

Nosyon

Uluslararası Toplum ve Kùltür Çalışmaları Dergisi

International Journal of Society and Culture Studies

ISSN 2667-5951

2021 Kış
Sayı 8
Winter / Issue 8

Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kùltür Çalışmaları Dergisi
Nosyon: International Journal of Society and Culture Studies

Hakemli Elektronik Dergi
Refereed Electronic Journal

Kış / Winter 2021

Sayı 8 / Issue 8

ISSN: 2667-5951

Baş Editör / Editor-in-Chief

Dr. Öğr. Üyesi Barış Çağırkan, bcagirkan@gmail.com, İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir, Türkiye

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ufuk Bircan, ufuk.bircan@gmail.com, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Editör Yardımcısı / Assistant Editor

Arş. Gör. Oğuzhan Şenel, oguzhansenel@istanbul.edu.tr, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Alan Editörleri / Section Editors

Doç. Dr. Bahar Kayıhan, bahar.kayihan@hbv.edu.tr, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Doç. Dr. Bilge Narin, bilge.narin@hbv.edu.tr, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yonca Altındal, yoncaaltindal@balikesir.edu.tr, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye

Arş. Gör. Dr. Arda Umut Saygın, ardaumutsaygin@hotmail.com, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Dr. Zafer Demir, zaferdemir1919@hotmail.com, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Arş. Gör. Demet Fırat, demetfirat14@gmail.com, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Arş. Gör. Elçin Akçora As, elcin.akcora.as@ege.edu.tr, Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye

Arş. Gör. Feyyaz Fırat, feyyazfiratt@gmail.com, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Arş. Gör. Hasan Yurdakul, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye

İstatistik Editörü / Statistics Editor

Dr. Öğr. Üyesi Günel Bilek, gunalbilek@gmail.com, İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir, Türkiye

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Öğr. Gör. Hüseyin Kürşat Durmaz, hkursat85@hotmail.com, Bitlis Eren Üniversitesi, Bitlis, Türkiye

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah Özkan (İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye)

Prof. Dr. Alev Fatoş Parsa (Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye)

Prof. Dr. Bünyamin Ayhan (Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye)

Prof. Dr. Cem Yaşın (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye)

Prof. Dr. Cengiz Anık (Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye)

Prof. Dr. Enderhan Karakoç (Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye)

Prof. Dr. Erdal Aksoy (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye)

Prof. Dr. Giray Saynur Derman (Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye)

Prof. Dr. Hamit Coşkun (Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, Türkiye)

Prof. Dr. Hüseyin Köse (Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim Sezgül (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye)

Prof. Dr. Metin Kasım (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye)

Prof. Dr. Nahide Konak (Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, Türkiye)

Prof. Dr. Nesrin Kalyoncu (Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, Türkiye)

Prof. Dr. Nesrin Kula Demir (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, Türkiye)

Prof. Dr. Nezih Orhon (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye)

Prof. Dr. Sema Yıldırım Becerikli (Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye)

Prof. Dr. Serdar Sağlam (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye)

Prof. Dr. Tamilla Abbashanlı-Aliyeva (Muş Alparslan Üniversitesi, Muş Türkiye)

Doç. Dr. Çağrı Eryılmaz (İzmir Bakırçay Üniversitesi, İzmir, Türkiye)

Doç. Dr. Cem Koray Olgun (Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman, Türkiye)

Doç. Dr. Gürcan Şevket Avcıoğlu (Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye)

Doç. Dr. Kemal Avcı (Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye)

Doç. Dr. Kerem Özbey (Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin, Türkiye)

Doç. Dr. Morano Fuduric (Zagreb Üniversitesi, Zagreb, Hrvatska)

Doç. Dr. Natalija Konovalova (Riga Uluslararası Ekonomi ve İşletme Yönetimi Okulu, Riga, Latviya)

Doç. Dr. Yener Lütfi Mert (Üsküdar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Anzavur Demirpolat (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Elif P. Devrani (Türk-Alman Üniversitesi, İstanbul, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Zeki Aktaş (Bitlis Eren Üniversitesi, Bitlis, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Zuhale Güler, zuhalguler69@hotmail.com (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, Türkiye)

Dr. Fritz Kohle (University of Edinburgh, Edinburgh, The United Kingdom)

Yayıncı (Publisher): Prof. Dr. Himmet Hülür

İçindekiler / Contents

Editörden / From the editor

i-ii

Araştırma makaleleri / Research articles

- Fizikalizm, bilgi argümanı ve felsefi düşünce deneyleri 1-11
Physicalism, the knowledge argument, and philosophical thought experiments
Alper Bilgehan Yardımcı & Atilla Volkan Çam
- Gündelik hayatın mekanikleşmesi ve müphemliği: “Almanya Acı Vatan” ve “Kaybedenler Kulübü” örnekleri 12-27
The mechanisation and ambiguity of daily life: The example of “Germany the Bitter Land” and “Loser’s Club”
Ayhan Küngerü
- Derin ekoloji ve İslam’da insan-doğa ilişkisi 28-38
Human-nature relations in deep ecology and Islam
Ayşe Yücel & Nahide Konak
- 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin mizaha yansıması: Çuval Mizah Gazetesi 39-63
örneği
May 27’s reflection to humour: The example of Çuval Humor Newspaper
Ela Doğanay
- Gözetimin insan odaklı boyutu: Gizli müşteri gözetimleri 64-76
The human-oriented dimension of surveillance: Hidden customer surveillance
Hilal Arslantaş
- Türkiye’de yaşlılığın geleceği 77-88
The future of old age in Turkey
İhsan Çapcıoğlu & Ahmed Hamza Alpay
- Yeni medya düzeninde gazeteci emeğinin dönüşümü 89-102
Transformation of journalistic labour in the new media order
Merve Filiz Yavuz
- Rıza ile kaybedilen mahremiyet: Dijital aşk 103-115
Privacy lost by consent: Digital love
Rabia Gündoğdu
- Benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçilik üzerindeki etkisinde şiddete yönelik tutumun aracı rolü 116-128
The mediating role of attitude towards violence in the effect of self-esteem on ambivalent sexism
Tuğçe Karamanoğlu & Pınar Elmas
- The transmission of astronomical theories from the Islamic World into Europe: 129-147
The roots of the Copernican paradigm
İslam dünyasından Avrupa’ya astronomik teorilerin aktarımı: Kopernik paradigmasının kökenleri
Ebrahim Al-Khaffaf

Editörden

Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kùltür Çalışmaları Dergisi olarak 8. sayımızla birlikte siz değerli okuyucularımızla buluşmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Nosyon dergisi kurulduğu ilk günden itibaren akademik yayın yolculuğuna güçlenerek devam etmektedir. Toplum ve kùltür alanında farklı alanlardan çalışmaları okuyucularımızla buluşturmak için her zaman daha iyiyi hedeflemekteyiz. Bu sayımızda on farklı bilimsel çalışma ile siz değerli okuyucularımızın karşına çıkmış bulunuyoruz. Nosyon dergisine kabul edilen bütün çalışmalar kör hakem uygulamasına tabi tutularak ve en az iki hakemden olumlu değerlendirme raporu alınarak yayına hazır hale getirilmiştir.

Genel olarak bu sayımızda yer alan çalışmalarda sosyoloji, iletişim ve felsefe ağırlıklı güncel çalışma konularını yakalayan yazarlarımıza bir kere daha teşekkür ederiz. Bu sayımızda aynı zamanda bir İngilizce makale yayınlayarak yabancı dilde yazılan çalışmaları daha fazla okuyucuya ulaşma hedefimize biraz daha yaklaşmış bulunuyoruz.

Nosyon dergisi olarak 2018 yılında başladığımız akademik yayın yolculuğumuzda sosyal bilimler alanında özgün çalışmaları okuyucularımızla buluşturmayı temel amaç edindik. Bu sayımızda öncelikle çalışmalarını değerlendirmek üzere dergimize gönderen yazarlarımıza, kıymetli zamanlarını ayırarak dergimizde hakemlik yaparak katkı sunan hocalarımıza ve büyük bir özveri ile çalışmaları inceleyen ve diğer bütün yayın süreçlerini yöneten hocalarımıza ayrı ayrı teşekkür ederiz. Belirtmek isteriz ki Nosyon Dergisi Haziran 2021 7. Sayısı ile birlikte kör hakemlik uygulamasına zarar vereceği nedeniyle hakem listesi yayınlamamaktadır. İlgili sayının hakemleri diledikleri taktide hakemlik belgelerini editörler aracılığı ile temin edebilirler. Son olarak, her sayımızda olduğu gibi gelecek sayılarımızda da bilim hayatına katkı sağlayacak özgün çalışmaları Nosyon dergisine beklemekteyiz. Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle...

Barış Çağırkan – Baş Editör

From the editor

As Nosyon: The International Journal of Social and Cultural Studies, we are happy to meet you, our esteemed readers, with our 8th issue. Since the first day of its establishment, Nosyon magazine has continued its academic publication journey by getting stronger. We always aim for the better to bring together works from different fields in society and culture with our readers. We have presented you, our esteemed readers, with ten different scientific studies in this issue. All studies have been subjected to blind review, and positive evaluation reports have been obtained from at least two referees.

In general, we would like to thank our authors once again for capturing current study topics, mainly in sociology, communication studies and philosophy, in this issue. We have also come a little closer to our goal of reaching more readers for studies written in a foreign language by publishing an article in English in this issue.

In our academic publication journey, which we started in 2018 as Journal of Nosyon, we aimed to bring together original studies in the field of social sciences with our readers. In this issue, we would like to thank our authors who submitted their work to our journal for evaluation, our professors who contributed by being a referee in our journal, and our editors who examined the studies with great devotion and managed all other publication processes. We would like to point out that, with the 7th issue of June 2021, Journal of Nosyon does not publish a list of referees as it will harm the blind review procedure. The referees in this issue can have the referee documents through the editors whenever they wish. Finally, as in every issue, we expect original studies that will contribute to the scientific life in our future issues to Journal of Nosyon. Hope to meet you all in our next issue...

Baris Cagirkan – Editor-in-Chief

Fizikalizm, bilgi argümanı ve felsefi düşünce deneyleri

Alper Bilgehan Yardımcı* & Atilla Volkan Çam**

Öz

Bilgi edinmenin en etkili yollarından bir tanesi olarak değerlendirilen düşünce deneyleri bilim insanları ya da düşünürler tarafından kendi çalışma alanları içerisinde sıklıkla başvurulan düşünsel bir araçtır. Bilimsel konulara cevap vermek amacıyla gerçekleştirilen deneyleri bilimsel düşünce deneyleri olarak değerlendirilirken, felsefi sorunlara yönelik kullanılan düşünce deneyleri ise felsefi düşünce deneyleri olarak adlandırılmaktadır. Bu kapsamda makalede ilk olarak bilimsel ve felsefi düşünce deneyleri arasındaki farklılıklar belirlenmektedir. Özellikle, epistemoloji alanı içerisinde yer alan tartışmalarda felsefi düşünce deneylerine sıklıkla ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle çalışmanın devamında epistemolojide önemli görüşlerden bir tanesi olan ve doğal dünyanın en temelde fiziksel olduğu ve fiziksel yasalarla her şeyin açıklanabileceği iddiasında bulunan fizikalizm düşüncesine karşı ileri sürülmüş bilgi argümanına yer verilmektedir. Bilgi argümanı kısaca sadece bilinçli deneyim yoluyla elde edilebilen ve fiziksel olarak ifade edilemeyen öznel deneyimlerin ve özelliklerin olduğunu savunmaktadır. Buna göre, başka bir bilinçli varlık hakkında bütün fiziksel bilgiye sahip olan birinin, o varlığın qualia gibi öznel deneyimlerine sahip olmasının nasıl bir his olduğu konusundaki bilgilerden yoksun olabileceği fikri savunulmaktadır. Bu doğrultuda, makalenin temel savı fizikalizm gibi epistemolojik bir teze Mary'nin Odası, 'Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir', Marslı ve Felsefi Zombi gibi felsefi düşünce deneyleri bağlamında çeşitli filozoflarca nasıl itiraz edildiğini ve düşünce deneylerinin bu bağlamda nasıl kullanıldığını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Fizikalizm, bilgi argümanı, düşünce deneyi, Mary'nin Odası, Qualia

Physicalism, the knowledge argument, and philosophical thought experiments

Abstract

Thought experiments, one of the most effective ways of acquiring knowledge, are an intellectual tools frequently used by scientists or thinkers in their fields of study. Thought experiments used to respond to scientific issues are considered scientific thought experiments, while thought experiments used for philosophical problems are called philosophical thought experiments. In this context, firstly, the differences between scientific and philosophical thought experiments are determined in the article. In particular, philosophical thought experiments are often needed in discussions within the field of epistemology. For this reason, in the rest of the study, the knowledge argument put forward against the idea of physicalism, which is one of the critical views in epistemology and which claims that the natural world is basically physical and that everything can be explained by physical laws is included. The knowledge argument briefly argues that there are non-physical properties and information that can only be discovered through conscious experience. Accordingly, it is argued that someone who has all physical knowledge about another consciousness may lack knowledge of what it would feel like to have subjective experiences of that entity such as qualia. Consequently, the main idea of the article is to reveal how an epistemological thesis such physicalism has been questioned by various philosophers in the context of philosophical thought experiments such as Mary's room, 'What is it like to be a Bat?', The Martian and the Philosophical Zombie and how thought experiments has been used in this context.

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,
E-posta: alperyardimci@pau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3245-7203

** Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: acam121@posta.pau.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0002-4945-800X

Keywords: Physicalism, the knowledge argument, thought experiment, Mary's Room, Qualia

Giriş

Bilimsel bilginin elde edilmesi sürecinde önemli bir yere sahip olan deneyler, fiziksel olarak gerçekleştirilmelerinin yanı sıra tamamen zihinsel bir aktivite olarak da gerçekleştirilebilmektedirler. Sıklıkla fiziksel olarak gerçekleştirilme imkânı olmayan ya da fiziksel olarak gerçekleştirilmesine ihtiyaç duyulmayan bir deney türü olarak karşımıza çıkan düşünce deneyleri araştırmaya konu olan durumları fiziki bir laboratuvar yerine, zihnin laboratuvarında soruşturmaktadır. Bu açıdan düşünce deneylerine doğal dünya hakkında yeni sorular sormak, hipotezler formüle etmek, konuya ilişkin ileri sürülen bilimsel argümanlar ile kuramların tutarlı olup olmadığını ortaya koymak amacıyla gereksinim duyulmaktadır. Diğer bir deyişle, bir düşünce deneyine, bilimsel teorilerin ya da öğretilerin ilişkili oldukları argümanlar aracılığıyla tutarlılıklarını ve sınırlılıklarını test etmek bakımından ihtiyaç duyulur. Bu ihtiyaç doğrultusunda, bilimsel bir çalışmaya cevap vermek, çözümlenmek ve açıklamak amacıyla gerçekleştirilen düşünsel eylemler bilimsel düşünce deneyleri olarak adlandırılmaktadır (Weinert, 2016, s. 8).

Bununla birlikte, düşünce deneyleri eğer ahlak, etik, bilgi, zihin vb. gibi felsefe disiplininin çalışma alanlarında ortaya çıkan sorun ve durumları çözümlenmek amacıyla ileri sürülüyorsa felsefi düşünce deneyleri olarak kabul görmektedir. Bu bakımdan düşünce deneyleri bilimsel ve felsefi düşünce deneyleri olmak üzere ikili bir ayrıma tabi tutulmaktadır. Bu kapsamda, bir düşünce deneyi sırasında, deneyin konusu eğer bilimsel bir soruya cevap arıyorsa bu düşünce etkinliği bilimsel düşünce deneyi olarak adlandırılmaktadır. Örneğin, serbest düşen cisimlerin düşme hızlarının ağırlıklarına oranla değişkenlik gösterip göstermeyeceği yönündeki Galileo'nun 1632 yılında yayımlanan 'İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog' adlı eserinde yapmış olduğu düşünsel etkinlik bilimsel bir düşünce deneyi olarak kabul görmektedir. Bilimsel olmayan konulara ilişkin bir düşünce deneyi gerçekleştirildiğinde ise bu tür düşünce deneyleri genellikle felsefi düşünce deneyi olarak adlandırılmaktadır (Sorensen, 1992, s. 8-15). Ludwig Wittgenstein'in 1953 yılında yayımlanan 'Felsefi Soruşturmalar' adlı eserinde vurguladığı '*Wittgenstein'in Böceği*' olarak bilinen düşünce deneyi ise felsefi düşünce deneyinin bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Wittgenstein'in Böceği düşünce deneyine göre, herkesin kendisine ait özel bir kutusunun olduğu, kutuların içinde sadece kutunun sahibi tarafından görülebilen bir böcek bulunmaktadır. Her bir birey kendi sahip olduğu kutunun içerisindeki böceğe bakabilmekte ve inceleyebilmektedir. Bununla birlikte, kişiler diğer kişilerin kutusundaki böceğe bakamamakta ve böceğini başka kimseye gösterememektedir. Onlar birbirlerine böcekleri göstermek yerine yalnızca sözcükler aracılığıyla böceklerini tarif edebilmektedirler. Wittgenstein'in bu noktada savunduğu argüman kimse birbirinin böceğini görmese dahi insanların bir şekilde böcekler üzerine konuşabileceğidir. Kimse tarafından diğer böcekler görülme, bütün böcekler birbirinden farklı olsa ve hatta bazı kutularda hiçbir şey olmasa da 'böcek' üzerine dilsel bir etkinlik gerçekleştirmek mümkündür. Kutunun içeriği, hangi dil oyununda kullanılırsa kullanılsın ilgisizdir. Böceğin dil oyunları bir alakası bulunmamaktadır (Wittgenstein, 1958, s. 100e-293). Wittgenstein yapmış olduğu bu analogi ile 'acı' gibi duyum kelimelerinin anlamının, yalnızca kişinin erişebildiği bir duyum olan qualia gibi bazı özel içsel bir şeye atıfta bulunarak verilemeyeceğini belirtir. Onun görüşüne (1958, s. 100e-293) göre, birbirimize öğretebileceğimizden daha fazla dilimizin kamusal anlamı olamaz. Bu tür bir öznel deneyimden söz edilmesi, kamusal deneyim yoluyla öğrenilmedikçe, gerçek içerik önemsizdir ve kutudaki 'böcek' ya da 'acı' gibi özel bir şeyin bu öğretilerde bir rolü olamaz çünkü bir başkasının ona ulaşması mümkün değildir. Bu noktada tartışabileceğimiz tek şey, genel dilimizde mevcut olandır. Wittgenstein bu düşünce deneyi ile bilimsel bir teoriye değil, felsefi bir teori olan dil

oyunları üzerine bir soruşturma gerçekleştirerek felsefi bir düşünce deneyi aracılığıyla kendi düşüncelerini aktarmıştır.

Belirtmek gerekir ki felsefi düşünce deneyi ile bilimsel düşünce deneyi arasında ilkece bir ayırım olmamakla birlikte belirli farklılıklar göze çarpmaktadır. Bilimsel-bilimsel olmayan düşünce deneyi ayırımının daha keskin bir sürümü George Bealer (1998, s. 207-208; Moue, Masavetas, & Karayianni, 2006, s. 62) tarafından yapılmaktadır. Bilimsel düşünce deneyleri fiziksel sezgileri uyandırmak için kullanılan hayali durumlar iken, bilimsel olmayan düşünce deneyleri ise fiziksel olmayan kavramların uygulanması hakkındaki sezgileri uyandırmak için kullanılmaktadır. Buna göre, bilimsel düşünce deneyinde amaç fiziki laboratuvar ortamında gerçekleştirilme imkânı olmayan ya da laboratuvarında gerçekleştirilmesine ihtiyaç duyulmayan deneylerin ya da bilimsel kuramların tutarlılıklarını zihnin laboratuvarında gerçekleştirerek test etmektir. Böylece, bilimsel düşünce deneyleri bilimsel teorileri test edebilme, yeni teoriler ortaya koyma ve dünya hakkında yeni araştırmalar yapabilmek fırsatı sağlamaktadır. Felsefi düşünce deneylerinde ise bilimsel düşünce deneylerinden farklı olarak, bilimsel teoriler üzerine değil felsefi konulara ve sorunlara ilişkin araştırmalar yapılmaktadır (Brown, 2004a, s. 25). Fiziksel sınırlılıkların ötesine geçerek ya da bir durumu idealize ederek gerçekleştirilen bilimsel ve felsefi düşünce deneyleri aslında bir nevi doğa olaylarını ya da düşünsel problemleri zihinde simüle etmektedir. Bu çerçevede, çalışmanın konusu felsefe disiplininin önemli bir dalı olarak karşımıza çıkan epistemoloji alanında sıklıkla gündeme gelen ve tartışılan fizikalizm öğretisine karşı ileri sürülmüş bilgi argümanı tezini felsefi düşünce deneyleri bağlamında analiz ederek serimlemektir.

1. Düşünce deneylerinin epistemolojik statüsü

Düşünce deneylerinin bilimsel ve felsefi düşünce deneyleri olarak sınıflandırılması ile birlikte düşünce deneylerinden elde edilen sonuçlar ile fiziksel deneylerin gerçekleştirilmesi sonucunda elde edilen sonuçların aynı statüde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusunda çeşitli düşünceler vardır (Brown, 2004a; Weinert, 2016, s. 8). Düşünce deneyleri de fiziksel deneyler gibi bizi nihai olarak bir bilgiye ulaştırmaktadır. Fiziksel bir deneyde bu bilgiye nasıl ulaşıldığını açıklamak o kadar güç olmasa da düşünce deneylerinde elde edilen bilginin nereden geldiği ve bu bilgiye nasıl ulaşıldığı epistemolojik bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır çünkü fiziksel deneylerde kullanılan materyaller, ortamlar, araçlar ve gereçler bizi sonuca götüren ve bize bilgiyi sağlayan dış dünyaya ilişkin unsurlar olarak görülebilir. Fakat düşünce deneylerinde herhangi bir duyusal materyal olmadığından, dış dünyaya ilişkin elde edilen yeni bilginin ortaya çıkışı tamamen epistemolojik bir problem haline dönüşmektedir. Bu konuda karşımıza iki zıt görüş çıkmaktadır. Bu görüşler; düşünce deneylerinin deneyimlere ya da duyusal öğelere dayanmadan dünyaya ilişkin yeni bir ampirik bilgi sağlayabilme imkanının olduğunu iddia eden James R. Brown'un (2004a, s. 23-43) öncülüğünü ettiği Platoncu görüş ile düşünce deneylerinin mevcut deneyimlerin düzenlenmesi ve yeniden organize edilmesinden ibaret olduğu ve onların fiziksel alana ilişkin yeni bir bilgi sağlayamayacağını savunan John Norton'un (2004, s. 44-66) ampirizm ile bağlantılı 'argüman' görüşüdür (Yardımcı, 2020, s. 59).

Brown ve Norton'un düşünce deneylerinin gerçekleştirilmesi sonucunda ulaşılan bilginin epistemolojik statüsüne yönelik savundukları tezler aynı zamanda onların düşünce deneylerini çeşitli şekillerde tanımlamalarına yol açmaktadır. Brown'a göre, bir düşünce deneyini tanımlamaya çalışmak, sadakat, din ya da yaşamın anlamı gibi kavramları tanımlamaya çalışmak gibidir. Günün birinde sevgi, sadakat, üzüntü, din gibi soyut kavramlar kesin bir şekilde tanımlanabilir. Fakat şu anda bu tarz kavramları tam anlamıyla tanımlamak çok mümkün gözükmemektedir. Brown (1991, s. 33) açısından düşünce deneyini tanımlamadaki mevcut zorluğa rağmen yine de düşünce deneyleri hakkında üstünkörü bir tanımlama yapılabilmektedir. Brown'un (2004b, s. 1131) savunduğu Platoncu görüşe göre,

düşünce deneyleri, soyut fikirlerin dünyasına işaret eden teleskoplar olarak tanımlanabilir. Norton (2004, s. 49) ise düşünce deneylerini ampirik öncüllere dayanan akıl yürütmeler ya da argümanlar olarak değerlendirmektedir. Buna bağlı olarak da düşünce deneyi, bir teori içindeki çelişkileri tespit etmeyi, bir hipotezin belirli sonuçlarını kanıtlamayı ya da en iyi açıklamaya dair bir çıkarımda bulunmayı amaçlamaktadır.

2. Fizikalizm nedir?

Belirtildiği üzere düşünce deneylerine yalnızca bilimsel sorulara ilişkin bir yanıt arayışı içerisinde ihtiyaç duyulmaz. Bilimsel olmayan konulara yönelik düşünce deneyleri sıklıkla kullanılmaktadır. Felsefi düşünce deneyleri olarak adlandırılan bu türdeki deneyler özellikle felsefenin önemli alt disiplinlerinden bir tanesi olan epistemoloji tartışmaları içerisinde sıklıkla başvurulan yöntemlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun ön plana çıkan örneklerinden bir tanesi doğal dünyanın en temelde fiziksel olduğu ve fiziksel yasalarla her şeyin açıklanabileceği görüşünü savunan fizikalizm tezine karşı çıkmak amacıyla ileri sürülen Mary'nin odası düşünce deneyidir. Başta Mary'nin odası düşünce deneyi olmak üzere, fizikalizm tezine karşı ileri sürülen görüşlere geçmeden önce fizikalizmin ne olduğuna ilişkin bilgileri detaylandırmakta fayda vardır.

'Fizikalizm' kavramı felsefe alanı içerisinde 1931 yılında Otto Neurath ve 1932 yılında Rudolf Carnap tarafından kullanılmaya başlanmıştır (Stoljar, 2021). Genellikle Viyana Çevresi tarafından desteklenen bir görüş olarak karşımıza çıkan fizikalizm düşüncesi, kavramsal olarak Carnap ve Neurath tarafından semantik bir tezi belirtmek amacıyla kullanılmaktadır. Her ne kadar Neurath ve Carnap'ın fizikalizmi aynı şekilde anladıkları açık olmasa da fizikalizm genel olarak her ifadenin bazı fiziksel ifadelerle anlam bakımından eşdeğer olduğunu iddia eden dilbilimsel bir tez olarak değerlendirilebilmektedir. Buna göre, zihinsel olan her şey, fiziksel bir sözcük dağarcığında var olan cümlelere çevrilebilir. Burada dile getirilen husus zihinsel olanın ya da düşüncede var olan şeylerin bile fiziksel yasalarla açıklanabileceğidir (Menezes, 2018, s. 511). Fizikalizme göre, bilim tamamıyla maddi bir dil kullanılmaktadır. Bilimin dili olan bu maddi dil, fiziki nesnelere gönderimde bulunan ve tüm tümel yüklemeleri fiziki değer taşıyan bir dildir. Fizikalizm bilimin kullandığı dilde bulunan her betimleyici terimin, gözlemlenebilir şeyleri işaret eden terimlerle bağlantılı olduğunu söyler. Fizikalizm düşüncesine göre, fiziksel ve gözlemlenebilir olan şeyler dışında herhangi bir şeyin varlığından söz edilemez (Cevizci, 1999, s. 352).

Fizikalizmin çıkış noktası evrenin ve her şeyin fiziksel olma durumuna uygun olmasına dayanmaktadır. Fizikalizm açısından evrenin doğası, fiziksel bir şekilde ele alınarak değerlendirilmelidir. Hatta öyle ki fizikalistler yalnızca fiziksel unsurlarla belirlenemeyen, sosyoloji ve psikoloji gibi disiplinlerin konusunu oluşturan durumların bile belirtilen disiplinler çerçevesinde nihai olarak fiziki unsurlara indirgenerek ele alınabileceğini belirtmektedirler. Örneğin bilim felsefesi alanında önemli düşünürlerden bir tanesi olarak değerlendirilen Ernst Mach'ın nötr monizmi (neutral monism) olarak bilinen argümanına baktığımızda ses, sıcaklık, basınç, zaman, mekân ve renkler gibi öğelerin kendi aralarındaki ilişkiler incelediğinde bu öğeler fizik disiplinin konusu olmakta ve elementler olarak ele alınmaktadır. Aynı öğeler insan zihni ya da sinir sistemi ile ilişkili olacak şekilde değerlendirildiklerinde ise psikoloji disiplininin çalışma alanına girmekte ve 'element' yerine 'duyum' olarak adlandırılmaktadır (Mach, 1976, s. 6). Böylece, fiziksel bir alan içerisinde değerlendirilen tarafsız öğeler, psikolojinin çalışma alanı içerisine girdiğinde zihinsel olarak kabul edilmekte; fiziksel ve zihinsel unsurların da aynı öğelerden kaynaklandığı ortaya konulabilmektedir.

Bu bağlamda, fizikalizm tezi zihinsel özelliklerin belirleyicisinin fiziksel öğeler olduğunu iddia etmektedir. Fizikalizmin en önemli argümanlarından birisi, zihinsel olan şeylerin, fiziksel yasalarla açıklanabileceği görüşüdür. Bu doğrultuda, zihin-beden ilişkisi beyindeki olaylar ve süreçler izlenerek tamamen fiziksel unsurlarla açıklanabilmektedir. Bu

nedenle, fizikalizm, iki ayrı tözün var olmadığını savunmakta ve bu duruma bağlı olarak zihin-beden düalizmine tamamen karşı çıkmaktadır. Fizikalizm görüşüne göre, yalnızca tek bir töz vardır ve o da fiziksel tözdür. Yalnızca tek bir töz olduğu, bu tözün fiziki bir yapıda olduğu dolayısıyla da yalnızca beyin var olduğu savunulmaktadır. Beyinden ayrı olarak, fiziksel bir şekilde gösterilemeyecek bir zihin olgusu yoktur. Diğer bir deyişle, fizikalizm görüşünde bedenden ayrı bir ruh ya da beyinden ayrı bir zihin düşüncesine rastlamak mümkün değildir. Bu demektir ki zihin denilen şey aslında beyindir ve beyinden ayrı bir zihin bulunmamaktadır. Böylece fizikalizm, zihin ya da zihin durumlarını beyine indirgemektedir. Burada ulaşılan sonuç, zihinsel bir olayın da fiziki bir dille aktarılabilmesinin olanaklı olduğudur (Cevizci, 1999: 353; Çelebi, 2019, s. 353). Bu bakımdan fizikalizmde zihin-beyin gibi bir ayrıma gidilmemektedir çünkü zihnin beyinden ayrı ele alınması demek beyinden ayrı ve soyut bir varoluştan söz etmek anlamına gelecektir ki bu düşünce fizikalizm öğretisi ile taban tabana zıt bir durum ortaya çıkaracaktır.

Bu doğrultuda, fizikalizme ilişkin iki temel iddia ortaya konulabilir. İlk olarak var olan her türlü şeyin fiziksel ve fizik alanına dâhil olan bir varlık olduğu ya da fiziksel alana dâhil olan belirli varlıkların toplamı olduğudur. Fizikalizmin diğer bir iddiası ise, nedensel süreçlerin aslında fiziksel süreçlere dayandığıdır. Bu açıdan, fizikalizme göre, nedenselliğin doğaüstü ya da metafiziksel unsurlarla açıklanabilmesi mümkün gözükmemektedir (Doğan, 2017, s. 40).

3. Fizikalizme karşı bilgi argümanını destekleyen felsefi düşünce deneyleri

Fizikalizm tezine karşı ileri sürülen en önemli argümanlardan bir tanesi şüphesiz ki bilgi argümanıdır (*knowledge argument*). Bilgi argümanı bilginin yalnızca fizik alanıyla alakalı olmadığı, yani bilginin tamamen fizik alanından kaynaklanmadığını iddia etmektedir. Bu teze göre, bazı bilgiler yalnızca belirli bir deneyimin yaşanması sonucunda elde edilir (Gulick, 1993, s. 461). Bu duruma ilişkin düşüncelerini Frank Jackson "What Mary Didn't Know" (1986, s. 291-295) adlı makalesinde kurguladığı düşünce deneyi ile gerekçelendirerek ortaya koymaktadır.

3.1. Mary'nin Odası düşünce deneyi ve bilgi argümanı

Mary'nin odası olarak bilinen düşünce deneyinde Jackson, fizikalizm ile açıklanamayacak bir deney tasarlamaktadır. Bu düşünce deneyinde Jackson, renkler hakkında uzman bir bilimci olan Mary'yi dünyayı siyah beyaz bir televizyon ekranından araştıran ve içinde bulunduğu odadan dışarı hiç çıkmamış çok parlak bir bilim insanı olarak tanımlar. Mary görme nörofizyolojisinde uzmanlaşmış, renkler hakkında her türlü bilgiye sahip, renklerin fiziği, nörofizyolojisi hakkında her şeyi bilen bir renk bilimcisidir. Mesela, o bir kişinin olgun domatesleri ya da gökyüzünü gördüğünde neler olup bittiğine dair tüm fiziksel bilgileri elde etmiştir ve bu deneyimleri dile getirirken 'kırmızı' ve 'mavi' gibi terimler kullanıldığının bilgisine sahiptir. Mary gökten gelen hangi dalga boyu kombinasyonlarının retinayı ne şekilde uyardığını bilir. Ayrıca merkezi sinir sistemi tarafından ses tellerinin nasıl kasıldığını, akciğerden havanın dışarı doğru atılması sonucunda sesin ortaya çıkarak 'gökyüzü mavidir' cümlesinin nasıl kurulduğunu da bilmektedir (Jackson, 1982, s. 130). Ancak Mary daha önce hiç renk görmemiştir. Yaşadığı odada yalnızca siyah beyaz bir televizyon ekranına sahiptir ve bu ekran dışında da herhangi bir renkli nesne görmemiştir. Daha sonra bir gün Mary'e renkli bir ekran verilir. Böylece Mary siyah beyazın dışında farklı renkleri görmüş olur. Peki böyle bir durumda, fiziksel bilgilere tamamen sahip olan ama renk deneyimi yaşamamasına rağmen renk hakkında her türlü fiziksel bilgiye sahip olan Mary, odadan çıktığında ya da renkli bir monitör sahibi olduğunda ne olacaktır? Kırmızı hakkında her türlü bilgiye sahip olan ama odadan çıkıp kırmızı ile ilk kez karşılaşan Mary neyi bilebilir? Böyle bir durumda Mary yeni bir şey öğrenecek mi yoksa yeni hiçbir bilgi sahibi olmayacak mıdır? Jackson burada açıkça belirtmektedir ki Mary odadan çıktığı anda, hali hazırda her türlü fiziksel bilgiye sahip olsa da deneyimsel yeni bilgiler elde edecektir. Bu demek

oluyor ki Mary'nin daha önceden sahip olduğu fiziksel bilgiler eksiktir. Çünkü hiçbir fiziksel bilgi, kırmızı rengini deneyimlemenin ne olduğu hakkında bir şey söyleyemez. Bu durumda da Jackson'a (1982, s. 130) göre fizikalizmin temel tezi yanlışlanmış olur.

Jackson'ın düşünce deneyi aracılığıyla öne sürdüğü bu iddia argüman formunda şu şekilde ifade edilebilir:

- Fizikalist, zihin de dahil olmak üzere bu dünyadaki her şeyin fiziksel olduğunu belirtir.
- Fizikalist, kişinin bütün fiziksel gerçekleri bilmesi durumunda bütün gerçekleri bildiğine inanır.
- Mary, odasındaki tüm fiziksel gerçekleri öğrenir.
- Mary serbest bırakıldıktan sonra yeni bir gerçek öğrenir.
- Bu nedenle: Fizikalizm yanlıştır. (Jackson, 1982, s. 130-131)

Bu düşünce deneyinde Jackson'ın amacı, kırmızı hakkında bütün fiziksel bilgiye sahip olan Mary'nin kırmızıyı deneyimlemenin ne olduğu hakkında asla bilgi sahibi olamayacağını göstermektir. Bu demektir ki, kırmızıyı görme durumu yaşanmadan kırmızıyı görme deneyiminin sağladığı bilgi asla elde edilemez. Kırmızı hakkında her türlü bilgiye sahip olursa dahi kırmızıyı deneyimlemenin sağladığı bilgiye sahip olunamayacağını dile getirmek belirli zihinsel durumların ayırt edici öznel hislerine atıfta bulunmak demektir. Mary, kırmızıyı gördüğü anda, daha önceden elinde bulundurduğu bütün fiziksel bilgi dışında öznel bir deneyim yaşayacak ve bununla birlikte yalnızca deneyimle elde edebileceği bilgiye ulaşmış olacaktır (Sandıkçıoğlu, 2020, s. 1222).

Jackson'ın düşünce deneyi, fizikalizm karşıtı görüş açısından çok büyük bir öneme sahiptir. Engel de (2011, s. 148) Mary'nin odası düşünce deneyini değerlendirerek fizikalizm karşıtı görüşünü ortaya koymaktadır. Engel, bu düşünce deneyinin yapısını şu şekilde dile getirir:

- “Daha önce hiç renk görmemiş, renkler hakkında fiziksel bir deneyim yaşamamış, ama renkler hakkında her şeyi bilen Mary gibi birisinin olması mümkündür (Kipsel iddia).
- Eğer Mary renkleri deneyimleyebilseydi, yeni bir şey öğrenebilirdi.
- Bu nedenle, fenomenal olan şeyler fiziksel olan şeylerden ayrıdır”. (Engel, 2011, s. 148)

Burada Jackson'ın ortaya attığı düşünce deneyini tartışmaya açan asıl soru şu şekilde formüle edilebilir: Kırmızı rengi hakkında fiziksel alanda elde edilebilecek bütün bilgiye sahip olan fakat kırmızı rengine ait hiçbir deneyime sahip olamayan Mary, odadan çıktığında ve ilk kez kırmızı hakkında bir deneyim elde ettiğinde yeni bir şey öğrenebilir mi? Ya da bu deneyim sonucunda yeni bir bilgi elde edebilir mi? Fizikalistler Mary'nin hiçbir şekilde yeni bilgi elde edemeyeceğini dile getirir. Siyah beyaz renkleri gösterebilen bir ekrana sahip olan ama deneyim dışında elde edilebilecek bütün bilgileri elde eden Mary'nin fizikalizm görüşüne göre odadan çıkıp kırmızı rengi gördüğünde elde edeceği yeni herhangi bir bilgi yoktur çünkü fizikalizmin birinci öncülü her bilginin yalnızca fiziksel olarak elde edileceği ve fizik alanı dışında bir bilgi elde edilemeyeceğine yöneliktir (Doğan, 2017, s. 42).

Jackson'ın öne sürdüğü Mary hakkındaki bilgi argümanı ise fizikalizmin bu argümanının yanlış olduğunu göstermek için geliştirilmiştir. Jackson bedensel duyuların salt fiziksel bilginin içermediği ve içeremeyeceği belirli özelliklerinin olduğundan bahseder. Bedensel duyular, fiziksel bilginin dışında bir bilgi sağlar. Bu demek oluyor ki, fiziksel olarak elde edilen hiçbir bilgi aslında bir şey deneyimlendiğinde elde edilen bilgiyi veremez. Bu sebeple de Jackson, Mary'nin odadan çıktığı anda daha önce deneyimlemediği renklerle karşılaştığında her ne kadar bu renklerin fiziksel bilgisine sahip olsa da yeni şeyler öğrendiğini dile getirmektedir (Kuna, 2004, s. 129).

Jackson bu gibi durumlara acının uyandırdığı hissi, kırmızının kırmızı olmaklığını örnek gösterir. Burada acının yaşattığı hissi fiziksel bir şekilde göstermenin mümkün olmadığı ya da kırmızının kırmızılığını anlatmanın fiziksel bir yolunun olmayacağı açıkça görülmektedir (Sandıkçioğlu, 2020, s. 1222). Bilgi argümanı konusunda bir diğer öncül, doğrudan Mary'nin renk deneyimlerini yaşayarak elde ettiğini dile getiren görüşle alakalıdır. Açıkça görülmektedir ki Mary renkleri gördüğünde dünya ve dünya hakkında deneyimler elde etmektedir. Jackson, bu bilginin *qualia* oluşumu ile ilgili olduğunu iddia etmektedir (Malatesti, 2004, s. 45). Jackson (1982) *qualia* kavramı ile özellikle bedensel duyumların belirli özellikleri ile öznel algısal deneyimleri de kasteder.

Jackson'a (1982, s. 130) göre, fiziksel bilgi tarafından elde edilemeyen, benimsenemeyen nitelikler bulunmaktadır. Böyle nitelikler "bir durumda olmanın nasıl bir şey olduğu" diğer bir deyişle örneğin ağrı çekmenin ya da kırmızı rengi deneyimlemenin nasıl bir şey olduğu şeklinde tanımlanan niteliklerdir. Jackson, 'qualia' kavramını zihinsel durumların ayırt edici niteliksel yönlerine veya ayırt edici öznel hislerine atıfta bulunmak anlamında kullanır (Sandıkçioğlu, 2020, s. 1222). Jackson'a göre, Mary renkli objeleri gördüğü andan itibaren, renk deneyimleriyle ilgili *qualia* oluşumunu içeren gerçekleri öğrenmeye başlar. Örneğin, Mary kırmızı bir obje gördüğünde kırmızı objeyi deneyimlemesinin belirli bir özelliği olduğunu fark edecektir. Diğer bir deyişle, Mary kırmızı bir objeyi ilk görme deneyimini yaşadığında bunun daha önceden elde ettiği fiziksel bilgilerden farklı bir özelliği olduğunu öğrenecektir. Onun elde ettiği bu bilgi ve deneyim, odadan dışarıya çıkmadan ve kırmızı rengi görmeden önce sahip olmadığı bir bilgi ve deneyimdir (Malatesti, 2004, s. 45).

Bununla birlikte, yalnızca deneyim aracılığıyla elde edilebilecek bilgilerin olduğu görüşünü destekleyen bir diğer düşünür Thomas Nagel de (1987, s. 19) sahip olunabilecek tek deneyimin kişinin kendi deneyimi olduğunu dile getirir. Burada dile getirilen, bir deneyimin yalnızca yaşayarak bilinebileceği düşüncesidir. Nagel bunu 'çikolatalı dondurma' adlı düşünce deneyi ile ortaya koyar. İki kişinin aynı anda çikolatalı dondurma yediği düşünülürken bu iki kişi de aynı tadı mı alacaktır? Bu iki kişinin birbirlerine dondurma yerken yaşadıkları deneyimleri en küçük ayrıntısına kadar anlattığı düşünülse dahi dondurmaların aynı tada sahip olduğu ya da dondurmalar aynı tada sahip olsa da kişilerin deneyimledikleri tadın aynı olduğu nasıl bilinebilir? Bu durumda kişilerden birisi diğer dondurmanın tadına bakabilir ancak bu hiçbir şeyi değiştirmez çünkü kişi diğer dondurmanın tadı hakkında yine kendi deneyimine sahip olmuş olur. Farklı iki lezzet deneyimini karşılaştırmanın hiçbir yolu yoktur. O kişinin lezzet deneyimini anlamak için, o kişinin ağzına sahip olmak kısacası o kişi olmak gerekir. Buradan çıkan sonuç yalnızca öznel deneyim ile bilinebilecek bilgilerin de olduğudur. Deneyim olmaksızın, bir dondurmanın tadını bilmek mümkün değildir (Nagel, 1987, s. 19).

Nagel'in betimlediği duruma paralel olarak sevgi gibi insanların öznel deneyimle elde ettikleri duyguları anlamak için zihinsel bir aktivite gerekmektedir. Sevgi dediğimiz şeye fiziksel bir deneye değil, zihinsel bir süreçle ulaşabiliriz. Fakat diğer yandan fiziksel bilgi, her türlü bilginin fiziksel olarak sağlandığını savunur. Yani fizikalizm görüşüne göre, kırmızı olmaklık, sevgi, acının uyandırdığı his bile fiziksel olarak ortaya konabilir. Fakat Jackson, fizik, kimya ya da biyoloji disiplinlerinin ne kadar bilgi sağlarsa sağlasın ne kadar bilgi toplarsa toplasın, hatta evren hakkında bütün bilgilere ulaşmış olsun, yine de bu disiplinlerden elde edilen bilgilerle kişinin asla acının uyandırdığı hisse ya da kırmızının kırmızı oluşu hakkındaki öznel bilgiye sahip olamayacağını Mary'nin odası düşünce deneyiyle dile getirir (Sandıkçioğlu, 2020, s. 1222).

Jackson'ın fizikalizme karşı olarak ileri sürdüğü Mary'nin odası düşünce deneyiyle ilgili olarak Herbert Feigl da (1958) benzer görüşler dile getirmektedir. Örneğin Feigl, gözleri sağlıklı olan ve her şeyi görebilen bir kişinin bildiği ama doğuştan kör bir kişinin bilmediği şeyin ne olduğunu sormanın gerekli olduğunu dile getirir. Bu örnekten yola çıkarak düşünülürken, doğuştan kör bir kişi hiçbir renk hakkında herhangi bir deneyime sahip

değildir. Bu durum, Mary'nin odada yalnızca siyah beyaz renkleri bilmesi ama başka hiçbir renk hakkında deneyimi olmaması ile büyük benzerlik gösterir. Kör kişi, gözleri gören kişinin bildiği fiziksel her bilgiye sahip olsa da kırmızı rengi görme deneyiminin verdiği bilgiye asla ulaşamaz (Feigl, 1958, s. 431).

Bu görüşle ilişkili olarak Thomas Nagel (1974) bir kişinin hangi bilgiye sahip olursa olsun asla bir yarasa olmanın nasıl bir şey olacağını bilemeyeceğinden bahseder. Çünkü fiziksel olarak edinilen herhangi bir bilgi, deneyimleyerek elde edilecek olan bilgiyi ortaya koyamaz. Örneğin, sevgi hakkında her türlü bilgiye sahip olan bir kişi olduğunu varsayalım. Bu kişi sevginin hangi durumlarda ortaya çıktığı, beynin nasıl hormonlar salgıladığı ve birbirlerine karşı sevgi hissedilen insanların var olduğu bilgisine de sahiptir fakat bu kişi herhangi bir kişiye karşı daha önce hiç sevgi hissetmemiştir. Böyle bir durum içerisinde bulunan kişiye daha önce elde etmiş olduğu herhangi bir bilgi gerçekte bir kişiyi sevmenin ya da bir kişi tarafından sevilmenin nasıl bir şey olduğu deneyimini tam anlamıyla sağlayamaz çünkü bu tarz bir bilgi yalnızca o kişinin deneyimleyerek elde edebileceği tarzda bir bilgidir (Gulick, 1993, s. 462).

Merhamet, dindarlık, vatanseverlik, gurur gibi duygular da Feigl'a (1958, s. 431; Nida-Rümelin & O'Conaill, 2021) göre fiziksel bilgilerle elde edilebilecek bilgiler değildir. Bu noktada da merhamet, dindarlık, vatanseverlik gibi duyguları olmayan bir Marslı örneği üzerinden yola çıkıldığında, bu Marslının ateşkes, anma törenleri, özel günler gibi törenlerde neler olup bittiği ile ilgili bir bilgi sahibi olabilmesi mümkün değildir. Marslı yalnızca mizah duygusu olan, dindar, vatansever insanların davranışları ve fiziksel durumları hakkında bilgi edinebilir. Marslı daha sonra, dünyalılarının görsel algılarını, şakalarla ilgili kahkahalarını veya anma törenindeki (ciddi) davranışlarını içeren durumlarda dilbilimsel ifadeler de dâhil olmak üzere tüm tepkileri tahmin edebilir. Ancak Marslı, görüntülenecek veya empati kurulacak qualia türlerine karşı aşinalığa (doğrudan tanışıklığa) bağlı empatiden tamamen yoksundur (Feigl, 1958, s. 435).

Feigl'in Marslı örneğine benzer olarak, Farrell benzer bir düşünce deneyi ortaya koymuştur. Bu düşünce deneyinde, bir Marslının algılarının kapasitesini de bir insanın bilebilmesinin mümkün olmadığı tezi savunulmaktadır. Çünkü bir Marslı, insandan farklı durumlar sergileyebilir. Bu nedenle Marslının deneyimlediği şeyler sonucunda ne tür bilgi elde ettiği de kesin olarak bilinemez (Farrell, 1950, s. 183; Nida-Rümelin & O'Conaill: 2021).

Marslı hakkındaki düşünce deneyinde ve Mary'nin odası düşünce deneyinde de görüldüğü üzere, fizikalizm öğretisi felsefi düşünce deneyleri aracılığıyla birçok yönden eleştirilmektedir. Fizikalizmi tehdit eden bir diğer argüman ise Saul Kripke'nin de dile getirdiği *zombi düşünce deneyi*dir. Tanrı'nın dünyayı yarattığı ve tüm fiziksel evreni var ettiği düşünüldüğünde, Tanrı'nın bu durumda bilinci ortaya çıkartmak için tekrar bir yaratma eylemi ortaya koyup koymadığı sorusu ortaya çıkmaktadır (Kripke, 1972, s. 340). Bununla kastedilen şey, fiziksel olan her şey yaratıldıktan sonra bilinç ayrıca yaratıldıysa, bilinç fizik alanı dışında kalmaktadır. Fakat Tanrı'nın, fiziksel olan her şeyi yarattıktan sonra bilinç için tekrar bir yaratma eyleminde bulunmadığı düşünülürse, bu durumda bilinç hakkında bütün bilgi fiziksel olanla elde edilebilir demektir. Fakat bu soruya evet yanıtı verildiğinde, bilinçte salt fiziksel gerçeklerin sağlayabileceğinden çok daha fazlası olduğu söylenmiş olacaktır. Böylece bilinç, bir yönden fiziksel dünyada bulunmayan, fizik dışı şeylere de bağlı demektir. Ve böyle bir dünya zombi dünyası olur. Fizikalistler, bilincin fiziksel dünya dışında olduğu konusuna kesinlikle hayır cevabını verirler. Fizikalistlere göre, Tanrı, salt fiziksel gerçekleri düzenleyerek, yaratılan tüm organizmalarda bulunan duygular ve duygularla ilgili deneyimler de dâhil olmak üzere bütün zihinsel gerçekliği de düzenlemiştir (Kripke, 1972, s. 341). Fizikalizm görüşüne karşılık kullanılan bu zombi argümanında, felsefi bir zombi, normal bir insanın moleküler yapısının bir kopyasıdır. Fakat bir bilinçten yoksundur. Örneğin, normal bir insanın sahilde uzanırken mutlu bir şekilde dalgaları seyrettiği, çeşitli görsel deneyimler yaşadığı, tat ve koku gibi birçok farklı şey algıladığı düşünülür. Fakat bu kişinin zombi ikizi

kesinlikle bu duygu ve hislerin hiçbirini yaşamayacaktır. Bu durumun sebebi ise zombinin bilinci olan insanla aynı moleküler yapıda olmasına karşın, herhangi bir bilince sahip olmamasından kaynaklanmaktadır.

Son olarak, fizikalist görüşe karşı ileri sürülen felsefi düşünce deneyleri ile birlikte, Nicholas Maxwell fizikalizmi farklı bir açıdan eleştirmektedir. Maxwell'e (1965, s. 309) göre yalnızca fizikalist bir tanımlama ile şeylerin algısal niteliklerini ortaya koymak imkânsızdır. Burada Maxwell'in dile getirdiği şey, sevgi hakkında bildiğimiz hiçbir fiziksel bilginin, birine karşı sevgi duyulduğu anda edinilen deneyimsel bilgiyi veremeyeceğidir. Fakat bu noktada Maxwell farklı bir eleştiri yaparak fizikalizme açık bir kapı bırakır. Fizikalist tanımlama ile şeylerin algısal niteliklerinin bilinmemesinin nedeni olarak Maxwell fizikalist tanımların eksik olduğunu dile getirir. Bir tanımın eksik olduğunu söylemek, günün birinde tanımın eksikliğinin giderilebileceğine ve fizikalist tanımların her türlü deneyimsel durumu dahi dile getirebileceğine işaret etmek demektir. Fizikalist tanımlar eksiktir çünkü hiçbir fizikalist tanım, dünyada yaşamamanın ya da dünyada yaşayan bir insan olmanın nasıl bir şey olduğunu henüz anlatamaz. Bu noktada Maxwell'in fizikalizm için açık bıraktığı kapı, fizikalizmin öznel deneyim kavramını asla açıklayamaması değil, açıklamakta ve tanımlamakta şimdilik eksik olması ile ilişkilidir (Maxwell, 1965, s. 309).

Sonuç

Toparlayacak olursak, fizikalizm görüşünde, bir şey hakkında bilgi edinmek için fiziksel olarak sunulan bilginin yeterli olacağı görüşü açıkça görülmektedir. Bu durum, fizikalizmin her durum ve her olgu hakkında tamamen kapsayıcı ve yeterli bilgiyi sağlayabileceği anlamına gelmektedir. Burada iki yönden bir inceleme yapılabilir. Birincisi, fizikalizmin fiziksel alan ile ilgili sunacağı bilgilerin yeterliliğidir. Fizikalizmin dili bilimsel bir dildir ve fiziksel alan hakkında bilimsel yasalar ortaya koyabilir. Fakat öte yandan üzerinde durulması gereken asıl konu, fizikalizmin sunduğu bilginin tamamen kapsayıcı olup olmadığıdır. Fizikalizm, örneğin akışkanlar hakkında kesin yasalar ortaya koyarak bir sıvının hızı arttığında içinden geçtiği boruya uyguladığı basıncın azaldığını, hızı azaldığında ise basıncının arttığını söyleyebilir. Bu bilimsel bir yasa ve bilimsel bir bilgidir. Fakat fizikalizmin savunduğu şey bununla sınırlı değildir. Fizikalizm görüşünde, bir şey hakkında her türlü bilginin fiziksel olarak elde edilmesinin mümkün olduğu savunulmaktadır. Bu tanımın genişliği ise bir incelemenin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Ayrıca, Jackson'ın Mary'nin odası düşünce deneyinde ve Nagel'in yarasa örneğinde açıkça görüldüğü üzere fizikalizm öğretisi ne Mary'nin kırmızı rengini ilk kez deneyimlediğinde hissettiklerini ortaya koyabilir ne de bir kişinin her ne bilgiye sahip olursa olsun, bir yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu bilmesini açıklayabilir. Bunun sebebi, fiziksel bilginin asla bir öznel deneyimi (qualia) tam olarak ortaya koyamayacağıdır. Fizikalizmin savunduğu şekliyle, fiziğin her türlü bilgiyi sunacağını düşünmek, yarasalar hakkında her türlü bilgiye sahip olunduğu anda bir yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu bilebilmek anlamına gelir. Fakat bir kişi, yarasa olmadığı sürece asla bir yarasa olmanın nasıl bir deneyim olduğunu bilememektedir.

Sonuç olarak, Mary'nin odası düşünce deneyi, Feigl'in Marslı düşünce deneyi ve son olarak felsefi zombi örneğinde açıkça görüldüğü üzere, düşünce deneylerine epistemolojide önemli bir tartışma konusu olan fizikalizm karşıtı görüşlerde ve bu durumla bağlantılı olarak gerçekleştirilmesi olanaksız ya da zor durumlarda sıklıkla başvurulmaktadır. Mary'nin odası ve Marslı düşünce deneylerinin fiziksel olarak gerçekleştirilme olasılığı henüz yoktur. Fakat yine de zihin laboratuvarında gerçekleştirilen bu deney ile tamamen fiziksel alanı ilgilendiren ve her şeyin fiziksel olarak açıklanacağını savunan fizikalist görüş hakkında çok net karşı argümanlar üretilmiştir. Böylelikle, felsefi düşünce deneyleri ile fizikalizm düşüncesinin temel

argümanlarına eleştiriler getirilmiş ve sonuç olarak epistemolojik bir sorunu tartışmada düşünce deneylerine başvurmanın önemi ortaya konulmuştur.

Kaynakça

- Bealer, G. (1998). Intuition and the autonomy of philosophy. M. R. De Paul & W. Ramsey (Ed.), *Rethinking intuition: The psychology of intuition and its role in philosophical inquiry*. Maryland: Rowman and Littlefield Publishers, Inc., Lanham.
- Brown, J. R. (1991). *Laboratory of the mind: Thought experiments in the natural sciences*. London: Routledge.
- Brown, J. R. (2004a). Why thought experiments transcend empiricism. C. Hitchcock (Ed.), *Contemporary debates in the philosophy of science* (s. 23-43) içinde. Oxford: Blackwell Publishing.
- Brown, J. R. (2004b). Peeking into Plato's heaven. *Philosophy of Science*, 71(5), 1126-1138.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Çelebi, V. (2019). Searle ve Nagel'in bilinç kuramlarında fizikalizm eleştirisi bağlamında yapay zekânın sınırı tartışması. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 9(2), 352-376.
- Doğan, M. (2017). Zihne "Zihinsel Özne" ile bakmanın imkânı üzerine. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 35-53.
- Engel, P. (2011). Philosophical thought experiments: In or out of the Armchair? K. Ierodiakonou & S. Roux (Ed.), *Thought experiments in methodological and historical contexts* (s. 143-163) içinde. Netherland: Brill.
- Farrell, B. A. (1950). Experience. *Mind*, 59, 170-198.
- Feigl, H. (1958). The mental and the physical. H. Feigl, M. Scriven & G. Maxwell (Ed.), *Concepts, theories, and the mind-body problem* (Minnesota Studies in the Philosophy of Science: Volume II) (s. 370-497) içinde. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Galileo, G. (1632/1967). *Dialogue concerning the two chief world systems* (S. Drake, Çev.). Berkeley: University of California Press.
- Gulick, R. V. (1993). Understanding the phenomenal mind: Are we all just armadillos? M. Davies & G. Humphreys (Ed.), *Consciousness: Psychological and philosophical essays*. Oxford: Blackwell.
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal qualia. *Philosophical Quarterly*, 32, 127-136.
- Jackson, F. (1986). What Mary didn't know. *Journal of Philosophy*, 83, 291-295.
- Kripke, S. (1972). Naming and necessity, Oxford: Blackwell (Revised and enlarged version of 'Naming and Necessity'). D. Davidson & G. Harman (Ed.), *Semantics of natural language* (s. 253-355) içinde. Dordrecht: D. Reidel.
- Kuna, M. (2004). The knowledge argument and the refutation of physicalism. *Organon F*, 11(2), 128-142.
- Mach, E. (1976). *Knowledge and error: Sketches on the psychology of enquiry*. Dordrecht: Reidel.
- Malatesti, L. (2004). The knowledge argument (Unpublished Doctor of Philosophy thesis). University of Stirling, The United Kingdom.
- Maxwell, N. (1965). Physics and common sense. *British Journal for the Philosophy of Science*, 16, 295-311.
- Menezes, J. T. (2018). On understanding physicalism. *Kriterion Revista de Filosofia*, 59(140), 511-531.
- Moue, A. S., Masavetas, K. A. & Karayianni, H. (2006). Tracing the development of thought experiments in the philosophy of natural sciences. *Journal for General Philosophy of Science*, 37(1), 61-75.
- Nagel, T. (1974). What is it like to be a Bat? *Readings in philosophy of psychology*, 1, 159-168.

- Nagel, T. (1987). *What does it all mean? A very short introduction to philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Nida-Rümelin, M. & O'Conaill, D. (2021). Qualia: The knowledge argument. E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopaedia of Philosophy*. Erişim adresi (17 Eylül 2021): <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/qualia-knowledge/>.
- Norton, J. D. (2004). Why thought experiments do not transcend empiricism. C. Hitchcock (Ed.), *Contemporary debates in the Philosophy of Science* (s. 44-66) içinde. Oxford: Blackwell Publishing.
- Sandıkçioğlu, P. A. (2020). Epiphenomenalism and the causal theory of knowing. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 10(4), 1220-1237.
- Sorensen, R. A. (1992). *Thought experiments*. New York: Oxford University Press.
- Stoljar, D. Physicalism. E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopaedia of philosophy*. Erişim adresi (17 Eylül 2021): <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/physicalism/>.
- Weinert, F. (2016). *The demons of science-what they can and cannot tell us about our world*. Bradford: Springer.
- Wittgenstein, L. (1958). *Philosophical investigations* (Second Edition). Oxford: Basil Blackwell.
- Yardımcı, A. B. (2020). Düşünce deneylerinin tarihsel kökeni, kavramın ilk kullanımı ve Ernst Mach'ın düşünce deneyi. E. Doğan (Ed.), *Current and historical debates in social sciences* (s. 51-68) içinde. London: IJOPEC Publication.

Gündelik hayatın mekanikleşmesi ve müphemliği: “Almanya Acı Vatan” ve “Kaybedenler Kulübü” örnekleri

Ayhan Küngerü*

Öz

Üretim ilişkilerinin dönüşümü insanların gündelik hayat pratiklerini değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Yirminci yüzyılın başlarında Taylorizm ve Fordizm üretim ilişkilerini belirlemeyi amaçlayan iki pratik olarak ortaya çıkmıştır. Taylorizmin “Bilimsel Yönetim” anlayışı iş akışını kontrol ve yönetmeye çalışan bir sistemdir. İlerleyen zamanda Fordizm, Taylorizmin yerini almıştır. Fordizmin üretim sürecindeki özelliği yarı otomatik montaj hattı sistemidir. Bu sistem emeğin mekanikleşme sürecini derinleştirmiş ve işçiyi montaj hattı sisteminin bir parçası haline getirmiştir. Bir işçinin tek başına yapabileceği işin yoğunluğunu arttırmış, el emeği ve zihinsel emek arasındaki ayrımı belirginleştirmiş ve üretimde yaşanan bilimsel gelişmeyi onların aleyhine olacak şekilde değiştirmiştir. Böylece, işçi veya çalışanın maruz kaldığı üretim süreci onu iş dışındaki boş zamanında da yakalamakta, hayatını düzenlemekte ve onun belirlenmiş sınırlar içerisinde hareket etmesine neden olmaktadır. 1970’lerden itibaren Fordizmin katı üretim biçimi neo-liberal politikalar neticesinde yerini işgücü ve makineleşmede esnek, bilgi ve iletişim teknolojilerine dayanan yeni bir üretim biçimine bırakmaya başlamıştır. Gündelik hayatta da katılık ve belirlilik yerini daha akışkan ve müphem bir yaşayışa bırakmaktadır. Bu bağlamda çalışmada Fordist ve Post-Fordist üretim ilişkilerinin getirdiği yapıların Türk filmlerindeki izdüşümleri incelenmeye çalışılmış ve bu iki üretim sürecinin Türk sinemasındaki eleştirisi sırasıyla *Almanya Acı Vatan* ve *Kaybedenler Kulübü* filmleri bağlamında sosyolojik film eleştirisi çerçevesinde tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Taylorizm, Fordizm, mekanikleşme, esnekleşme, müphemlik, gündelik hayat

The mechanisation and ambiguity of daily life: The example of “Germany, Bitter Home” and “Loser’s Club”

Abstract

The transformations of production relations have transformed and changed daily life practices. At the beginning of the twentieth century, Taylorism and Fordism were showed up as two practices aiming to determine production relations. Taylorism’s “Scientific Management” was a system that tried to control and manage workflows. Later on, Fordism replaced Taylorism. The characteristic of Fordism in the production process is the semi-automatic assembly lines system. This system has deepened the mechanization process of labour and turned workers into a part of the assembly lines system. Fordism has increased the intensity of labour that a single worker would do, made explicit the differentiation between hand and mental labour and altered scientific development to the detriment of workers. Thus, the production process that workers have been exposed to catches hold of workers in their out of work, free time, organizes their life and causes them to move in given boundaries. From the 1970s onwards, Fordism’s strict mode of production started to leave its place to a new mode of production, which is flexible in labour and mechanization and based on information and communication technologies, as a result of neo-liberal policies. Thus, rigidity and certainty leave their place to a more fluid and ambiguous life in everyday life. In this context, in this study, the footprints of the structures brought by Fordist and Post-Fordist production relations in Turkish films have been tried to be analyzed, and the criticism of these two production processes in Turkish cinema was discussed within the framework of sociological film criticism in the context of *Germany, Bitter Home* and *Loser’s Club* films, respectively.

Keywords: Taylorism, Fordism, mechanisation, flexibility, ambiguity, daily life

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, E-posta: ayhankungeru@ibu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3175-2371

Giriş

Gündelik hayat toplumsal faaliyetlerin yeniden üretildiği bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanlar, aileler ve toplumlar çeşitli durumlarda belirli davranış ve eylemleri yeniden üreterek gündelik hayatın içinde var etmekte ve hayatın kurulu yerleşmiş statüsünü devam ettirmektedir. Birey bir taraftan gündelik hayatın getirdikleriyle karşı karşıya kalmakta öbür taraftan sistemin dönüştürücü etkileriyle baş etmek durumundadır. Günümüzde geleneksel, modern ve post-modern unsurların bir arada bulunması bireyin sosyo-kültürel sistem içerisinde varlığını sürdürmesini de zorlaştırmaktadır. Gündelik hayatın getirdiği çatışma unsurları bireyin sistem içinde yabancılaşmasına neden olmakta ve onu yalnızlaştırmaktadır. Modern dünyanın günlük hayatı, insanları değişen yapı üzerinden yabancılaştırırken, onları kendi bireyselleşme süreçlerine bırakır. Modern insan kendi bireysel-kolektif bilinciyle hareket ederken geleneksel dönemin toplumsallaşmasından da uzaklaşmıştır.

İnsanların gündelik hayatları içinde gerçekleştirdikleri faaliyetler üretim ilişkileri ve üretim sürecinden etkilenmektedir. Üretim faaliyetleri insanların zaman ve mekân algısını, çalışma eylemi de bizatihi kendilerini oluşturmakta ve dönüştürmektedir. Böylece gündelik hayat insanların çalışma alanları etrafında şekillenen, boş zamanlarından oluşan ve insani faaliyetlerinin yeniden üretildiği bir alandır. Lefebvre'ye (2016) göre, gündelik hayat uyumun ve direnişin birliği ve mücadelesidir. Gündelik hayat her alandadır: “ekonomik, psikolojik veya sosyolojiktir, özel yöntemler ve yollarla kavranması gereken özel nesnelere ve alanlardır. Beslenmedir, giyinmedir, eşyadır, evdir, barınmadır, komşuluktur, çevredir.” Gündelik hayatta her şey sayılıdır: “para, dakikalar. Her şey metreyle, kilogramla, kaloriyle ölçülür” (s. 32). Böylece gündelik hayat her şeyin ölçüldüğü, hesap edildiği bir alan haline gelmiştir. Modern dönemin belirleyiciliği her yerdedir.

Gündelik hayat ideolojisi bireyin tüm pratiklerinde vardır. Gündelik yaşam bireyin tüm faaliyetini kuşatır: “İnsanı... bir bütün oluşturan ilişkiler bütünü gündelik hayatta şekillenir ve oluşur. Gerçeğin bütününe işin içine katan bu ilişkiler, belli bir veçhe altında her zaman kısmi ve eksik olsa da gündelik hayatta tezahür eder ve gerçekleşir: dostluk, yoldaşlık, aşk, iletişim ihtiyacı, oyun, vb...” (Lefebvre, 2010, s. 103). Bu bağlamda gündelik hayat pratikleri bireyin tüm faaliyetlerini kuşatan bir unsur olmaktadır. Bu belirleyicilik bireyin zaman ve mekân ile olan ilişkisinde kontrolü ve hesap edilebilirliği getirmektedir. Modern hayatın gündelik rutinleri bireyin çalışma zamanının kontrol altında tutulmasına, çalışma dışı zamanın da bireyin üretim ilişkileri içerisindeki rolü çerçevesinde şekillenmesine neden olmaktadır. Yoğun beden gücü gerektiren işlerden çıkan insanların boş zamanlarını okuma veya eğitim aktiviteleri yerine eğlence aktivitelerine ayırmaları veya belirli çalışma saatleri gerektiren işlerde insanların eşlerini aynı iş yerinden seçmeleri örnek olarak verilebilir. Burada üretim ilişkilerinin gündelik hayat üzerindeki belirleyici gücü öne çıkmaktadır.

Çalışmak, emek, üretim ilişkileri ve süreçleri insanın gündelik hayatının temel dönüştürücülerindedir. Geleneksel dönemde insanın toprakla olan bağı ve çalışma hayatı modern Fordist dönem ile birlikte değişikliğe uğramış ve Post-Fordist dönem de bunu daha farklı noktalara taşımıştır.

Sinemada Fordist üretim ilişkilerinin insanlar üzerindeki etkisini eleştiren en önemli filmlerden biri Charlie Chaplin'in Modern Zamanlar filmidir. Filmde, Charlie Chaplin modern, endüstri toplumunda yaşam mücadelesi veren Tramp adlı karakteri canlandırmaktadır. Bu film dönemin endüstrileşmiş toplum yapısının ve üretim modelinin insanlarda yarattığı travmayı göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu bağlamda Fordist üretim ilişkilerinin getirdiği sosyo-kültürel sonuçları incelemek amacıyla örnek film olarak *Almanya Acı Vatan* filmi seçilmiştir. Fordizm ve Fordist üretim ilişkilerinin getirdiği etkilerin gündelik hayat üzerindeki sonuçları *Almanya Acı Vatan* filmi üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Diğer

tarafından Post-Fordizmin getirdiği üretim ilişkileri ve bunun neticesinde gerçekleşen gündelik hayat pratikleri de *Kaybedenler Kulübü* filmi bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır.

1. Emegın tarihsel dönüşümü

İlk üretim tarzı ilkel komün topluluk zamanında gerçekleşmiş, insanlar bu dönemde basit araçları yapmayı ve kullanmayı öğrenmişlerdir. Ateşin, ok ve yayın bulunması insanların avcılıkta ilerlemesini sağlamıştır. Ayrıca tarımsal üretimdeki gelişmeler, insanların toplumsal yapılanmasında dönüşümü beraberinde getirmiş; yerleşik hayata geçilmeye başlanmıştır. Bu dönemde emek, yaşamak için gerekli olanı üretmekten ibarettir. Besinler, komün üyeleri arasında paylaştırılmaktadır. Hayvancılık ve tarıma geçişle birlikte toplumsal işbölümüne geçilmiştir. İnsanların madenleri eritmeyi öğrenmeleri de üretim araçlarında değişikliği getirmiştir. Böylece araçlar ve silahlar üretilmeye başlanmıştır. İnsanlar doğaya hâkim olmaya ve artık onlar için gerekli olandan fazlasını üretmeye başlamışlardır. Daha fazla üretim, daha fazla insan gücünü gerektirmiştir. Böylece güçlülerin güçsüzleri sömürdüğü bir düzene geçiş başlamıştır.

Madeni aletlerin yapımı ile zanaatçılık ortaya çıkmış ve zanaatçılığın tarımdan ayrılmasıyla yeni bir toplumsal işbölümü meydana gelmiştir. Bu dönemde metalara karşılık değişim aracı olarak para kullanılmaya başlanmıştır. Böylece tacir sınıfının oluşması ile toplumsal işbölümü üçe ayrılmıştır. Zanaatçılık ile birlikte kentler meydana gelmiş ve köy-kent ayrımı başlamıştır.

Antik dünyanın gelişmesi sömürülen köleler üzerinden kurulmuştu. Bu dönemde efendiler üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde tuttukları gibi kölelerin de mülkiyetini ellerinde tutuyorlardı. Üretim biçimi kölelerin sömürülmesine dayanmaktaydı. İlk zamanlarda köleci üretim tarzı üretici güçlerin ilerlemesini sağlarken, üretimin sonuçlarıyla hiçbir bağı olmayan kölelerin üzerine kurulan sistem bizatihi ilerlemeyi sınırlamıştır. Kölelerin isyanı sonucunda ortadan kalkan bu düzenin yerine gelen feodal düzen uzun sürmüştür. Buradaki üretim tarzı derebeyinin topraklar üzerindeki mülkiyet hakkı ve serf üzerindeki bazı haklarından ibarettir. Serfin toprağı kullanma hakkı vardır. Sistem bu yönüyle kölelik toplumlarından ayrılır. Ayrıca feodal mülkiyet dışında da zanaatçıların ve küçük işletmelerin faaliyetleri bulunmaktadır. Serfler derebeyinin toprağını işlemekle yükümlüdür. Bununla birlikte miras yoluyla da kullanım hakkını elde edebilen serf toprağı terk edememektedir. Bu da bir anlamda derebeyinin serfi sömürme biçimi olmaktadır. Derebeyi isterse toprakla beraber serf ve ailesini de satabilmektedir. Serf hem kendi ailesinin geçimini sağlamak hem de derebeyine artı değer sağlamak için üretmektedir. Ancak zanaatçılar ve tacirlerin yoğunlukta olduğu kentli nüfus derebeylik düzenini tehdit etmeye başlamıştır. Feodal ekonomi de yerini yavaş yavaş kapitalist düzene bırakmıştır (Nikitin, 2006, s. 25-33).

Kapitalist üretim biçiminin ilk ortaya çıkışı kendini elbirliği olarak gösterir. Marx'a göre elbirliğinin klasik yapısı manüfaktürde ortaya çıkar ve kapitalist üretim biçimimin baskın yapısını oluşturan bu dönem 16. yüzyılın ortasından itibaren iki yüzyılı aşkın bir süre devam eder. Manüfaktürde çeşitli alanlarda uzmanlaşmış zanaatçılar tek bir çatı altında toplanarak ürünü tamamlarlar. Manüfaktür bir bakıma işçilerin birbirine bağlı olduğu bir alan haline gelmiştir. Farklı alanlardaki zanaatçılar tek bir kapitalistin/patronun altında çalışırlar. Öbür taraftan manüfaktür basit bir elbirliği şeklinde de doğabilir. Aynı işi yapan zanaatçılar tek bir çatı altında farklı işbölümleri yerine bir işi baştan sona gerçekleştirirler veya eldeki iş gene bölünür ve her iş farklı bir zanaatçı tarafından yerine getirilir. Böylece ürün zanaatçının kendi ürünü olmaktan çıkar. Ürün zanaatçıların kolektif bir yaratısı haline gelerek toplumsallaşır. Dolayısıyla manüfaktür iki şekilde ortaya çıkmaktadır: ilki bir ürünü ortaya çıkarmak için farklı ustaların elbirliğiyle, diğeri de aynı zanaatçıların elinden çıkan ürünün çeşitli parçalara bölünmesi ve yalıtılması şeklindedir (Marx, 2003, s. 296-298). Manüfaktür ile birlikte çalışanın kendi emeği üzerindeki hâkimiyeti ortadan kalkar ve emek ürünün işlevsel bir

parçası haline gelir. Bu işlev bağlamında asıl amaç ürünü ortaya çıkarmaktır ve bunun getirdiği sonuç da emeğin dışsallaşması ve ürün haricinde anlamsız hale gelmesidir.

Kapitalist sistem işçi ve emeği dönüştürmüştü; ilk önce işbölümü ve kolektif çalışma düzeninde işçiyi kendi emeğinden uzaklaştırmaya başlamıştır. Parçalı işbölümü daha fazla ürünü ortaya çıkarmayı sağlamış; ancak işçinin kendi becerisinden ve üretkenliğinden uzaklaşmasına neden olmuştur.

Makineleşmeden önce insan kuvveti vazgeçilmez bir unsurdur. İş yapacak beden gücü, aranan özellikler arasındaydı. Ancak makine, kas gücünü iş için gerekli, vazgeçilmez unsur olmaktan çıkarmıştır. Ürünün temel belirleyicisi olan emek bu özelliğini kaybetmiş ve ürünün işlevsel bir parçası haline gelmiştir: “Makine, adale gücünü vazgeçilmez bir öge olmaktan çıkardığı ölçüde, adaleleri zayıf, vücut gelişmesi eksik, ama eklem ve organları kıvrak işçileri çalıştıran bir araç haline alır. Bu nedenle de kadın ve çocuk emeği, makine kullanan kapitalist için aranan ilk şey olmuştur” (Marx, 2003, s. 343-344). Dolayısıyla birey, makinenin düzenli işlemesini sağlayan bir araç konumuna dönüşmüştür.

Emek son üç yüz yıllık dönem içerisinde büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Endüstrileşme ile birlikte insan gücü ile üretilen emek süreci geride kalmış ve yerini beden ve zihin gücünün beraber kullanıldığı bir emek sürecine bırakmıştır. Daha sonraki aşamada ise bilgi toplumuna geçiş süreci kas gücünü iyice arka plana atmıştır (Tiryakioğlu, 2008, s. 2). Adam Smith *Ulusların Zenginliği* (1997) adlı eserinde emeği satın alınan tüm şeylerin gerçek satın alma değeri olarak ifade etmektedir. Nereye gidilirse gidilsin zenginliğin emek ile satın alındığını, zenginlerin servetlerinin değerinin sahip oldukları servetle elde edebilecekleri emek miktarına eşit olduğunu söylemektedir.

2. Fordist üretim ilişkileri bağlamında emeğin ve gündelik hayatın dönüşümü

Taylorizm ve Fordizm 20. yüzyılın ilk yarısına damga vuran üretim tarzları olarak ortaya çıkmışlardır. Mekanikleşmeyle birlikte işçinin fabrikadaki denetiminin sağlanması ve üretimin artırılması hedeflenmiştir. İki yaklaşım da emeğin mekanikleşmesi üzerinedir. İşçinin üretiminin mekanikleşmesi aynı zamanda bilincinin de mekanikleşmesi olarak görülebilmektedir.

Taylorizmin “Bilimsel Yönetim” anlayışı “iş gününde boşlukların doldurulması ve işteki hareketlerin mekanik döngüsünün tamamlanmasını hızlandırma eğilimindeki emek sürecine içsel üretim ilişkilerinin toplamı” olarak tanımlanmaktadır. Bu üretim ilişkileri bir taraftan işçinin özerkliğini azaltırken öbür taraftan onları gözetim altına almaktadır. Amerika Birleşik Devletleri’nde Taylorizm 19. yüzyılın sonunda mühendislik endüstrisinde uygulanmaya başlamıştır. Bu durum aynı zamanda üretimdeki sınıf mücadelelerine yönelik kapitalist bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır (Aglietta, 1979, s. 115). Taylorizm işçilerin performansını arttırmak için onları mekanik bir döngünün içerisine almıştır. İşçilerin düzgün bir planlama sayesinde en kısa zamanda en fazla verimi sağlamaları için koordine edilmeleri rastgele değil, akılcı bir yönetim gerektirmekteydi.

İlerleyen süreçte Fordizm, Taylorizmin yerini almıştır. Fordizmin sembolik olarak başlangıcı 1914 yılında otomatik araba montaj hattında çalışacak işçilerin sekiz saatlik çalışmasına karşın beş doların gösterilmesiyle başlar. Böylece kitle üretiminin kitle tüketimi anlamına geldiği açıkça tanınmış olmaktadır. Bu da yeni bir emek piyasası kontrolü ve yönetiminin ortaya çıkmasının yanı sıra, yeni bir estetik ve yeni tarzda rasyonelleşmiş, modernleşmiş popülist demokratik toplum anlamına gelmektedir. Harvey, Gramsci’nin Fordizmi yeni bir işçi ve insan tipinin ortaya çıkışı olarak ifade ettiğini söylemektedir. Ona göre bu yeni çalışma tarzı yaşama, düşünme ve hissetme biçimlerinden ayrılamaz. Nitekim Fordist üretim tarzının öncülüğünü yapan Henry Ford yeni bir toplumun uygun bir biçimde yapılandırılmış şirket politikalarıyla kurulabileceğine inanmış; sekiz saate beş dolar verilerek işçinin montaj-hattı sisteminde düzgün bir şekilde çalışmasını sağlamayı amaçlamıştır. Ford,

çoğunlukla göçmen olan işçilerinin evlerine aile yaşamı, ahlaki doğruluk ve rasyonel tüketimleri ile şirket çıkarları ve beklentilerine ne kadar uyduklarını öğrenmek için kalabalık bir sosyal hizmet uzmanı grubu yollamıştır (Harvey, 1989, s. 125-126). Burada amaç toplu üretimi yapan işçilerin bilinçlerinin şirket bilinciyle örtüştürülmesidir. Bu bağlamda, üretim ilişkileri çerçevesinde birey kendisinden bağımsız ama kendisinin ona bağlı olduğu kolektif bir bilincin parçası haline gelmektedir.

Emekteki teknik bölünme, emeğin derinleşen sosyal bölünmesi tarafından belirlenmektedir. Fordizm, kapitalizmde yeni bir aşama olarak görülmüştür. Bu yaklaşımın emek sürecindeki karakteristiği, yarı otomatik montaj hattı sistemidir. Fordizm, emekteki mekanikleşmeyi daha da derinleştirmiş, işin yoğunluğunu arttırmış, elle yapılan ve zihinsel emek arasındaki ayrımı keskinleştirmiş, işçileri titizlikle birikim ilkesine maruz bırakmış ve bilimsel gelişmeyi onların aleyhine olacak şekilde değiştirmiştir. Fordizm, emek sürecinde Taylorizmi iki tamamlayıcı ilke ile derinleştirmiştir. Bunlardan biri emek sürecindeki farklı bölümlerin eklenmesinin konveyörler tarafından sağlanmasıdır. Böylece ürünlerin bir makineden bir makineye iletilmesi sağlanmaktadır. İkinci ilke ise emek sürecindeki farklı bölümlerin eklenmesini desteklemektedir. Bu da işçilerin belirli işlere sabitlemesinin makine sisteminin konfigürasyonu içerisinde yapılmasıdır. Yani işçinin pozisyonu makineye göre konumlanmaktadır. Böylece işçi, iş üzerindeki kontrolünü kaybetmektedir (Agliaite, 1979, s. 117-118).

Fordizmi oluşturan temel unsurlar “büyük makineler, makine sistemleri ve fabrikalar”dır ve dönemin mottosu “kitlesel üretim ve kitlesel tüketim”dir. Bu dönemde fordizm “makineleri standardize etmekle ve onların amaçlarını parçalamakla kalmayarak aynı zamanda emeği de parçalamış, emeğin niteliksizleşmesi ve makinenin basit bir uzantısı haline gelmesine neden olmuştur” (Aydoğanoglu, 2011, s. 22).

Savaş sonrası Fordizmi kitlesel üretim sisteminden ziyade daha çok bütünsel bir yaşamın yolu olarak görülmüştür. Kitlesel üretim kitlesel tüketim anlamına geldiği gibi aynı zamanda ürünlerin standardize edilmesi anlamına da gelmektedir. Bu da tamamen yeni bir estetik ve kültürün metalaştırılması demektir (Harvey, 1989, s. 135).

Yirminci yüzyıl başlarındaki teknolojik gelişmeler makineleşmiş Fordist biçimle bir taraftan üretimin değişimini sağlarken, insanların gündelik hayatını da dönüştürmüştür. Nitekim Lefebvre (2010b, s. 82) de gündelik hayat eleştirisinin “bir plan, yani gündelik hayatı tekniğin mümkün kıldığı düzeye yerleştiren bir politika talep” ettiğini söylemektedir. Günümüzde ise teknikleşmiş gündelik hayat toplum özelinde bireyin hayatını yeniden düzenlemektedir.

Modernizm kendi gelişmesinin yürütücü lokomotifini olarak tekniği belirlemiştir. Teknik, bir taraftan insan emeğini dönüştürürken öbür taraftan insanı da dönüştürmektedir. Kitle iletişim araçları da modern tekniğin öncüleridir; ancak derinlemesine bakıldığında yeni bir şey üretmedikleri ifade edilmektedir. Haz odaklı içeriklerle izleyicileri pasifize etmişler ve yönetmişler, genel olarak kültürü tehdit etmişlerdir.

Modern teknikler zevki inceltir, kültürel düzeyi iyileştirir, eğitir, öğretir, ansiklopedik bir kültürü vülgarize eder. Aynı zamanda, bunlara erişenleri de pasifleştirir. Onları çocuksulaştırır. Onlara dünyayı tikel bir tarzda, belirtmiş olduğumuz ve muğlaklığını tekrar vurguladığımız gibi, gösteri ve bakış tarzında “sunarlar”: Sahte mevcudiyetin içinde katılımsızlık. Bu dağılma, geçmişle yaşar, onu böler ve israf eder. İmgeler ve temsiller yaratan “kitle iletişim” teknikleri, hiçbir şey yaratmaz ve hiçbir yaratıyı teşvik etmez. Yüzyıllarca birikmiş malları tüketirler; eylemleri de şu daha genel olguyu daha da derinleştirir: Tarih bugüne dek birçok yeraltı kaynağını kurutmuştur ve kurutmaya devam edecektir. “Kitle iletişim araçları” zevki oluştururken, yargıyı bulandırır. Bunlar eğitir ve koşullandırır. İmgelere, güncelliğe, yeniliksiz “havadislere” boğarak büyüler ve mide bulandırır. İletişimleri çoğaltırlar; bizzat dili, tutarlılığı ve düşünmeyi, söz dağarını ve sözel ifadeyi tehdit ederler. (Lefebvre, 2010b, s. 237)

Gündelik hayat kabulün gerçekleştiği yerdir. Üretime-tüketime, verili ilişkilere rıza gösterilir. Lefebvre (2010c, s. 7) rızanın gösterilmesi için bir “konsensüs” gerektiğini söylemektedir: “Toplumun, üretim tarzının, tek kelimeyle (bir) bütünlüğün kabulü. Böylece bu üretim tarzından çıkmayı istememeye, bu olasılığı tasavvur, hatta tahayyül etmemeye mahkûm kılarız kendimizi!” Bu gündelik hayat içerisinde kinik düşüncenin kabulü, gündelik hayatın içindeki direnişin yok sayılmasıdır. Gündelik hayatın sıradanlığı ve bayağılığı bireylerin ön kabullerle hareket etmesine neden olur.

Gündelik hayat eski sömürge biçimlerinin yerini yenilerinin aldığı bir alandır. Kapitalizm gündelik hayatı kendi amacı doğrultusunda şekillendirmektedir. Gündelik hayat sömürgelerin yerini almaktadır: “Kapitalist yöneticiler, vaktiyle sömürgeleşmiş toprakları ele aldıkları gibi gündelik hayatı da ele alırlar: geniş ticarethaneler (süpermarketler ve ticaret merkezleri); mübadelenin kullanım karşısındaki mutlak üstünlüğü, egemenlik altındakilerin hem üretici hem de tüketici olarak ikili sömürsü” (Lefebvre, 2010c, s. 33). Böylece tekniğin değişmesiyle dönüşüme uğrayan gündelik hayat, tekniğe sahip olanlar tarafından da egemenlik altına alınmaktadır.

Ritzer (2011) Taylorizm ve Fordizm ile beraber emeğin dönüşümünün nihai sonucunu toplumun McDonaldlaşması olarak görür. Kapitalist üretimin akılcılaşması sadece üretim alanları ile sınırlı kalmamış, toplumun her alanına doğru yayılmıştır: “McDonaldlaştırma yalnızca restoran sanayisini değil, eğitim, iş, sağlık, seyahat, zevk, rejim, politika, aile ve toplumun tüm diğer özelliklerini de etkilemektedir. McDonaldlaştırma, dünyanın etkilere kapalı görünen kurum ve kısımlarına yayılarak değiştirilemez bir süreç olmanın her tür belirtisini göstermiştir” (Ritzer, 2011, s. 23). Tüm düşünüş ve tarzları McDonaldlaştırma denilen akılcılaştırmanın etkisi altındadır. Modern insan günlük hayatında bu akılcılaştırma ile çevrelenmiş ve kuşatılmıştır. Yemek sektörü, sağlık ve eğitim sistemi, inşaat sektörü vb. modern dünyanın getirdiği akılcılıkla donatılmışlardır. Büyük marketler, cezbedici raflar, çocukların eğlenmesi için hazırlanan özel alanlar, her şeyin bulunabildiği alışveriş merkezleri, mikrodalganın kazandırdığı zamandan tasarruf ve mikrodalgada ısıtılarak tüketilen hazırlanmış gıdaların hepsi insanların günlük hayatlarını onlar için hazırlanan sisteme göre yaşamalarına neden olmaktadır. İnsanların gündelik hayatta karşısına çıkan para çekmeden benzin almaya ve otomatik araba yıkama makinelerine kadar birçok şey bu sistemin birer parçasıdır.

Her tarafa yayılmış devasa akılcı bir sistem içinde birçok akıldışılık da barındırmaktadır. Akılcılık bizatihi kendi akıldışılığını da beraberinde getirmektedir: “Bütün akılcı sistemler gibi bilimsel yönetimin de akıldışılıkları vardı. Her şeyin ötesinde, insanların işten atılabilir olarak görüldüğü ve onlara böyle davranıldığı, insanlıktan çıkarıcı bir sistemdi. Dahası, işçiler yalnızca bir ya da birkaç iş yaptığı için beceri ve yeteneklerinin büyük kısmı kullanılmadan kalıyordu...Birçok gözlemcinin ayrıntılandırabileceği gibi montaj bandı, içinde büyük bir akıldışılık barındırır. İnsanlıktan çıkarıcı bir iş ortamı sunar. Çok çeşitli beceri ve yetenekleri olan insanlardan, çok basitleştirilmiş, sınırlı sayıda işi defalarca yapması istenir. İnsanlar çalışırken insani yeteneklerini göstermek yerine insanlıklarını inkar etmeye ve robot gibi davranmaya zorlanırlar. Kendilerini işte ifade edemezler. Bu, montaj bandının birçok akıldışılığından yalnızca biridir. (Ritzer, 2011, s. 56-58)

İnsanlardan sürekli aynı işi tekrar etmeleri istenir. En iyi işçinin belli bir sürede yapabileceği maksimum iş diğer işçiler için de bir standart haline getirilir. Bu bağlamda diğer işçilerden bu standardın altına düşmemeleri beklenir. Günlük hayatta da insanlardan benzer davranışlar beklenir. Öğrencilerden belirli bir sürede belirli sayıda soru çözmeleri beklenirken, akademisyenler için başarı kriteri yayın vb. ile topladıkları puanlardır. Öbür taraftan doktorlardan prim almaları için hastaları en iyi şekilde tedavi etmeleri değil, en fazla sayıya ulaşmaları istenirken, banka memurlarından en fazla kişiyle ilgilenmeleri beklenir.

3. Post-fordist üretim ilişkileri bağlamında emeğin ve gündelik hayatın dönüşümü

1970'lerden itibaren Fordizmin katı üretim biçimi küreselleşen neo-liberal politikalara cevap verememeye başlamış ve işgücü ve makineleşmede esnek, bilgi ve iletişim teknolojilerine dayanan yeni bir üretim biçimine doğru gidilmiştir. Bu dönem ekonomide deregülasyonun ve özelleştirmenin yoğun olduğu bir dönemdir: “Neo-liberal politikalar doğrultusunda sermayenin küresel ölçekte hareketinin serbestleşmesi ve ulus-devletin işlevlerinin aşınması işgücü aleyhine ortaya çıkan bir durumdur. Çünkü devletin işlevi, küreselleşen ekonominin gereklerine ve ulus üstü düzeyde belirlenen ekonomi politikalarına uyum sağlamak biçiminde gelişmektedir” (Kart, 2011, s. 4). 1970'lerin ortası kapitalizm gelişiminin yeni bir aşamasını temsil etmekteydi. Akademik çevreler tarafından “yapısal kriz”, “transformasyon”, “geçiş” gibi kavramlar o zaman için kullanılırken, kapitalizmin yeni aşamasını ifade etmek içinse “post-Fordist”, “post-endüstriyel”, “post-modern”, “beşinci Kondratiev”, “post-kollektif” gibi kavramlar kullanılmıştır (Amin, 1994, s. 1).

Kapitalizm yaşadığı kriz sonucunda yeni bir yola ve yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Yeniden yapılanma sürecinin de bilim ve teknolojik alanlarındaki devrimsel gelişmelerin benzer zamanlarda gerçekleşmesi ikisi arasında bir neden-sonuç bağının olup olmadığıyla ilgili yaklaşımları da ortaya çıkarmıştır. Bu konuda kesin bir şeyden söz edilemese de kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinin teknolojik gelişmelerden etkilendiği ifade edilebilmektedir. Üretimde bilgiye hâkim olmanın ve onu biçimlendirmenin öneminin, üretim ilişkilerinin de yeniden düzenlenmesine vesile olduğu ve teknolojik devrimin üretimde esnekliği temel unsur haline getirdiği belirtilmektedir. Bu bağlamda Post-Fordizm “esnek üretim ve birikim rejimi” olarak ortaya çıkmaktadır (Şaylan, 2002, s. 148-149).

Post-Fordist dönemde iktisadi düzenleme finans sektörüne kaymıştır. Devletçi politikardan uzaklaşmış daha âdemi merkezîyetçi politikalar izlenmeye başlanmıştır. Büyük endüstrilerin olduğu ekonomik yapılardan bilgi kaynaklı esnek yapılara geçilmiştir. Fordist üretim modelindeki katı işbölümü yerine, esnek işbölümü gelmiştir. Üretimin asıl kaynağı makine olmaktan çıkmış ve bilgi haline gelmiştir. Böylece makinenin bir parçası olan insanın emeğine yabancılaşması durumu dönüşüme uğramıştır. Dönem deregülasyon, liberalleşme, özelleştirme ve yerelleşme dönemidir. Emek gücü mavi yakalılardan beyaz yakalılara doğru geçmiştir.

Fordist yönetimin getirdiği toplumsal düzen arayışı yerini post-fordist bir hayat tarzına bırakmaktadır. Aslında ikisinin bir arada bulunduğu karmaşık, girift bir yapıdan da bahsedilebilir. Öğlen yemeklerini herhangi bir fast-food restoranında yiyen gençler, daha sonra kendi tarzlarına uygun az bilinen underground bir kafeye gidip vakit geçirebilmektedirler. Artık üretimin ve tüketimin kitleliliği yerini oldukça farklılaşan üretim ve tüketim sistemlerine bırakmaktadır. Eskiden toplumsal hayatta karşılığını bulamayan mikro kimlikler kendilerine göre alanlar keşfetmektedirler. Vasıfsız işçi modeli yerini vasıflı ve uzmanlaşmış çalışan modeline bırakmıştır. Sistem bürokratik ve hiyerarşik olmaktan ziyade esnek örgütlenmeye açık ve hiyerarşik yapıların olmadığı bir yöne doğru kaymaktadır. Fordizmin verdiği 8-5 arası çalışmanın verdiği güven artık yoktur:

Gittikçe daha fazla iş yarım gün ya da sürekli hale gelmektedir; yapılan sözleşmelerin çoğu, görelî istikrar haklarının güçlenmesini önleyecek kadar sık aralıklarla, “dalgalı” ya da “yenilenebilir”dir. “Esneklik” aynı zamanda, sürekli bir kazanç sağlama umuduyla uzman becerilerine zaman ve çaba yatırma şeklindeki eski hayat stratejisinin artık pek geçerli olmadığı, dolayısıyla güvenli bir hayat arzulan insanların en akılcı seçenektan artık yoksun oldukları anlamına da gelir. (Bauman, 2005, s. 148)

Günümüz toplumunda ise kesinlikler yerini belirsizliklere bırakmaktadır. Yerelleşme, özelleşme, düzensizleştirme günün güdüleyici parametreleridir. Gerçeklikler yerini simülasyonlardan alınan hazza bırakmaktadır: “Ancak bugün artık düzensizleştirme (deregulation) zamanıdır. Gerçeklik ilkesi bugün, haz ilkesinin mahkeme başkanı olduğu bir

adalet divanında savunma yapmak zorundadır” (Bauman, 2000, s. 9). Gerçeklik yerini hazza, fedakârlıklar da kişisel mutluluklara bırakmaktadır. Esneklik her şeye nüfuz ederek esnetmiştir. Modernitenin en temel kurumu olan aile hala önemini korumakla beraber, eskisi kadar olmasa da kısa süreli ilişkiler, parçalanmış hayatlar bireyselin sürdürülmesinin koşulları haline gelmişlerdir. Birey hazzın verdiği mutluluğu tükettikten sonra yenilerine yönelmektedir. Amaç, alınan hazzı sürdürmeyi korumaktır:

Erkekler ve kadınlar böylece dünyayı atılabilir, tek kullanımlık nesnelere dolu bir konteyner gibi algılayacak şekilde eğitilirler. Bu durum bütün dünya için geçerlidir; bütün diğer insanlar için de. Her şey değiştirilebilirdir ve öyle olmaları beklenir... “Ölüm bizi ayırana kadar” süren bağılıklar “tatmin azalana kadar” geçerli olan, tanımı ve tasarımı gereği geçici ve ortaklardan biri ilişkiyi sürdürmektense vazgeçmenin daha değerli olduğunu sezdiği anda tek taraflı olarak ihlal edilmeye yatkın sözleşmeler haline gelir... Eğer insanlar arasındaki bağ, bütün diğer tüketim nesnelere gibi, sürekli çaba ve zaman özveriyle işleyen bir şey değil de kişinin anında tatmin sağlayacağını umduğu bir şey, bunu sağlamadığı takdirde reddedilen ve ancak haz vermeye devam ettiği sürece muhafaza edilen ve kullanılan bir şey ise, ortaklığı kurtarmak için zahmet çekmek ve tedirginlik duymak şöyle dursun, ilişkiyi aynı şekilde sürdürmek için bile fazla sebep yoktur. (Bauman, 2005, s. 194-195)

Bauman’ın dediği gibi “Günümüzün moda deyişiyle ‘esnek’ olmamız gerekiyor... Akışkan modern dünyamız sürekli hareket halinde olduğundan, yerimizde durmaya ve bir yere bağlanmaya çalıştığımızda bile bizler de ister istemez, bilerek ya da bilmeyerek, seve seve ya da yakınlık hep bir yolculuğun heyecanına kapılıyoruz” (Bauman, 2012, s. 8). Bu süregiden akışkanlık ve esneklik içerisinde gündelik olanın verdiği sorumsuzluk ve hafiflik hali bireyi bağlarını zayıflatmaya iterken, kendi bireyselleşmesinin verdiği nevrozlarla da karşı karşıya bırakmaktadır.

Sermaye de üzerindeki yükten kurtulmuştur. Vasıflı işçilerin oluşturduğu kalabalık gruplar yerini daha mobil, vasıflı çalışanlara bırakmıştır: “Ağır makineler ve fabrika personelinin oluşturduğu safrayı atan sermaye, yanında bir evrak dosyası, dizüstü bilgisayar ve cep telefonundan ibaret bir el çantasından daha fazlası olmadan hafif biçimde seyahat etmektedir” (Bauman, 2005, s. 38). Artık toplu taşıma araçlarında cep telefonlarından iş görüşmeleri ve yazışmaları yapan çalışan kitlesi bulunmaktadır. İşin sürdürülmesi için gerekli olan zaman ve mekân bağımlılığı bozuma uğramıştır.

4. Çalışmanın yöntemi

Zafer Özden (2004, s. 17) film eleştirisinin filmler hakkında bir bilgilendirme süreci içerdiğinden bahsetmekte ve filmlerin sanat olmasını sağlayan tarihsel süreç konusunda önemli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre “film tarihi içinde endüstriyel, sanatsal ya da sosyal alanlarda meydana gelen gelişmeler ve bunlara paralel bir biçimde film kuramı alanındaki gelişmeler film eleştirisi alanında da yansımaları bulmuştur”. Özden (2004) film eleştirisine temel yaklaşımları “gazete eleştirisi, tarihsel eleştiri, auteur eleştirisi, göstergebilimsel eleştiri, sosyolojik eleştiri, ideolojik eleştiri, psikanalitik eleştiri ve feminist eleştiri” olarak ayırmaktadır. Bu çalışmada ise sosyolojik eleştiriye başvurulmaktadır. Nitekim toplumsal değerlerin ve gelişmelerin filmlerde nasıl yansıtıldığı ve somutlaştırıldığı ve insanların bu toplumsal değer ve gelişmelere verdikleri tepkiler ve bunların insanlar üzerinde yarattığı değişimler sosyolojik eleştirinin konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada, *Almanya Acı Vatan* filminde Almanya’ya giden Türk işçilerin Fordist üretim ilişkileri, *Kaybedenler Kulübü* filminde de kişilerin Post-Fordist üretim ilişkileri içerisinde yaşadıkları sorunlar incelenmeye çalışılmıştır.

5. *Almanya Acı Vatan*: Gündelik hayatın mekanik dönüşümü

Filmin başında Almanya’dan gelen Musa Güldane’nin yaşadığı köyde, köylülere Almanya’dan getirdiği dergiyi göstermektedir. Musa köye Mercedes marka arabasıyla

gelmiştir ve 1970'ler itibarıyla Almanya rüyalarının temsili konumundadır. Durumunun çok iyi olduğunu gösteren lüks bir arabası vardır. Mahmut Musa'yı kahveden çıkarır ve ona Almancı olmak istediğini söyler ve ondan Almanya'ya gitmek için yardım ister. Musa da ona gelmesinin mümkün olmadığını artık Almanya'nın işçi almadığını ifade eder. Ancak bir çare vardır; o da Almanya'da işçi olarak çalışan Güldane ile evlenmesidir. Güldane de köyüne ziyaret için gelmiştir. Ayrıca bir taraftan da Almanya'dan getirdiği bazı eşyaları köylülere satıp para kazanmaktadır. Bir köylü kadın Güldane için "para diyor başka bir şey demiyor" derken, diğer bir köylü kadın "Bu Güldane yaman çıktı. Para da para. En azından yüz bin liralık eşya sattı" der. Bu diyaloglardan Güldane'nin hayatındaki en önemli unsurun para olduğu anlaşılmaktadır. Mahmut Almanya'ya gitmek için Güldane'ye evlenme teklif eder. Güldane onu bakımlı olarak yanına alacaktır ve Mahmut da Almanya'da çalışmaya başlayacaktır. Güldane başta evlilik lafla olmaz der ama sonra "ne verirsin başlığım" diyerek rıza gösterir. Mahmut da arsa, bir inek ve kalan borcunu da orda çalışarak ödeyeceğini söyleyince Güldane kabul eder. Annesi o kadar kısmeti çıktığında evlenmeyip şimdi Mahmut ile evlenerek insanların diline düşeceğini söyleyince Güldane şöyle karşılık verir: "Kim ne derse desin. Kolay mı? Beş yüz elli bin katın borcu, otuz bin de tarla beş yüz seksen bin. Bunların hepsini ben çalışıp ödeyeceğim. Sana da para yolluyorum. Tabii parayla evlenirim. Laf olsun diye evleniyorum. Kime ne?" Bunları söyledikten sonra da paraları mutlulukla saymaya devam eder. Güldane'nin Almanya'da yaşayıp çalışmasının tek amacı "para"dır. Para onun için o kadar önemlidir ki, Mahmut ile olan evliliğini de para ile yapar. Hayattaki amacı çalışmak, para kazanmak ve kazandığı para ile tarlanın ve katın borcunu ödemektir. Almanya'da çalışmak Türkiye'deki hayallerini gerçekleştirmenin bir yoludur.

Güldane Almanya'da ev arkadaşlarına evlendiğini söyler. Almanya'ya para için damat getirdiği anlaşılınca arkadaşlarından biri onun çok paracı olduğunu söylerken diğer ise şöyle der: "Almanya insanı böyle yapıyor. Hep hesap hep para. Bir Mark 30 lira."

Melvin Seeman'ın (1959, s. 790) yabancılaşmayı incelediği çalışmasında, kişinin geleceğe yönelik beklentilerinin belirli davranışlarına bağlı olması ve bu beklentilerin kendi aktivitelerinin dışında gerçekleşmesi insanın kendisine yabancılaşmasına neden olduğu belirtilmektedir. Sadece maaşı için çalışan bir işçi, yemek yapmayı üzerinden atması gereken bir iş olarak gören bir ev hanımı buna örnek olarak verilebilir. Bu bağlamda, Güldane çalıştığı işte sadece ve sadece "para" kazanmayı düşünmekte ve bu parayla yapacağı yatırımların hayalini kurmaktadır. Köyünden ve annesinden gelen baskılara rağmen evliliğini de "para" için gerçekleştirir. Nihayetinde arkadaşının dediği gibi Almanya insanı böyle yapmaktadır. Aslında insanı öyle yapan Almanya değil, içinde buldukları üretim sisteminin hayatlarında yarattığı etkilerden kaynaklanmaktadır. C. Wright Mills'in de belirttiği gibi işin normal işleyişinde insanın kişiliği yabancı bir amacın aracı olduğundan dolayı, satış elemanı kendi kendine yabancılaşmaktadır (aktaran Seeman, 1959, s. 789). Güldane bir taraftan Fordist üretim ilişkilerinde montaj hattının bir parçası iken, diğer taraftan kendini kazandığı para aracılığıyla elde edeceği yatırımlara kanalize eden bir işçi konumundadır. Marx da kapitalist üretim ilişkileri sonucunda işçinin kendi emeğine, varlığına ve dünyaya yabancılaşmasından bahsetmektedir: "Benim hayat aracımın bir başkasına ait olmasında, benim isteğimin başka birinin el sürülmez mülkü olmasında görülmez yalnız yabancılaşma, her şeyin kendinden farklı oluşunda, benim etkinliğimin başka bir şey oluşunda ve son olarak (bu kapitalist için de geçerlidir) her şeyin insanlık dışı bir gücün egemenliği altında oluşunda da görünür" (Marx, 2013, s. 135).

Güldane çalıştığı fabrikada ürettikleri teleks makinelerini kullanmaz veya kullanılırken görülmez. Fabrikadaki işi günlük etkinliğinin dışındadır. Mahmut ile dışarı çıktıklarında Güldane Mahmut'a vitrindeki elbiseleri gösterirken, Mahmut da Güldane'ye lüks arabaları gösterir. Mahmut'un Almanya'ya geliş nedeni Musa'nın da ona anlattığı gibi daha çok para kazanmak ve lüks araba almaktır. Musa örnek olarak kendisini gösterir. Almanya'da ise

durum olduğundan çok farklıdır. Pala isimli Türk işçi on beş yıl evvel Almanya'ya gelmiş ve çöpçülük yapmaktadır. Bundan dolayı da madalya ile ödüllendirilir. Madalyayı veren Alman yetkili Türkiye'ye döndüğünde ne yapacağını sorduğunda “öleceğim bu çalışmaya can mı dayanır” diyerek hayıflanır. Bu sistem işçileri bazı hayalleri kurmaya iterken bunun bedelini de ağır bir şekilde ödetmektedir.

Mahmut kilise çanlarının sesi ile uyanırken, Güldane ve aynı odada beraber uyuduğu arkadaşları sabah saatin altı olmasıyla birlikte alarm sesi ile uyanırlar. Saat altı Almanya'daki işçilerin yataktan kalkma ve işe hazırlanma saatidir. Çöpçüler ise güne daha da erken başlamaktadırlar. Benzer bir şekilde *Modern Zamanlar* filminde de saatin altı olmasıyla metrodan çıkıp fabrikalara giden insanlar görülür. Üç arkadaş da otomatikman yataklarından kalkarlar ve sırayla yapacakları işe koyulurlar. Biri tuvalete doğru giderken, Güldane yüzünü yıkamaya gider. Biri kahvaltıyı kurarken, diğeri dişlerini fırçalamaya koyulur. Güldane yatağını toplar ve giyinmeye başlar. Yapacakları her davranış önceden kafalarında kodlanmıştır. İşe hazır bir şekilde gitmeleri için bu rutini bozmamaları gerekmektedir. Üç arkadaş da hep beraber aynı anda evden çıkarlar. Merdivenleri hızlı bir şekilde inerlerken, onlara işe gitmek için çıkan başkaları katılır. Yolda fabrikaya doğru giderlerken arkadaşı ona fabrikada bir şeyin değiştiğinden bahseder. “Nein (Hayır)” diye bağırıp onları kontrol eden kişinin yerine bir makine gelmiş ve “achtung (dikkat)” demektedir. Makinenin özelliği yanlış yapanın kim olduğunu 13 saniyede tespit etmesi ve ışığının yanmasıdır. Makine işçilerin arasında dolaşmakta ve uyarılar yapmaktadır. Güldane ve arkadaşları teleks makinalarının düğmelerini takmakta ve makine parçalarını birleştirmektedirler. Yukarıda kaç kişinin kaç makine birleştirdiğini gösteren elektronik uyarı göstergesi bulunmaktadır. Bu bağlamda işçiler performanslarına göre değerlendirilebilmektedir. Performans göstergesi de mesai saatleri içerisinde kaç vida sıkıp kaç makine çıkardıklarıyla doğrudan bağlantılıdır. Fabrikada sık sık makinenin sesi duyulur. İşçi arkadaşı da onu uyarır: “Dalma kız dalma. Hoş geldin.” Güldane bu seslerin arasında işini yaparken içinden konuşmaya başlar: “Katın borcu. Katın borcu biterse... Katın borcu biterse bir kat daha. Bir kat daha. Bir kat daha alırsam... Bir kat daha alırsam” O sırada makinelerin sesi ile Güldane daldığı düşüncelerden çıkar.

Fordist üretim ilişkilerinde zaman kavramı, en çok ürünü belirlenen sürede çıkarmakla ilgilidir. Üretim bandının “yapılan işi maksimum seviyede parçalayıp her işçiyi çalışma temposunu hızlandırmaya zorlayarak, verimliliği” yükselten bir yapısı bulunmaktadır. İşçilerin aynı işi daha hızlı bir şekilde yapmaya zorlanması işçilerin çalışmasını zorlaştırmaktadır (Beaud, 2018, s. 247-248). Güldane ve diğer işçiler fabrikada üretim bandının üzerinde çalışmaktadırlar. Ürettikleri teleks cihazları üretim bandının üzerinde gitmektedir. Bu arada onları kontrol eden makine sürekli konuşmakta, süpervizörleri onları denetlemekte ve kronometresine bakmaktadır. Süpervizörü Güldane'nin yanı başında görürüz. Ona Almanca bir şeyler söyler ve birtakım notlar alır. Sürekli olarak kronometresini kontrol etmektedir. Güldane de hızlı hızlı vidaları sıkmakta, bir taraftan da performans göstergesine bakmaktadır. Güldane ve arkadaşları fabrikanın almak üzere olduğu yeni kararları tartışırlar:

- Sevgi: Hala numarayı bağırıyor makine.
- Emine: Yine bu herifleri başımıza diktiler.
- Güldane'nin arkadaşı: 15 dakikada bir teleks çıkartacaktık. 19 dakikada yapıyorduk. O sarı kız var ya o yapıyormuş.
- Güldane: eeee
- Talat: Eesi var mı? Günde 36 teleks çıkartacağımıza 45 teleks çıkartacaksınız. Yani 12 kişinin işini 10 kişi yapacak. Sizin anlayacağınız 10 kişinin işini sekiz kişiye yaptırabilir miyim diye bakıyor. E, bu fabrikada 30 bin kişi çalıştığını düşünürsek hesaplayın gerisini.

Fordist üretim süreci standardizasyonu ve aynışmayı getirmektedir. Her işçi ve her insan birbirinden farklı olsa da bir işi bir kişinin en kısa sürede gerçekleştirebiliyor olması

diğerlerinin de o süreyi yakalamalarını gerektirmektedir. Güldane'nin arkadaşının dediği gibi “o sarı kız”ın işi 15 dakikada yapabiliyor olması diğerlerini de aynı işi o sürede yapması için zorlamaktadır.

Fordizmin özellikleri arasında “hegemonik bir nitelik göstermesi” ve “bir yaşam tarzı düzenleme biçimi” olması gelmektedir. Bu bağlamda bireyler sisteme uyumlu hale getirilmekte ve iş dışı yaşamları da kontrol altına alınmakta ve ayrıca elde ettikleri gelirle de ne yapacaklarına dair bir yönlendirme söz konusu olmaktadır (aktaran Saklı, 2007, s. 6). Güldane evliliğini de kendi düzenine göre ayarlamıştır. Bir başka sahnede Güldane gene iş yerindedir ve çalışırken gözleri iş performansını gösteren göstergelere takılır. Arkada işçileri kontrol eden makinanın sesi gelmektedir. Güldane “tamam tamam” diyerek karşılık verir. Bu arada arkadaşları da Güldane’yi Mahmut ile gerçek anlamda evlenmesi için iş yerinde ikna etmeye çalışırlar. Biri şöyle der: “...sonra tarlanın borcu bitsin evleneceğim dedin. Kat aldın gene borçlandın. Bak adam çakı gibiymiş. O da çalışır. Senin bir ayda kazandığını ikiniz bir haftada kenara koyarsınız. Güldane bu sözlerin ardından çalışırken tekrar düşüncelere dalar: “Emine Abla güzel söyledi. İkimiz bir kat daha alırsak bir dükkân açarız. Hem çalışmak ayıp mı? Ben de çalışırım. Çocuklar da çalışır. Yo yo. Çocuklar okula. Ooo Güldane evlendin de...” Mahmut ile beraber olunca daha çok para kazanabilme ihtimali Güldane’ye mantıklı gelir. Aslında Güldane'nin iş ve ev arasındaki yaşantısı tamamen iş hayatına göre konumlanmıştır. Evlilik düşüncesi ve Mahmut ile beraber yaşama fikri de buna göre şekillenmektedir.

Bir diğer sahnede fabrikada Güldane ve arkadaşları günlük iş rutinlerinde görülür. Öbür tarafta da Mahmut mutfaktaki bulaşıklara bakarak “tövbe tövbe” der ama bulaşıkları yıkar. Bu hayatında ilk defa yaptığı bir iş gibi gözükmektedir. Yıkarken “bir bu eksikti zaten” der. Güldane arkadaşlarıyla yaşarken herkesin yapacağı işlerin sırası bellidir. Her gün aynı ev rutinini gerçekleştirmektedirler. Ancak Güldane Mahmut ile yaşamaya başladığında o rutinin dışına çıkmıştır. Bundan dolayı bulaşıkları Mahmut’un yıkaması gerekmektedir. Mahmut istemeye istemeye bulaşıkları yıkar. Kendi geleneksel yaşantısının dışına çıkmıştır. Almanya’daki sistem hayatında hiç bulaşık yıkamamasına rağmen onu bunu yapmaya zorlamıştır. Üretim sürecinin getirdiği hayat tarzı geleneksel ataerkil davranış kodlarını değiştirmeye zorlamaktadır.

Ertesi sabah ilk önce kilisenin çanları daha sonra da Güldane'nin alarmı çalar. Bu sefer Mahmut’u da uyandırır. Mahmut’a da inşaatta iş bulmuşlardır. Güldane hemen kalkar ve alarmı kapatır. Ancak Mahmut kalkmakta zorlanır. Güldane çayı demler ve hala yatakta olan Mahmut’u görür: “Ohooo... Bu hızla senin bir saat önce kalkmış olman lazım... Alışsın, alışsın. Daha doğrusu alışmak zorundasın.”. Güldane evden çıkıp merdivenlerden hızlı hızlı inerken arkada kalan Mahmut’a “hadi yürüsene be... sallanmasana. Yürü, geç kalıyoruz” der.

Mahmut sırasıyla iş yerinde, barda içki içerken ve kahvede görülür. Bu arada Güldane de işte ve dışarda eşyalara bakarken görülür. Mahmut iş yeri, bar ve kahve üçgeninde gündelik rutinine devam etmektedir. Bu arada Mahmut biriktirdiği paraları Güldane’ye verir. Güldane paraları kenara koyar ve Mahmut’a az miktarda bir para verir. Aralarındaki diyalog şöyledir:

- Mahmut: Ama bunlarla ben ne yaparım.
- Güldane: Sıkmazsak nasıl Mark biriktiririz. Memlekette bir kat daha alırsak belki kurtuluruz. Üç bin lira kira, üç bin daha gelirse altı bin lira.
- Mahmut: Altı bin lira neye yeter. 200 deutchmark. Bir Mark 30 lira.

Fordist üretim sürecinin içerisinde devamlılığı sağlayabilmek için Güldane gibi olmak gerekmektedir. Mahmut sabah çok erken kalkmakta zorlanır ve Güldane ona söylenir. Bu sistem içerisinde ayakta kalmak istiyorsa alışmak zorundadır. Ancak Mahmut alışamaz. Güldane'nin günlük rutininin aksine Mahmut işten sonra kahveye ve içki içeceği bir yere gider. Sistemin Almanya’ya işçi olarak gelenlere yüklediği misyon para biriktirmeleridir.

Mahmut ise kazandığı paraları kaybetmeye başlar. Kahvede diğer Türk işçilerle beraber oynadığı oyunlarda para kaybeder. Onun dışında gittiği barda içki içmektedir. Mahmut gündelik olarak verdiği parayı Güldane'ye veremez. Hatta zorla Güldane'nin çantasından onun kazandığı paraları da alır ve bara içmeye gider. Gittiği barda da Alman bir kadınla yakınlaşır. Güldane sistemin tüm zorluklarından para kazanma amacıyla çıkmaya çalışırken, Mahmut bunu başaramaz. Almanya'ya yeni gelmesine rağmen üretim sürecinin gerektirdiği disiplini sağlayamaz.

Güldane fabrikada teleks makinelerinin vidalarını sıkılmaktadır. Arkada sürekli olarak onları kontrol eden makinenin sesi gelmektedir. Fabrikada hat üzerinden giden teleks makineleri gözükür. Bu seslerin ve işleyişin arasında Güldane fenalaşır ve bayılır. Ona sadece fabrikada başlarındaki ustabaşı yardım eder. Doktora gittiğinde hamile olduğunu öğrenir. Güldane hamile olduğunu söyleyince Mahmut sevinir ve Güldane'ye sarılır. Ancak daha sonra duraksar ve Güldane'ye nasıl büyüteceklerini sorar: “Anamız babamız da köyde. Benim kazancım yetmez. Sen işten çıkamazsın. Para da biriktiremeyiz. Bir çare bulmalı.” Güldane “istemiyor musun” diye sorduğunda da Mahmut “Rezil olur çocuk. Bir çare bulmalı.” der. İş yerinden arkadaşı Ayşe Ablaları şöyle der: “Ne düşünüyorsun kız? Dünyada ilk sen gebe olmuyorsun ya? Aldıracaksın tabi. Aldırmazsan hepimiz perişan olursunuz. Çocuk da sen de kocan da. Türkiye'ye döneceğin zaman yap çocuğu. O arada katın borcu biter. Dükkânı da açarsın. Sen de bebene büyütürsün. Hem de kocana yardım edersin. Buradakilerin haline baksana kız”. Güldane ise: “Ama Emine abla” deyince kadın “Aması maması yok kızım bu işin. Benim gibi aldığın parayı da kürtaja yatırma. Kadınlıktan kesilsem diye her gece dua ediyorum. Beni dinle sen aldır. Arkadaşı Sevgi de “Ben demedim mi sana aldıracaksın diye” der.

Güldane bayıldıktan sonra arkadaşları sadece bakmışlar, yardım etmemişlerdir. Bunun nedeni yerlerini terk etmelerinin montaj hattının işleyişini bozmasına yol açmasıdır. Bu bağlamda içinde buldukları üretim süreci onların insani özelliklerini ortadan kaldırmaktadır. Fabrika işçileri üretim bandının birer parçası haline gelmişlerdir. Güldane Almanya'daki üretim sürecine çok iyi uyum sağlamışken hamile kalması onun için her şeyi değiştirmektedir. Güldane'nin montaj hattındaki işini devam ettirmesinin dayanağı, yaptığı yatırımlar hakkında kurduğu hayaller ve biriktirdiği paralarla mutlu olmasıdır. Ancak, hamile kalması onun çalışmasını imkânsız hale getirmektedir. Üretim süreci çocuk sahibi olacak işçileri sistemin dışına itmektir. Fabrikadaki onu kontrol eden makinenin sesi artık onu rahatsız etmeye başlar. Üretimin sürekliliği onu fiziksel olarak etkilemeye başlar.

Güldane hamile kaldıktan sonra yavaş yavaş günlük rutininin dışına çıkmaya başlar ve çalışma rutinde onu rahatsız etmeyen şeyler artık rahatsız eder. Güldane fabrikada onları kontrol eden makinenin önünde durur ve ona yol vermez. Makine, önünde duran Güldane'ye düdük çalmaktadır. Süpervizörü gelir ve Güldane'yi uyarır. Güldane “Nayn. Nayn. Nayn. Yetti artık be. Geç kaldın nayn. Helaya gittin nayn. Siz o kadar kişiyi atarken kimse hayır diyemedi ama. Bunlar insan mı diye düşünmediniz. Şimdi de karşıma geçmiş git çalış. Nayn. Nayn.” Güldane'nin hamile olması bu üretim süreci içinde yeri olmadığı anlamına gelmektedir. Mahmut'un da onu Alman bir kadınla aldatması onu Almanya'yı terk etmeye götürür. Güldane havalimanına gittiğinde paten kayan çocuklar onun elinden valiz taşıma arabasını alırlar ve Güldane yere düşer. Kendi kendine ağlamaya başlar ve “ev, metro, fabrika, vida” diye içinden sayıklamaya başlar ve sinir krizi geçirerek gülmeye başlar. Almanya'daki mekanik üretim sürecinin bir parçası olan Güldane, filmin sonunda bu mekanizasyonun zihninde yarattığı tahribatla yüz yüze gelmiştir.

6. *Kaybedenler Kulübü*: Gündelik hayatın esnekliği ve belirsizliği

Kaybedenler Kulübü (2010) yönetmenliğini Tolga Örnek'in yaptığı başrollerini Yiğit Özşener (Mete Avunduk) ve Nejat İşler'in (Kaan Çaydamlı) paylaştığı, *Kaybedenler Kulübü* adlı

radio programını sunan iki arkadaşın başından geçenleri anlatmaktadır. Kaan kimsenin okumadığı kitaplar basan 6:45 yayınevinin sahibidir ve amatör fotoğrafçılık yapmaktadır. Mete ise bir bar işletmekte ve koleksiyonerlik yapmaktadır. Eski plak ve yazılar toplamaktadır. İki arkadaş Kent FM’de gece yarısından sonra *Kaybedenler Kulübü* adlı bir radyo programı yapmaktadırlar. Programı kendilerince, evde konuşuyormuşçasına rahat bir şekilde sunarlar. Programda istedikleri konuları sansürlü bir şekilde konuşurlar. Program sürekli olarak şikâyet edilmekte ve RTÜK tarafından da uyarı verilmektedir. Diğer taraftan, program gitgide iyiye gitmekte ve dinleyici kitlesi artmaktadır. Kaan barda Zeynep adlı bir kız ile tanışır ve bir süre sonra beraber olmaya başlarlar. Zeynep uluslararası bir mimarlık firmasında çalışmaktadır. Bir müddet sonra Kaan ile Zeynep’in arası bozulur ve Zeynep Amerika’ya gider. Kaan da yayınevine ağırlık verme zamanının geldiğini ve söyler ve ikili programı sonlandırır.

Almanya Acı Vatan filmindeki karakterlerin üzerindeki ağırlık *Kaybedenler Kulübü* filminde yoktur. Mete ve Kaan’ın yapmak istedikleri şeyler vardır ama uzun vadeli planları yoktur. Serbest çalışmaktadırlar. Birinin sahibi olduğu yayınevi, diğerinin ise işlettiği bir bar vardır. Çalışma saatlerinin getirdiği düzenlilik onlar için geçerli değildir. Günde sekiz saat çalışma veya sekiz beş arası mesai diye bir zorunlulukları yoktur. İstedikleri saatte işe giderler. Gecenin geç saatlerine kadar barda içki içip zaman geçirirler.

Güldane karakterinin en büyük amacı daha fazla para biriktirebilmek ve daha fazla kat almaktır. Mete ve Kaan’ın daha çok para kazanmak ve biriktirmek gibi kaygıları yoktur. Radyo programının popüler olmasından sonra patronları Aslı onlara ödeme yapmayı teklif eder. Mete ve Kaan ise gerek olmadığını belirtir ve keyiflerinin yerinde olduğunu söylerler, daha sonra yemek, içki ve yol masraflarını ödeyin yeter derler. İstek kağıdına çikolatayı yazmayı unuttukları için hayıflanırlar. Hedefleri yoktur. O an için radyo programı yapmaktan keyif aldıkları için programı sürdürmektedirler; hatta Kaan radyo programındaki başarısını kitapların satışı için bile kullanmaz. Gerek yoktur. Böyle bir şey arkadaşlarının aklından geçerken Kaan’ın geçmez. *Kaybedenler Kulübü’nü* yapmakta herhangi bir misyonları yoktur. Programda kafalarına göre konuşan iki arkadaşlardır sadece. Programı bir anda da canları öyle istediği için bitirirler.

Zeynep tanıştıklarında Kaan’ın yayınevi sahibi olduğu, amatör fotoğrafçılık yaptığı ve radyo programının olduğunu öğrenince ona “ne güzel işlerle uğraşıyorsun” der. Kendi işinin sıkıcı olduğundan yakınıdır. Kaan ise ona rutine dönenin her şeyin sıkıcı olduğunu üzerinde durmaması gerektiğini söyler. Zeynep ise “rutine dönüşmeyen hiçbir şey de kalıcı olmaz ki hayatında” diye cevap verir. Kaan’ın hayatında kalıcılık yoktur. Her şey geçici ve uçucudur. Kaan’ın Zeynep’e ilginç gelen hayatı bir süre sonra ona cevap verememeye başlamıştır. Bauman’ın (2005, s. 70) da dediği gibi, “Çağdaş erkeklerin ve kadınların artan nihilizm ve kinizmlerine, ileriye göremeyişlerine, uzun vadeli hayat tasarımlarına olan kayıtsızlıklarına, arzularının sıradanlığına ve bencilliğine, hayatı, sonuçlarına ilişkin kaygı taşımaksızın son damlasına kadar ezilecek olan epizodlar halinde dilimleme eğilimlerine yazık olmak, son zamanlarda yaygın ve gözde bir tutumdur.” Zeynep Kaan’a misyon yüklemeye çalışır. Radyo programında kadınlarla flört etmesini içerler, bastığı kitapların satmamasından ve radyodan para almamasından ve arada sırada çektiği fotoğraflardan şikâyet eder. Zeynep Kaan’ın kendisini sağlama alacak bir şeyler yapmasını istemektedir. Ona “niye adam gibi bir şeyler yapmıyorsun” der. Böyle demesinin nedeni Kaan’ın anı yaşaması, hayat konusunda kayıtsızlığı, ilişkilerinin geleceğinin belirsizliğidir. Zeynep onun hayatını harcadığını düşünmektedir. Filmin sonlarına doğru Zeynep Amerika’dan iş teklifi aldığını ancak Kaan gitme demezse gitmeyeceğini söyler. Ancak Kaan ona gitme demez ve ayrılırlar. Zeynep’e kal demesi artık Zeynep ile beraber olacağı ve ilişkilerinin geleceğinin “belli” olacağı anlamına gelmektedir. Kaan hayatını Zeynep ile ilgili düzene bağlayacak bu rutine yanıt vermez. Zeynep de bunun üzerine Amerika’ya yerleşir. Bauman’ın dediği gibi “modern

akışkan rasyonellik hafif giysiler önerir ve çelik cendereleri reddeder. Kalıcı bağlanmaları, modern akışkan akıl baskı olarak görür; kalıcı bağlanmayı sakat bırakan bağımlılık olarak görür” (Bauman, 2017, s. 70).

İki arkadaşın kadınlarla ilişkilerinde güçlü ve uzun süreli bağlar yoktur. Kaan bunu yapmaya çalışır ama başaramaz. Öbür taraftan Mete beraber olduğu kadınların isimlerini bile hatırlamaz. İlişkiler uçucu ve geçicidir:

Uzun vadeli karşılıklı bağımlılığın yaşandığı dönemlerin aksine, geçici olmaya mahkum bir bağlılığın hikmetine, eleştirel bir yaklaşım bir yana ciddi bir ilgi bile zar zor gösterilir. İş mekanı, kabul edilebilir etkileşim kurallarına uymak için zahmete katlanma eğiliminde olunan ortak bir ikametgah olmaktan çok, birkaç gece kalmak için ziyaret edilen ve vaat edilen rahatlığın sağlanmadığı ya da sağlandığında eksik bulunduğu herhangi bir anda terk edilebilecek bir kamp yeri gibi hissedilir. Mark Granovetter, yaşadığımız dönemin bir “zayıf bağlar” çağı olduğunu öne sürerken, Sennett “geçici birlik biçimlerinin insanlar için uzun vadeli bağlantılara kıyasla daha yararlı hale geldiği”ni öne sürer. (Bauman, 2005, s. 36-37)

Devir “zayıf bağlar” çağıdır. Geçici birliktelikler insanları uzun vadeli bağlılıklardan daha rahat hissettirmektedir. Bu rahatlığın verdiği yalnızlık da bireyin hazla üstlendiği bir yükür. Mete ve Kaan etraflarında o kadar insan olmasına rağmen yalnız hissetmektedirler. Kaan ve Mete yalnızlığın vücut bulmuş hali gibidir. Mete bir gün barda çok yalnızım diye hayıflanır. Kaan “Sen ne diyorsun ya ben geçen gün ölüyorum sandım yalnızlıktan” der. Barda kızlara bakarak çok yalnızız diye söylenirler. Bir kız arkadaşları onlara neden hayatlarında bir kadının onlar için yeterli olmadığını sorar. Kaan da meselenin yetip yetmeme meselesi olmadığını bazı adamların bir kadınla 60 yıl geçirdiğini bazılarının ise geçiremediğini söyler. Onlar için durum aslında bu kadar basittir. Geçmişin aile kavramı, kadın ve erkek arasındaki ilişkiler bozuma uğramıştır. Zeynep uzun süreli bir beraberlik ve düzenli bir hayat isterken Kaan günü yaşamaktadır. Filmin sonunda da film boyunca koltukta oturan Murat (Rıza Kocaoğlu) karakteri oturduğu yerden kalkmış ve Kaan’a beraber zaman geçirmeleri için sofrayı hazırlamıştır ve ona şöyle der: “Dediğin gibi gerçekten çok yalnızız”. Brit adındaki bir izleyicileri her gece onları dinlemektedir ve programı arar ve “çok yalnız” olduğunu söyler. Yalnızlık sadece tercih edilen bir şey olmaktan ziyade aynı zamanda film karakterlerinin kendilerini içine hapsettikleri bir var olma halidir. Zayıf bağların oluşturduğu gündelik hayatın belirsizliği ve geçici birlik biçimleri, karakterleri dış dünyadan yalnızlaştırırken, onlar için aksini düşünemeyecekleri bir yaşam tarzına doğru da itmektedir. Bu yaşam tarzı için belirli olan bir şey varsa o da müphemliğin ana tema olmasıdır.

Sonuç

Almanya Acı Vatan filmi Almanya’ya giden Türk işçilerinin zor hayatlarını anlatmaktadır. Günlük üretim süreci içerisinde Güldane ve diğer Türk işçilerin farklı günlerde aynı işi aynı şekilde benzer tekrarlarla yaptıkları görülür. Pala isimli işçi bu çalışmaya Türkiye’deki ailesine para göndermek için katlanırken, Güldane’nin yegâne dayanağı da para biriktirmek ve “kat” almaktır. Üretim sistemi Güldane’nin evliliğini de arsa ve inek karşılığında yapmasına neden olur. Mahmut’la beraber yaşamaya sıcak baktığında da onu motive eden unsur daha fazla para biriktirebilecekleri ve daha fazla kat alabilecekleridir. Ancak Güldane’nin hayalleri Mahmut’un sisteme ayak uyduramamasıyla yarım kalır.

Almanya Acı Vatan filminde sistem içerisinde hayatını sürdürmeye çalışan Güldane ve diğer işçilerin daha önceden sahip oldukları geleneksel rollerden çıkmaları ve yeni sisteme ayak uydurmaları gösterilmektedir. Güldane’nin düzenin getirdiği çalışma hayatına uyum sağlayabilmesi kendine “kat alma” hedefi koyması ve bunu içselleştirmeye çalışmasıyla olmaktadır. Böylece sistemin dayattığı ruhsuz, mekanik iş hayatına karşı kendine bir amaç koyarak var olmaya çalışmıştır. Ancak filmin sonunda “ev, metro, fabrika, vida” diyerek sayıklar. Her gün aynı işi, aynı şekilde ve daha verimli bir şekilde yapma zorunluluğunun

verdiği stres onu tüketmiştir. Mahmut kendi köyünde karşılaştığı Mercedesli Almancıların gerçek hayatlarına Almanya'ya gidince şahit olabilmıştır. Çalışma hayatının ondan beklediği, erken kalkma, disiplinli olma gibi beklentilere karşılık verememiş ve sisteme Güldane gibi ayak uyduramamıştır. Almanya'daki Türkler köylerindeki erkeklik rollerini sürdürmeye çalışmakta ve bu da Almanya'nın gündelik hayatında bir karşılık bulamamaktadır. Böylece etrafa ve kendilerine daha çok yabancılaşan insanlar ortaya çıkmaktadır. Kadınlar da çocuk sahibi olmanın üretim sistemi içerisindeki yerlerini kaybettireceğinden dolayı bu isteklerini geri plana itmekte ve gerektiğinde de çocuk sahibi olma sürecini sonlandırmaktadırlar. Bir kurum olarak ailenin belirlenişi de üretim sürecinin dayatmalarıyla karşı karşıyadır. Sistem; kadını, erkeği Türk'ü, Yunan'ı veya Alman'ı üretim bandının bir parçası oldukları ve vidaları sıktıkları süre boyunca çarkın dişlilerinden biri haline getirmektedir. Ancak işçinin veya çalışanın geldiği yer çarkının dişlisi olmaktan öteye gidememektedir. Sadece üretim sürecinin bir parçası konumundadırlar.

Kaybedenler Kulübü'nde esneklik ve belirsizlik filmin geneline hâkimdir. Mete ve Kaan yaptıkları radyo programı ile ilgili kendilerine misyon yüklenmesini istemezler. Program müdürü Aslı “niye hiçbir şeyi ciddiye almıyorsunuz siz” diye sorduğunda Kaan “niye hep bize misyon yüklemeye çalışıyorsun?” diye cevap verir. Programları reyting birincisi olmasına rağmen onlar yaptıkları işi birbirleriyle sohbetten keyif alan iki kişinin yaptıkları bir şey olarak görürler. Bunu Mete ve Kaan'ın ilişkilerinde de görürüz. Kaan ve Zeynep ile olan ilişkisinde, ilişkinin sorumluluğunu alamaz ve bu da onları ayrılığa götürür. Kaan Zeynep ile olan buluşmasında ona şöyle der: “Rutine dönen her şey sıkıcıdır aslında. Ya bu yüzden komşunun bahçesindeki çimen bize hep daha yeşil gelir, her zaman.” Onlar için büyük anlatılara ve düşüncelere yer yoktur. Üretim sürecinin mekanik döngüsü onlar için geçerli değildir. Hayatlarındaki, işlerindeki bu esneklik ve belirsizlik ise kaybedecek bir şeylerin olmamasına götürür. Kaan'ın dediği gibi “kaybedecek bir şeyin olmaması, özgürlük galiba”. Özgürlük bir şeye sahip olmamakla elde edilen bir şey haline dönüşür. Filmin sonuna doğru Zeynep'in Kaan'a ilişkileriyle ilgili ve onun hayatıyla ilgili misyon yüklemeye çalışması Kaan nezdinde yer bulmaz.

Kaybedenler Kulübü filminde karakterler birbirlerine nasıl olduklarını sorduklarında “standart” diye cevap verirler. Hayat hakkında hissettikleri şey ne iyi ne kötüdür, sadece standarttır. Ancak onlar için standart olmak bir misyon yüklenmemelerinden kaynaklanmaktadır. Standart olmak onların kaybedecek bir şey olmaması anlamına gelmektedir. Bu durum da onları özgür kılmaktadır. Onlara sorumluluk yükleyecek bir üretim sürecinin dışında olmaları, onları aynı zamanda çok da standart olmayan rutinlerinin dışına çıkarmaktadır.

Sonuç olarak; *Almanya Acı Vatan* filminde Güldane ve diğer karakterler mekanik bir iş hayatının sonunda gerçekleşen gündelik hayatın belirliliğiyle boğuşmaktayken, *Kaybedenler Kulübü*'nde ise karakterler iş hayatının esnekliği ile beraber gelen, rutine sığmayan “standart” bir hayatın müphemliği içerisinde yaşamaktadırlar.

Kaynakça

- Aglietta, M. (1979). *Theory of capitalist regulation*. London: New left Books.
- Amin, A. (1994). Post-Fordism: models, fantasies and phantoms of transition. A. Amin (Ed.), *Post-Fordism: A reader* (s. 1-39) içinde. Oxford: Blackwell Publishers.
- Aydoğanoglu, E. (2011). *Emek sürecinin dönüşümü*. Ankara: Kültür Sanat Sen.
- Bauman, Z. (2000). *Postmodernlik ve hoşnutsuzlukları* (İ. Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş toplum* (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2012). *Akışkan modern dünyadan 44 mektup* (P. Sıral, Çev.). İstanbul: Habitus Yayınları.

- Bauman, Z. (2017). *Akışkan aşk* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Beaud, M. (2018). *Kapitalizmin tarihi 1500-2010* (F. Başkaya, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Kart, E. (2011). Küresel ekonomik rasyonalitede çalışanın zorunlu sadakati. *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 4(1). Erişim adresi (17 Eylül 2021): <https://philpapers.org/rec/KARKER>
- Lefebvre, H. (2010). *Gündelik hayatın eleştirisi I.* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2010b). *Gündelik hayatın eleştirisi II.* (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2010b). *Gündelik hayatın eleştirisi III.* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2016). *Modern dünyada gündelik hayat* (I. Gürbüz, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Marx, K. (2003). *Kapital I. Cilt.* Erişim adresi (25 Ekim 2021): <https://www.marxists.org/turkce/m-e/kapital/kapital1.pdf>
- Marx, K. (2008). *Grundrisse* (S. Nişanyan, Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (2013). *1844 el yazmaları* (M. Belge, Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Nikitin, P. (2006). *Ekonomi politik.* Erişim adresi (25 Ekim 2021): <https://docplayer.biz.tr/11000744-Nykytyn-ekonomy-polytyk-eryth-yayinlari-nikitin-ekonomi-politik.html>
- Özden, Z. (2004). *Film eleştirisi: Film eleştirisinde temel yaklaşımlar ve tür filmi eleştirisi.* Ankara: İmge Kitabevi.
- Ritzer, G. (1998). *Toplumun McDonalddlaştırılması.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Saklı, A. R. (2007). *Kapitalist gelişim sürecinde Fordizm ve post-Fordizm.* Erişim adresi (10 Temmuz 2021): <https://ses.org.tr/wp-content/uploads/fordizmpostfordizm.pdf>
- Seeman, M. (1959). On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24(6), 783-791.
- Smith, A. (1997). *Ulusların zenginliği* (A. Yunus & M. Bakırcı, Çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Şaylan, G. (2002). *Postmodernizm.* Ankara: İmge Kitabevi.
- Tiryakioğlu, M. (2008). Emegin bilgi ile dönüşümü. *İktisat Dergisi*, 494(495), 91-96.

Derin ekoloji ve İslam'da insan-doğa ilişkisi

Ayşe Yücel* & Nahide Konak**

Öz

Durkheim sosyolojisinden esinlenerek çevre sosyolojisi içinde yeni ekoloji paradigmasını ortaya koyan Catton ve Dunlap (1979), ekolojik krizlerin aşılabilmesi için yeni bir ekolojik kolektif bilincin geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Bu makale, “yeni ekolojik kolektif bilincin kaynağı ne olmalıdır” sorusundan hareketle, insanları, ekolojik dengeyle uyumlu bir zihniyete ve yaşam tarzına kavuşturacak itici gücün ne olduğu sorusuna odaklanmaktadır. Makalede, doğa ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve etkileşimi inceleyen çevre sosyolojisi alt-disiplini içinde göz ardı edilen dinsel anlayışlardan ve çevre etiği perspektifinin, ekolojik bilinçlenmenin kaynağının yeni bir ekolojik toplumsal hafıza inşa edilmesinde ve çevre hareketlerine kişileri kanalize etmede itici güç olabileceği varsayımından yola çıkılarak derin ekoloji felsefesi ve İslam, insan-doğa ilişkileri temelinde karşılaştırılmıştır. Belli temalar ekseninde karşılaştırılan derin ekoloji ve İslam'ın çevrenin korunmasına ilişkin önerilerinin benzerlikleri ve farklılıkları analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda; derin ekolojinin sınırlı etkisinin aksine, İslam'ın, ekolojik krizlerin çözümü için itici bir güç olduğu ve çevre sosyolojisi kuramlarının, dini ve ruhani olguları göz ardı etmelerinin yol açtığı boşluğu kapatmada önemli bir rol oynadığı değerlendirilmiştir. Kur'an ayetlerine göre yaşayan her Müslüman, çevre korumacılığı görevini üstlenebilir. Buna bağlı olarak; Müslüman bir bireyin çevre sorunlarına Kur'an ilkeleri doğrultusunda yönelmesinin, büyük çoğunluğu Müslüman olan ülkeler için toplumsal bir davranış değişikliği getirebileceği söylenebilir. Sonuç olarak makalede; İslam'ın, ekolojik kolektif bilinç oluşturmada Derin ekolojiye oranla daha etkin olabileceği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevre sosyolojisi, ekolojik kriz, derin ekoloji, insan-doğa merkezli değer yaklaşımları

Human-nature relations in deep ecology and Islam

Abstract

Within environmental sociology, Catton and Dunlap, who has developed a new ecological paradigm by influencing Durkheim's sociology, argue that a new ecological societal collective consciousness needs to be developed to overcome ecological crises. Based on the question of what would be the source of such ecologic collective consciousness, this article focuses on the possible driving force that could transform the societal lifestyle that is compatible with ecological balance. This article assumes that religious understandings and environmental ethic perspectives, ignored within the sub-discipline of the environmental sociology that studies reciprocal relationships and interactions between society and nature, can be the driving force for constructing new ecological consciousness, ecologic societal collective memory, and canalizing individuals toward environmental movements. Thus, it compares the deep ecology philosophy and Islam based on their approach to human-nature relations. It analyzes similarities and differences between deep ecology and Islamic environmental ethics based on specific themes. Based on our analysis, contrary to the limited effect of deep ecology, Islam's driving force for providing solutions to ecological crises is essential for filling the gap in environmental sociology that tends to ignore religious and spiritual phenomena. Every Muslim who lives according to the verses of the Qur'an can carry out the duty of environmental protection. It can be said that a Muslim individual's approach to ecological problems in line with the principles of the Qur'an can bring about a change in social behaviour, at least for countries where the majority

* Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, E-posta: ayseyucelyucel@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2227-7169

** Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, E-posta: nkonak2002@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-9560-7777

of people are Muslims. As a result, it is argued Islam may be more effective in creating collective ecological consciousness than Deep Ecology.

Keywords: Environmental sociology, ecological crisis, deep ecology, Islamic environmental ethics, human-nature centered value approaches

Giriş

Çevre sosyolojisinin, ekolojik sorunlara çözüm sunmada tek başına yetersiz kalması ve çevre sorunlarını ele almada dinsel ve dinsel-olmayan çevre etiği yaklaşımlarını göz ardı etmesi, disiplinlerarası bir yaklaşımın benimsenmesini gerekli kılmaktadır. Dini veya teo-merkezli insan-doğa kavramlaştırması ve anlayışının birçok akademik çalışmada göz ardı edildiğini belirten Foltz, bu durumu, dünya genelinde insanlara dayatılan Aydınlanma sonrası batı biliminin bir yansıması olarak görür (Foltz, 2003, s. 3).

Doğa ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve etkileşimi inceleyen çevre sosyolojisi alt-disiplini içinde göz ardı edilen dinsel anlayışlar ve çevre etiği perspektifleri ekolojik bilinçlenmenin kaynağı, yeni bir ekolojik toplumsal hafıza inşa etmede ve çevre hareketlerine kişileri kanalize etmede itici güç olabilir mi? Makalede bu soruya, derin ekoloji ve İslamiyet'in insan-çevre ilişkilerinin düzenleyen ilkelerine göre çevrenin korunmasına ilişkin önerilerinin benzerlikleri ve farklılıkları, belli temalar ekseninde karşılaştırılıp analiz edilmek suretiyle bir cevap aranacak, böylelikle yeni bir ekolojik hafızanın inşasında hangi perspektifin daha etkili olabileceği tartışmaya açılacaktır.

1. Çevre sosyolojisi, din ve çevre felsefesi ilişkisi

Toplum ve çevre arasındaki karşılıklı ilişkileri, farklı dinamikleri ve aktörleriyle ele alan çevre sosyolojisinin doğuşu, ABD'de çevre kirliliğiyle ilgili kaygıların artmasıyla 1960'ların sonunda ve 1970'lerin başında ortaya çıkan çevre hareketleri (Buttel, 1978, aktaran Konak, 2010) bağlamında değerlendirilmelidir. Toplum, doğanın içinde inşa edilmiştir. Bu nedenle, toplum doğanın dışında düşünülemez. Toplumsal yaşam, insanın doğayla ilişkisi çerçevesinde gelişmiş (Dinçer, 1996, s. 35) ve insanın doğaya hükmetmesiyle modern toplumlar oluşmaya başlamıştır. İnsanın doğayla ilişkisi toplumsal yaşamı bütünüyle etkilediğinden, sosyologların çevre konusunu neden ele aldığıın cevabı açıktır.

Çevre sorunların artış göstermesine bağlı olarak sosyologların doğa-insan etkileşimine ilgi duymasının sonucunda çevre sosyolojisi gelişmiştir. Çevre Sosyolojisi, doğa ve toplum ilişkilerine odaklanarak yeni kuramsal bakış açıları ortaya koymuştur. Bu kuramların ilk amacı, çevre sorunlarının nedenlerini ve sonuçlarını açıklamak; ikincisi ise bu sorunlara çözüm önerilerinde bulunmaktır. Çevre sosyolojisi kuramları, çevre sorunlarının nedenlerini açıklamada güçlü kuramsal bakış açıları ortaya koymakla beraber, bu sorunların çözümü için sunulan önerilerin yeterince kapsamlı olmadıkları söylenebilir (Konak, 2010). Her bir kuramın sunduğu çözüm önerilerinin, toplumsal farklılıklar nedeniyle evrensel bir teori ve pratik oluşturamayacağı ise aşikârdır.

Çevre sosyolojisi kuramlarından biri olan Yeni Ekoloji Paradigması, toplumların ve doğanın birbirine bağlı olduğunu, ekolojik sorunların kaynağının insanların düşünme kalıpları ve davranışları olduğunu savunarak, sosyologları, çevresel problemlere karşı daha duyarlı hale getirmeye çalışmıştır (Özerkmen, 2002, s. 180). Durkheim'in kolektif bilinç kavramının çevresel formunu geliştirerek ortaya konulan Yeni Ekoloji Paradigması, doğal kaynak kıtlığı ve doğanın bozulmasının temel nedeninin kapitalist sistem veya bürokratik elitin kararları değil, insan-merkezli tutucu batılı dünya görüşü ve değerlerinin olduğunu savunmaktadır (Konak, 2010, s. 276). Yeni ekoloji paradigması, ekolojik krizlerin aşılabilmesi için yeni bir ekolojik toplumsal bilincin geliştirilmesini savunmaktadır.

Bu yeni ekolojik toplumsal bilincin kaynağı ne olmalıdır? Yeni ekoloji paradigması derin ekoloji düşüncesine gönderme yapsa da bu soruya cevabı yetersizdir. Ayrıca, çevre etiği perspektifleri çoğu zaman çevre sosyolojisi alt-disiplini içinde göz ardı edilmiştir. Günümüz çevre felsefesinde en büyük fikir ayrılığı, insan-merkezli ve doğa-merkezli değer yönelimleri temelinde kendini göstermektedir. Antropo-sentrik (insan merkezli) ahlaki bakış açısına göre, sadece insanlar ahlaki duruş sahibidir ve çevresel bozulma sadece insan çıkarlarını etkilediği sürece önem taşır. Eko-sentrik (çevre merkezli) ahlaki bakış açısını benimseyenler ise bunu reddeder ve bütüncül bakış açısıyla diğer yaşayan organizmalara veya ekosisteme ahlaki duruş atfederek çevreye olan etkilerin insanlara olan etkilerinden bağımsız olarak önemi olduğunu ileri sürerler (Oughton, 2003).

Felsefi temelli gelişen ve çevre etiği perspektiflerinden biri olarak kabul edilen, doğayı merkeze alarak insan-doğa ilişkisinde radikal bir dönüşüm sağlamayı amaçlayan derin ekoloji, üretim-tüketim ilişkilerini değiştirmeyi ve bunun sonucunda insanların doğal dengeli koruyacak şekilde sade bir yaşama razı olmalarını önermektedir. Günümüz toplumlarında insanlar, kendi tercihleriyle yaşam standartlarında geniş çaplı bir düşüşe razı olmayacak gibi görünmektedir (Gökdayı, 1997, s. 178). Bu yüzden, insanları ekolojik dengeyle uyumlu bir yaşam tarzına dönüştürecek itici güce ihtiyaç vardır. Bu itici güç derin ekolojinin felsefi temelleri olabilir mi? Bu felsefi akımın küçük bir grubun yaşam tarzlarını dönüştürmede etkili olduğu, ancak kitlesel olarak dönüşüm sağlamada yetersiz kaldığı aşikârdır. Bu bağlamda, İslam'ın, özellikle Müslüman toplumlarda söz konusu kitlesel dönüşümün sağlanmasında ve doğa-insan ilişkilerini dönüştürmede itici güç olma potansiyeli taşıdığı bu makalenin temel varsayımıdır.

Dinler, toplumların bakış açılarını ve ahlaki duruşlarını şekillendirdiği gibi, değerler ve ahlaki inançlar, insanlara, bitkilere ve hayvanlara olan davranışları şekillendirmede önemli faktörlerden biridir. Dinlerin insanların doğaya olan yaklaşımını şekillendirme ve insanların davranışlarını değiştirme üzerindeki etkisi yadsınamaz. Aile, oymak, kabile, boy ve millet gibi doğal birlikler gerek zihniyet gerekse toplumsal örgütlenme yönünden dinin etkisi altındadırlar (Güneş, 2014, s. 158).

Durkheim'e göre, din, toplumsaldır. Ona göre dini tasavvurlar, ortak gerçeklikleri açıklayan, müşterek tasavvurlardır. Dinin kaynağını kolektif bilinç oluşturur ve bu kolektif bilincin kaynağı toplumdur (Durkheim, 2011, s. 22). Din hemen hemen bütün toplumsal kurumların kaynağıdır. Bunun nedeni de dinin ruhunun toplum düşüncesinden kaynaklanmasıdır (Durkheim, 2011, s. 564). Durkheim'den hareketle dinin, kolektif bilinç yaratmada etki yaratacağı söylenebilir.

Weber'e göre ise din, toplumsal değişme içerisinde yer alarak bu değişikliklerin faktörü de olabilir (Weber, 2012, s. 85). Ayrıca din, ahlaki değerlerin benimsenmesinde ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir faktördür (Weber, 2012, s. 343) Weber'in fikirlerine bakarak dinin, ekolojik kolektif bir bilincin inşasında önemli bir rolü olabileceği çıkarımını yapabiliriz.

Seyyid Hüseyin Nasr, çevre sorunlarının ahlaki temelli olduğunu vurgular ve insanın kendisini çevreleyen, hayatını devam ettiren gerçek *Çevre*'nin Allah olduğunu görmeyi reddetmesinin çevre krizine sebep olduğunu söyler (Nasr, 1990 aktaran Ak, 2013). Nasr, doğanın yitirilen kutsallığının yeniden inşa edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Aslında doğa onu yaratanın *kutsal* olması nedeniyle zaten kutsaldır. İnsan bu *kutsalı* yeniden keşfetmeli ve bu şekilde dönüşüm sağlanmalıdır. Bu keşif de din yoluyla gerçekleştirilebilir. Yani bu dönüşüm doğa ile ilgili dini bilginin aktifleştirilmesiyle mümkün olabilir (Nasr, 2002, s. 276).

Bu bağlamda, dinlerin doğa-insan ilişkilerine yönelik bakış açıları, ekolojik bilinçlenmenin, ekolojik toplumsal hafızanın yeniden inşa edilmesine ve insanların çevre hareketlerine kanalize edilmesine kaynaklık edebilir. İnsan-doğa ilişkilerini büyük ölçüde

şekillendiren dini ve ruhani dünya görüşleri, ekolojik krizin nedeni olabileceği gibi çözümü de olabilir (Nasr, 2002, s. 8; White, 1967). Bu savdan hareketle, bu çalışmanın daha spesifik varsayımı şudur: Ekolojik bilinçlenmede, ekolojik kolektif bilincin yeniden inşasında ve çevre hareketlerine kolektif katılımı sağlamada İslam önemli bir rol oynayabilir.

Genel anlamda ekolojik ve dini yaklaşımlar, özelde İslam ve ekoloji, İslam'ın ekolojik bakış açısı gibi konular, İlahiyat disiplini içinde çok küçük bir grup tarafından ele alınıp analiz edilmiştir. Dolayısıyla, İlahiyat disiplininin kendi içinde kaldığını ve diğer disiplinlerle aktif olarak iletişime geçemediğini söylemek yanlış olmaz. Bu makalenin nihai hedefi, sosyoloji dalının alt-disiplini olan çevre sosyolojisini, din sosyolojisi, ilahiyat disiplini ve çevre felsefesi gibi disiplinler ile konuşarak ekoloji krizine çözüm bulmada daha bütünlüklü bir bakış açısı sunmaktır.

1.1. Derin ekoloji çevre etiğinde doğa-insan ilişkisi: Eko-etik

1960'larda Leopold'un ortaya koyduğu *toprak etiği* düşüncesi, derin ekolojinin temel ilham kaynağıdır (Session, 1995 aktaran Yaylı & Çelik, 2011). Toprak etiği kavramı insandan bağımsız olarak doğanın kendi değerinin olduğu fikrine dayanır. Bu düşüncenin içerdiği diğer önemli husus, insanın doğaya karşı belirli sorumluluklarının olduğudur. Buna göre, doğanın bütünlük ve dengesini bozan, ona zarar veren her şey yanlış, doğanın bütünlüğünü ve dengesini koruyan şeyler ise doğrudur (Keleş vd., 2005, s. 105). Derin ekoloji, doğa-insan ilişkilerinde doğa-merkezli bir yaklaşım sergilemektedir (Ürgüplü, 2013, s. 11). Derin ekolojiyi anlayabilmek için ilk önce sığ ekolojinin ne olduğuna bakmak önemlidir.

İnsan-merkezli ahlak yönelimini temel alan sığ ekoloji, doğayı bağımsız bir yaşam alanı ve canlı bir varlık olarak görmez, aksine insana doğaya hükmetme ve onu dilediği gibi kullanabilme hakkı tanımaktadır. Sığ ekoloji doğanın kendine ait bir değeri olduğunu göz ardı ederek, doğaya araçsal bir değer atfetmektedir. (Önder, 2003, s. 149). Sığ düşünce, doğayı kendi içinde canlı bir varlık olarak algılamaya yerine doğayı insana hizmet etmek için yaratılan canlılar bütünü olarak görme eğilimindedir (Ünder, 1996, s. 197).

Derin ekoloji, antropo-sentrik etik bakış açısı varsayımlarını reddeder. İnsanı, doğanın karşısında ondan üstün bir varlık olarak konumlandırmaz (İmga, 2006; Tamkoç, 1994; Önder, 2003; Yaylı & Çelik, 2011). Aksine, derin ekoloji, insanı, doğanın bir parçası olarak konumlandırır ve onun ancak doğanın dengesi içerisinde var olabilecek bir bağ ile doğaya bağlı olduğunu vurgular. Doğa, sömürülecek, yönlendirilecek veya korunacak bir kaynak değil, aksine kendi başına değerli ve biriciktir (Metzner, 1994 aktaran Yaylı & Çelik, 2011). Derin ekolojistler, insanın kendini doğadan ayırmasını yanlış bulmakta ve bu görüşe şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Onlar için farklı yaşam formlarının hepsi aynı değerde ve önemdedir. İnsan olmak, doğanın üstünde bir yaşam formu olmak, doğanın dışında olmak değil, onun içinde olmak demektir (Tamkoç, 1994, s. 90).

1.2. Kur'an-ı Kerim'de doğa-insan ilişkisi: Teo-etik

İslam'da doğa-insan ilişkileri konusunda, ne insan-merkezli, ne de derin ekolojide olduğu gibi doğa-merkezli bir bakış açısı mevcuttur. Bunlardan farklı olarak İslam, teo-merkezli bir bakış açısı içermektedir dolayısıyla Teo-merkezli bakış açısı, evrene Allah merkezli bakmak anlamına gelmektedir. İslam'ın eko-etik prensipleri, bu konuda düşünüp yazan kişiler tarafından keşfedilmiştir. Bunlardan biri Khalid'dir. Khalid (2002) İslam'ın teo-etik prensiplerini dört ana grupta kavramlaştırmıştır: 1) birlik prensibi (Tevhid); 2) sorumluluk prensibi (Halifelik); 3) denge prensibi (Mizan); 4) yaratılış prensibi (fitrat). Kur'an'da geçen ayetlerde doğa, adı geçen dört öğretide çerçevesinde pek çok boyutuyla ele alınmaktadır.

1.2.1. Birlik prensibi (Tevhid)

İslam'ın özünü ve temelini ifade eden temel kavram olan Tevhid, en kısa haliyle Allah'ın birliğini ifade etmektedir. Tevhid, insanlığın ve doğa unsurlarının birliğinde de kendini göstermektedir. Evren tüm dinamizmiyle Allah'ın eseridir (Özdemir, 2006, s. 182).

Birlik prensibine göre, bütün yaratılış Allah'ın kutsallığı, görkem ve gücünün yansımasıdır. Allah'ın birliği ve teklifi fikrinden yola çıkarak, doğanın, Allah tarafından yaratıldığı, Allah'ın bir yansıması olduğu, Allah'ın varlığının bir kanıtı olduğu ve Allah inancını pekiştiren bir araç olduğu, Kur'an-ı Kerim'de Tanrı-doğa ilişkisinin temel argümanlarını oluşturmaktadır. Allah, bütün değerlerin nihai yaratıcısı ve insanın parçası olduğu gibi bütün evrenin de sahibidir.

1.2.2. Denge prensibi (Mizan)

İslamiyet'in insan-çevre ilişkilerinin düzenleyen ilkelerine göre doğada insanı da içine alan bir denge mevcuttur. Konuya yönelik ayetlerde bu durum açıkça ifade edilmektedir: "Biz her şeyi bir ölçü ile yarattık" (Kur'an meali 1, Kamer/59: 49).

Atalay'a göre (2008), Rahman Suresi çevreci bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde çevre *suresi* olarak da adlandırılabilir. Özellikle 7. ve 8. Ayetler bu konuda gerekli mesajları vermektedir: "Göğü Allah yükseltti ve mîzanı (*dengeyi*) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın" (Kur'an meali 1, Rahman/55: 7-8).

Bir başka ayette Allah, doğada var olan her şeyi bir denge ve uyuma göre yarattığını şu şekilde vurgular: "Yeri yaydık, oraya sabit dağlar yerleştirdik, orada her şeyi bir dengeye göre bitirdik" (Kur'an meali 2, Hicr/15: 19). Görüldüğü üzere bu ve benzer ayetlerde, doğadaki her şey bir denge unsuru olarak nitelendirilmektedir. Anlatılmak istenen bir diğer konu da dengenin *mükemmel* oluşudur. İnsanın üzerine düşen görev de doğada var olan dengeye bakmak ve bu dengeyi yaratan Allah'a ulaşmaktır. Bu dengenin bozulmaması için elinden geleni yapması, insandan beklenen bir başka davranıştır. Kur'an, insana, farkına varması için doğal dengeyi sık sık hatırlatmakta ve onu "sakın dengeyi (mizanı) bozmayın" (Kur'an meali 2, Rahman/55: 8) diyerek uyarılmaktadır (Demir, 2012, s. 10).

1.2.3. Yaratılış prensibi ve doğanın değeri

Yaratılış prensibi çerçevesinde Kur'an'da birçok ayet, insanı yaratılanlar üzerinde düşünmesi konusunda uyarılmaktadır. Hatta doğaya ve yaratılanlara bakarak Allah'ın varlığını görmesi istenmektedir (Hacımuftuoğlu, 2016a, s. 283). Kur'an'daki bazı ayetlerde doğanın Allah'ı tesbih eden, canlı ve hisleri olan bir varlık olarak tasvir edildiği görülmektedir: "Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. O, halîmdir, bağışlayıcıdır" (Kur'an meali 3, İsra/44).

Her ne kadar insanlar farkında olmasa da Allah'a kulluk eden bütün yaratılanlar Allah'ın ayeti veya eseridir. Dolayısıyla doğa içkin bir değere sahiptir. Doğanın insanlar için araçsal bir değeri vardır, insanların doğadaki varlıkları kullanma hakkı vardır. Ancak doğanın insanın kullanımına sunulduğunun belirtilmesi onun tahakkümü, sömürülmesi veya kontrol edilmesi anlamına gelmez.

1.2.4. Vekillik prensibi (Halife)

İslam dininde Allah-insan ve doğa arasında hiyerarşik bir ilişki söz konusudur. Allah her şeyin yaratıcısıdır. İnsan ise Allah'ın yeryüzündeki *halifesidir* (Uslu, 1995, s. 10). İslamiyet'in insan-çevre ilişkilerinin düzenleyen ilkelerine göre doğaya ilişkin görüşleri vekillik ne şekilde yorumlanacağına bağlıdır. Vekillik, insan-merkezli bakış açısıyla yorumlanır ve yaratılışın

amacı sadece araçsal değeri göz önünde bulundurularak değerlendirilirse, insan davranışlarının çevreye olumsuz etkileri olmaktadır. Fakat insanın vekil olarak tayin edilmesi kutsal yücelik çerçevesi içinde görülürse Allah'a ait olan çevreyi korumaya yönelik sorumluluk duygusu gelişecektir (Timm, 1990).

Kur'an'da, insanların doğa ve kendi dışındaki varlıkları insan-merkezli bakış açısıyla ve sadece araçsal değerlerini göz önünde bulundurularak yorum yapmaya kapı aralayan pek çok ayet mevcuttur (Özdemir, 2016, s. 137). Bunlardan biri : “O (Allah) yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı” (Kur'an meali 4, Bakara/2) ayetidir (Hacımüftüoğlu, 2016b).

Özdemir'in (2016, s. 137) net bir şekilde ifade ettiği gibi, burada temel soru, söz konusu ayetlerde vurgulanan *insan için* ifadesinin, “insan-merkezli bir bakış açısını yansıtmayı yansıtmadığı” sorusudur. Bu soruyu cevaplamada iki temel yorum mevcuttur.

Birincisi, doğanın insan için yaratıldığına vurgu yapan ayetler, genellikle, insanın çevreyle ilişkisinde ve çevrenin araçsallığı bağlamında yorumlanmaktadır. Çevrenin araçsallığı, insanın doğa olmaksızın var olamayacağı veya insanın doğaya bağımlı olduğunun, çevrenin insana ve insan ilişkilerine etkisinin olduğunu kapsar (Özdemir, 2016, s. 138).

İkincisi, Kur'an'ın doğayla alakalı bu söylemlerle, insana doğaya bakarken orada Allah'ın kudretini ve sıfatlarını hatırlatarak, aslında doğaya karşı büyük bir saygı göstermesi gerektiğinin altını çizer. Dolayısıyla doğanın kendi başına bir ayet olduğu bilgisinden hareketle, insanın doğaya saygı göstermesi, onu koruması gerektiği çıkarımını yapabildiği gerekmektedir. Kur'an'da doğa unsurları, Allah'ın varlığına, birliğine ve yaratma gücüne işaret eden birer ayet olduğu gibi, bu unsurlar esas itibarıyla insanın faydası için yaratılmış ve onun hizmetine verilmiştir. Bununla birlikte, doğanın tahribatı ve yaratılanların israf edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır.

Nihayetinde, Özdemir'in belirttiği gibi, İslam'ın doğayla ilişkisi insan-merkezli bir yorumlamaya kapı aralamamaktadır. Çünkü çevre Allah'ın eseridir ve oradaki her şeyin Allah'ı zikretmesi, İslam'ın insan-merkezli bir tavır aldığı konusunda şüphe yaratmaktadır. İslam'ın emanet kavramıyla çevrenin hem kutsal hem de insani boyutu birbirleriyle ilişki içerisindedirler. Bu açıdan İslam'ın ne salt insan-merkezli ne de salt doğa-merkezli bir yaklaşımının olmadığı yorumu yapılmaktadır (2016, s. 15). Burada insanın sorumluluğu doğadaki dengeye bakmak ve bu dengeyi yaratan Allah'a ulaşmaktır (Demir, 2012, s. 10). Doğanın halifesi olan insan, kendisine emanet edilen doğaya, davranışları çerçevesinde ödüllendirilecek ya da cezalandırılacaktır. Ahiret günü insanın sadece diğer insanlarla ya da toplumla olan ilişkisi değil, doğayla ilişkisi bakımından da hesaba çekileceği ifade edilmektedir (Özdemir, 2006, s. 182).

2. İlahi güç-doğa-insan temelinde derin ekoloji ve İslam eko-etik yaklaşımlarının karşılaştırılması

2.1. İnsan-merkezlilik, doğa-merkezlilik ve teo-merkezlilik

Derin ekoloji doğa-merkezli değer yönelimli bir bakış açısı sunmaya eğilimliken (İmga 2006; Tamkoç 1994; Önder 2003; Yaylı & Çelik, 2011), Özdemir (2016)'in de belirttiği gibi İslam dini, insan-doğa ilişkisinde ne insan-merkezli ne de derin ekolojide olduğu gibi doğa-merkezli bir bakış açısı içermektedir. Bunlardan farklı olarak teo-merkezli bir bakış açısı içermektedir. Teo-merkezli bakış açısı evrenin merkezine Allah'ı koyarak insan- doğa ilişkisini ele almayı öngörür. Aralarında değer yönelimli bir fark olmasına rağmen, iki yaklaşım arasında fikirler temelinde benzerlikler de söz konusudur.

2.2. Doğanın ve varlıkların kutsallığı

Derin ekoloji ile İslamiyet'in insan-çevre ilişkilerinin düzenleyen ilkeleri arasındaki birinci temel benzerlik bütün varlıkların kutsallığıyla ilgilidir. Kutsallığa yönelik derin ekoloji ve İslami yaklaşımlar arasındaki en önemli fikir ayrılığı doğa-İlahi güç ilişkisinde kendini gösterir. Bu kutsallık derin ekolojide doğanın içinde kendiliğinden varken, İslam dininde yalnızca Allah yarattığı içindir. Derin ekoloji doğaüstü bir Tanrının varlığını, doğa ve doğaüstü kutsal ve kutsal olmayan ayrımını reddederken (Tamkoç, 1994, s. 89; Yardımcı, 2006, s. 40), birlik prensibini (Tevhid) içeren teo-merkezli İslami eko-etik Allah'ın birliği ve tekliği fikrinden yola çıkarak, doğanın, Allah tarafından yaratıldığı, Allah'ın bir yansıması olduğu, Allah'ın varlığının bir kanıtı olduğu ve Allah inancını pekiştiren bir araç olduğunu kabul eder (Türkmen, 2008, s. 270). Derin ekolojide olduğu gibi İslamiyet'in insan-çevre ilişkilerinin düzenleyen ilkelerine göre kutsal olan ve kutsal olmayan ayrımı yoktur ve bütün var olanlar kutsaldır. İslam dini doğayı "nimet" olarak değerlendirmektedir. Doğanın kutsallığının nedeni doğanın insana ait değil Allah'ın mülkü olmasıdır. Onu korumak Allah'ın değerini muhafaza etmek demektir (Türkmen, 2008, s. 270). Allah'ın mülkü olarak değerlendirilmesi doğanın kutsallığının nedeni kabul edilmektedir.

2.3. İnsan-merkezli bakış açısını reddetme ve doğanın içsel değeri

Derin ekoloji ile İslamiyet'in insan-çevre ilişkilerinin düzenleyen ilkeleri arasındaki ikinci benzerlik, her ikisinin de insan-merkezli bakış açısını reddetmeleri ve doğanın kendi içsel değerinin olduğunu kabul etmeleridir. Derin ekoloji doğayı sömürülecek bir kaynak değil, aksine canlı öznel bir varlık olarak tanımlarken, Kur'an söylemi içinde de doğa; canlıdır, bütüncüdür, düzenlidir ve kusursuzdur (Özdemir, 2007, s. 53). Bu konuda derin ekoloji ve İslami yaklaşım arasındaki fark; İslami bakış açısında içsel değer Allah'a aittir ve diğer şeylerin değeri Allah'la olan ilişkisinde belirlenir, dolayısıyla, doğanın kendi içsel değeri onu Allah'ın yaratmasından kaynaklıdır (Ashley, 2006, s. 92). Derin ekolojide doğanın değeri ilahi gücün doğanın içinde kendiliğinden olmasından kaynaklıdır.

Bu bağlamda, derin ekoloji ve İslamiyet'in insan-çevre ilişkilerinin düzenleyen ilkeleri doğanın mülkiyeti konusunda da benzer fikirlere sahip oldukları söylenebilir. İnsan-merkezli bakış açısında doğal kaynaklar, ekosistem, ağaçlar vb. gibi insanlar için kaynak, bireyler, devletler ya da çeşitli örgütler için birer mülk olarak görülmektedir (Ünder, 1996; Özer, 2001; Yaylı & Çelik, 2011). Derin ekolojistlere göre ise doğa kendinden değerlidir ve insanlara ait değildir. İslam dini de doğayı Allah'ın mülkü olarak değerlendirmektedir: "O (Allah) ki göklerin ve yerin mülkü ve yönetimi sadece Onundur... Sâhipliğinde ve yönetiminde hiçbir ortağı da yoktur. O, her şeyi yaratmış ona bir düzen verip mukadderâtını tayin etmiştir" (Kur'an Meali 5, Furkan/ 25-2) (Güngör, 2008, s. 137). Hem derin ekolojide hem de Kur'an'da doğanın mevcudiyeti yalnız insanlar için değil, tüm canlılar için aynı önemdedir. Aradaki fark yine yaratılışın kaynağına yöneliktir. İslam'da insan harici dünyanın da ümmet olarak kabul edilmesi bizi yine bütün yaradılışın kutsallığına işaret eden teo-merkezli bakış açısına götürür.

2.4. Doğayı koruma sorumluluğu

Derin ekoloji ile İslamiyet'in insan-çevre ilişkilerinin düzenleyen ilkelerinin benzer fikirleri paylaştığı bir diğer konu ise doğayı koruma sorumluluğuyla ilgilidir. İslam'ın ikinci eko-etik vekillik prensibine göre doğayı koruma sorumluluğu insanlara aittir. Derin ekolojide de aynı fikir geçerlidir. Dolayısıyla, her iki yaklaşım bu konuda hemfikirdir.

Bu konudaki farklılık ise biyo-merkezli ve teo-merkezli düşünce biçiminden kaynaklanmaktadır. Derin ekoloji tüm canlıları aynı değerde gördüğünden insanların diğer yaşam formlarının yaşam haklarını gasp etme hakkı olmadığını belirtir (Önder, 2003, s. 100;

Tamkoç, 1994, s. 90). İslam'daysa Allah-insan ve doğa arasında en tepede Allah'ın, onun altında O'nun yarattıklarını korumakla yükümlü kılınan insanın (halife), daha sonra da insan dışı varlıkların konumlandırıldığı hiyerarşik bir ilişki söz konusudur (Uslu, 1995; Ünder, 1996). Bu yapıda insana, Allah tarafından yaratılan canlı ve cansız bütün kutsal varlıkları koruma yükümlülüğü verilmiştir.

Biyo-merkezlilik çevre etiğinden etkilenen derin ekoloji fikrine göre farklı yaşam formlarının hepsi aynı değerde ve önemdedir. Bu düşünce tamamıyla bir olma düşüncesinden vücut bulmuştur (Önder, 2003, s. 100; Tamkoç, 1994, s. 90). İlave olarak, İslamiyet'in insan-çevre ilişkilerinin düzenleyen ilkelerine göre Allah, insanı diğer yarattıklarından *şerefli* ve üstün kılmıştır. Bu nedenle insan *eşref-i mahlukat*, yani *yaratılanların en şerefli* olarak değerlendirilmektedir. Fakat insanın bu üstün konumuyla diğer canlıların alttaki konumları arasındaki mesafe çok fazla değildir. İnsanlarla diğer canlılar arasındaki fark, işlevlerinden ileri gelmektedir. Bu bakımdan insanla diğer canlılar arasındaki fark nitelikte değil sadece derecededir. İnsan ve insan dışı varlıklar birlikte ilahi bir topluluk oluşturmaktadır (Uslu, 1995; Ünder, 1996). Başka bir ifadeyle, Allah'ın insanları yaratması ve onurlandırması hiçbir şekilde ne insanların diğer yaratılardan üstün olduğu ne de diğer yaratılanların insan idaresinin araçları olduğu anlamına gelir. İnsanlar dâhil bütün yaratılanlar Allah'ın iradesinin araçlarıdır. Hiçbir şey insanların iradesinin araçları değildir çünkü insanların özgür seçimleri Allah'ın iradesi dâhilindedir.

İslam eko-etik yaklaşımında insanların doğayı korumaları halinde öbür dünyada ödüllendirileceği, tersi durumda hem bu dünyada zarara uğrayacakları hem de öbür dünyada cezalandırılacakları açık bir dille ifade edilmektedir. Derin ekoloji düşüncesindeyse doğaya verilen zararlar somut olarak, bu dünyada insana *ceza* olarak geri dönecektir.

2.5. Ekolojik sorunların çözümü

Derin ekoloji doğanın mevcut durumuna yönelik reformcu değil topyekûn paradigma değişikliğine gidilmesini önermektedir. Ekoloji krizlere ilişkin çözüm önerilerinde derin ekoloji, ekoloji ile Budizm ve Spinoza'nın görüşlerinden etkilenerek dini ve felsefi görüşleri sentezlemektedir. Dini ve felsefi görüşlerden etkilenerek ekosofilerin bir din olarak nitelendirilmemesi gerektiğinin altı çizilerek (Önder, 2003, s. 156), ekoloji, ekolojik uyum ve dengenin felsefesi olarak tanımlanmaktadır (Naess, 1995 aktaran Önder, 2003). Derin Ekoloji sistemli bir siyasi program önermemektedir. Bunun temel nedeni de Naes'in Ekosofi-T'yi açıklarken ortaya koyduğu kendini gerçekleştirme ve biyosferik eşitlik anlayışıdır. Bu yüzden derin ekoloji daha çok bireysel değişim ve buna dayalı olarak yaşam tarzında değişimle ilgilenmektedir (Yaylı & Yaslıkaya, 2015, s. 463). Derin ekoloji, insanların günlük hayatlarında, ekolojik olarak bilinçli olmayı içeren bir felsefedir (Önder, 2003, s. 156). Biyosferik eşitlik ilkesi "insanın diğer canlı türlerinin yaşamına ve yaşama alanına ve kendilerini kendi doğal tarzlarına göre geliştirme hakkına müdahalesini en az düzeyde tutmasını, gereksiz öldürme ve kullanmalardan kaçınmasını emreder" (Ünder, 1996, s. 203).

Derin ekolojinin bu bireysel değişim anlayışının, Müslüman bir bireyin dininin gerektirdiği davranış biçimini benimsemesiyle örtüştüğü söylenebilir. İki bakış açısı da ilk olarak bireyin davranışlarını değiştirmesi gerektiğini belirtmektedir. Eğer insan Kur'an ilkelerine göre yaşarsa çevreye daha duyarlı olacak ve ekolojik sorunların çözümüne katkıda bulunacaktır (Özdemir, 2007, s. 50). Ancak buradaki nüans şudur: İslam dinine göre çevrenin Allah için ve cennete gidebilmek için korunması gerekirken, derin ekoloji çevrenin doğanın kendi başına bir değeri olduğu için korunması gerektiğini vurgular. Derin ekolojide olduğu gibi, İslam dini de çevre sorunlarının nedenini insana yüklemiş ve insanların doğaya zarar verme davranışlarını değiştirmesi gerektiğini öğütlemiştir (Köse, 2008, s. 160).

Sonuç

Derin ekoloji felsefesi, toplumları ekolojik dengeyle uyumlu bir yaşam tarzına dönüştürecek itici güç olma potansiyeline sahiptir. Fakat bu felsefi etik akımın kitlesel olarak dönüşüm sağlamada yetersiz olduğu görülmüştür. Çevre sosyolojisi kuramlarında olduğu gibi derin ekoloji düşüncesinde de ekolojik krize getirdiği çözüm önerileri konusunda sınırlılıklar bulunmaktadır. Örneğin, derin ekoloji düşüncesi evrensel olmadığı ve toplumsal etkisinin sınırlı olduğu yönünde eleştirilere maruz kalmaktadır. Derin ekoloji düşüncesinin en büyük eksikliği tüm sorumluluğu bireylere yüklemesidir. Bireyler üzerinden sorunların aşılmasına çalışılır. Toplumsal bir altyapısı olmamasından dolayı toplum tarafından benimsenmesi de oldukça zordur (Yaylı & Yaslıkaya, 2015, s. 463). Bu felsefi akımın küçük bir grubun, özellikle ekoloji eğitim temelli bireylerin yaşam tarzlarını dönüştürmede etkili olduğu söylenebilir. Kitlesel dönüşümü sağlamada, özellikle Müslüman toplumlarda, İslam'ın doğa, doğa-insan ilişkilerini dönüştürmede itici güç olma potansiyeli daha yüksektir. Bu bağlamda Naess zaten bazı felsefelerde ve dinlerde derin ekolojinin ilkelerine temel olabilecek ilkelerin var olduğunu belirterek, bu ilkeleri en nihai ilkeler olarak tanımlamıştır (Ünder, 1996, s. 201). Derin ekolojinin ilkelerinden birçoğu Kuran'ı Kerim ayetlerinde mevcuttur. "Her ekoloji farklı nihai ilkelere dayanabilir" (Önder, 2003, s. 157) fikrinden yola çıkarak İslami teo-merkezli derin ekoloji anlayışı geliştirilebilir. İslam, ekoloji ilkelerine ve yeni ekoloji ilkelerinin inşa edilmesine kaynaklık edebilir.

Müslümanlar günümüzde dünya nüfusunun %25'ini oluşturur. Bu da dünyadaki Müslüman sayısının yaklaşık 1,6 ile 1,8 milyar olduğu anlamına gelmektedir (Vatandaş, 2019, s. 4). Bu bakımdan İslam'ın doğayı ele alış biçimi ekolojik yeni bir kolektif bilinç yaratma açısından oldukça önemlidir. Çevre sorunlarına, Müslüman bir bireyin Kur'an ilkeleri doğrultusunda yönelmesi, en azından çoğunluğu Müslüman olan ülkeler için toplumsal bir davranış değişikliği getirebilir. Buradan hareketle dini dünya görüşleri, özel olarak da İslam dini, mevcut kolektif bilincin ekolojik olarak yeniden inşa edilmesinde ve çevre hareketlerine kişilerin katılımını sağlama potansiyeline sahiptir denilebilir. Müslüman ülkelerde çevre sorunlarına çözüm için itici gücün derin ekoloji düşüncesinin aksine dinin olabileceği savunulabilir.

Nasr'ın belirttiği gibi çevre tahribatının çözümü olarak ekolojik modernleşme kuramının sunduğu teknolojik gelişmelerin tek başına yeterli olamayacağı aşikârdır. Doğanın kutsallığının keşfedilmesi entelektüel açıdan ciddiye alınarak köklü bir yeniden yapılanma sağlanmalıdır (Nasr, 2002, s. 296). Nasr (2002, s. 225-226) düşüncesinden hareketle, İslam'ın ekolojik krizlerinin çözümü için itici güç olduğu ve çevre sosyolojisi kuramlarının dini/ ruhani olguları göz ardı etmelerinden doğan açığı kapamada önemli bir işlev taşıdığı söylenebilir. Kur'an ayetlerine göre yaşayan her Müslüman, çevre korumacılığı görevini üstlenebilir. Pratikte, Müslüman ülkelerde de çevre sorunlarının yaşandığı bir gerçektir, ancak Nasr, bu durumun Müslüman olmayan ülkelere nazaran daha az olduğuna vurgu yapmaktadır (2002, s. 196). Neo-liberal ekonomik sistemin küresel boyutta yaygınlaşmasıyla ekoloji krizi de küreselleşme eğilimindedir. Bunun somut yansıması olan küresel Covid-19 salgınına yaşadığımız şu günlerde, İslam'ın teo-etik prensiplerinin hem *yerli* hem de *evrensel* ekolojik yeni bir kolektif bilincin inşa edilmesi için var olan potansiyelinin harekete geçirilmesi, ekolojik krizleri önlemede aktif rol oynayabilir.

Kaynakça

Ak, S. (2013). Yeşil tüketim yaklaşımı ekseninde İslami çevrecilik (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Ashley, M. (2006). Finding the right kind of awe and wonder: The metaphysical potential of religion to ground an environmental ethic. *Canadian Journal of Environmental Education*, 11, 88-99.
- Atalay, M. (2008). İslam ve çevre psikolojisi. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Atalay, M. (2008). İslam ve çevre psikolojisi. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Catton, W. R. & Dunlap, R. (1979). Environmental sociology. *Annual Review of Sociology*, 5, 243-73.
- Demir, R. (2012). Doyumsuz tüketim arzusu ve çevre sorununa Kur'an çerçevesinde bakış. *Tarih Kültür Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 1-12.
- Demir, R. (2012). Doyumsuz tüketim arzusu ve çevre sorununa Kur'an çerçevesinde bakış. *Tarih Kültür Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 1-12.
- Diñer, M. (1996). *Çevre gönüllü kuruluşları*. Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayını.
- Durkheim, E. (2011). *Dini hayatın ilkel biçimleri* (F. Aydın, Çev.). Ankara: Eskiye Yayınları.
- Foltz, R. C. (2003). In worldviews, religion, and the environment: A global anthology. R. C. Foltz (Ed.), *Introduction: Understanding our place in a global age* (s. 1-7) içinde. Australia: Thomson Wadsworth.
- Güneş, A. (2014). Sosyolojik olarak din ve toplum ilişkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(24), 153-164.
- Güngör, M. (2008). Kur'an'dan çevreye bakış. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Güngör, M. (2008). Kur'an'dan çevreye Bakış. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Hacımuftuoğlu, E. (2016a). Kur'an'a göre insan-çevre ilişkisi. *International Symposium on Environment and Morality*. Alanya.
- Hacımuftuoğlu, E. (2016b). Kur'an'a göre insan-çevre ilişkisi. *International Symposium on Environment and Morality*. Alanya.
- İmga, O. (2006). Küreselleşen çevresel krize hâkim paradigma dışı bir bakış olarak derin ekolojik yaklaşım. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 84-97.
- Keleş, İ., Özkan Sancak, H. & Metin, H. (2005). *Çevre kalkınma ve etik*. Ankara: Birlik Matbaacılık.
- Khalid, F. (2002). Islam and the environment. P. Timmerman (Ed.), *In social and economic dimensions of global environmental change* (s. 332-339) içinde. Chichester: Wiley & Sons.
- Konak, N. (2010). Çevre sosyolojisi: Kavramsal ve teorik gelişmeler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 271-283.
- Köse, S. (2008). Suyun kullanımı ve su kaynaklarının korunması hususuna Kur'an ve Sünnet bağlamında bir yaklaşım. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Metzner, R. (1994). Ekoloji çağı. G. Tamkoç (Der.), *Derin ekoloji* (s. 25-34) içinde. İzmir: Ege Yayınları.
- Naess, A. (1995). The deep ecological movement. G. Session (Ed.), *Deep ecology for the 21st century* (s. 64-84) içinde. Boston: Shambhala Publications.
- Nasr, S. H. (1990). İslam ve çevre bunalımı. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 3(4), 155-174.
- Nasr, S. H. (2002). *Tabiat düzeni ve din* (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Oughton, D. (2003). Protection of the environment from ionizing radiation: Ethical issues. *Journal of Environmental Radioactivity*, 66, 3-18.

- Önder, T. (2003). *Ekoloji, toplum ve siyaset*. Ankara: Odak Yayınları.
- Özdemir, F. (2016). Çevre merkezli yaklaşımlar ekseninde İslam'ın çevreye bakışı. *International Journal of Social Science*, 43, 133-148.
- Özdemir, İ. (2006). Kur'an ve çevre. *İslami İlimler Dergisi*, 2(1), 161-183.
- Özdemir, İ. (2007). Kur'an perspektifiyle bir çevre etiği anlayışına doğru. R. C. Foltz, F. M. Denny & A. Baharuddin (Ed.), *İslam ve ekoloji bahşedilmiş bir emanet* (s. 41-67) içinde. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Özer, M. A. (2001). Derin ekoloji. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 10(4), 61-79.
- Özerkmen, N. (2002). İnsan merkezli çevre anlayışından doğa merkezli çevre anlayışına. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42, 167-185.
- Session, G. (1995). *Deep ecology for the 21st century*. Boston: Shambhala Publications.
- Tamkoç, G. (1994). Derin ekolojinin genel çizgileri. *Birikim Dergisi*, 57, 87-91.
- Timm, R. E. (1990). Divine majesty, human vicegerency, and the fate of the earth in early Islam. *Hamdard Islamicus*, 13(1), 47-57.
- Türkmen, D. A. (2008). Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde çevreye yönelik insan merkezli kavramlar üzerine mülahazalar. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Uslu, İ. (1995). *Çevre sorunları*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ünder, H. (1996). *Çevre felsefesi*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Ürgüplü, G. (2013). Derin ekoloji bağlamında kentte sokak hayvanlarıyla birlikte yaşamak olgusunun incelenmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Vatandaş, S. (2019). Avrupa'da Müslümanlar: Göç dalgaları, yerleşikler ve azınlık bilinci üzerine. Erişim adresi (23 Nisan 2021): https://insamer.com/tr/avrupada-muslumanlar-goc-dalgaları-yerleşikler-ve-azınlık-bilinci-uzerine_2280.html
- Weber, M. (2012). *Din sosyolojisi* (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarın Yayınları.
- White, L. (1967). Historical roots of our ecological crisis. *Science*, 155, 1203-1207.
- Yağcı, O. Z. (2008). Kur'an Ayetleri ve ekolojik tahliller. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Yardımcı, S. (2006). İnsan-doğa ilişkisi ekseninde derin ekoloji ve toplumsal ekoloji (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yaylı, H. & Çelik, V. (2011). Çevre sorunlarının çözümü için radikal bir öneri: Derin ekoloji. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 369-377.
- Yaylı, H. & Yaslıkaya, R. (2015). İnsan doğa ilişkisi tasarımı radikal dönüşüm: Derin ekoloji. *International Journal of Science Culture and Sport*, 3, 45.

27 Mayıs 1960 askeri darbesinin mizaha yansımaları: Çuval Mizah Gazetesi örneği

Ela Doğanay*

Öz

27 Mayıs 1960 tarihinde Cumhuriyet tarihinin ilk ihtilali gerçekleşmiştir. Bu müdahale gerçekleşikten sonra basın gündeminde ilk sırada yer almış ve uzunca bir süre gündemdeki yerini korumuştur. Söz konusu darbe, basın gündeminde olduğu kadar mizahi basın kapsamında da ele alınmıştır. Karikatür temalarında askerin yaptığı darbe savunulurken, Demokrat Parti kurucuları ve parti yöneticileri eleştirilmiş ve yargılanmış, infazları basın tarafından yapılmıştır. Çuval Mizah Gazetesi'nin askeri müdahaleden önce ve sonra çıkan sayılarındaki karikatürler incelenerek konular arasındaki farklar görülmeye çalışılmıştır. Mizah basınının 27 Mayıs öncesindeki tavrı ile 27 Mayıs sonrasındaki tavrı ve olaylara bakışları karikatürler aracılığıyla yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda ön plana çıkan demokrasi, vatan cephesi, işsizlik, ekonomik durum, basın hürriyeti, seçim hazırlıkları, irtica konulu karikatürler 27 Mayıs öncesinde yoğun olarak işlenirken; asker ile ordu, idam ile darağacı, milli birlik ve basının gücü gibi konular 27 Mayıs'ta en çok işlenen konular arasında yer almıştır. Karikatürler üzerinden dönemin siyasi olayları ve 27 Mayıs'ın önizlemesi yapılırken, karikatürlerin çizgi ve imgelemleri de analiz edilmiştir. Arşiv araştırması yöntemiyle yapılan çalışmanın ilk bölümünde mizah ve karikatürle ilgili genel bilgi verilmiş, ikinci bölümünde, Demokrat Parti'nin on yıllık iktidarlığında basınla ilgili yapılan hukuki düzenlemelere yer verilmiştir. Üçüncü bölüm olan analiz kısmında, incelemeye konu olan gazetenin 9 sayısı ele alınmıştır. Gazetenin ilgili sayılarında haber niteliği taşıyan mizahi yazılar, gazetenin okuyucuyu bilgilendirdiği yazılar ve karikatürler incelenmiştir. Siyasi olayların toplumsal zeminde gülme ile karşılandığı siyasi mizah gazetesi olan Çuval Mizah Gazetesi'nin ele aldığı konuları karikatürlerle nasıl yansıttığı incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mizah, karikatür, Demokrat Parti, gazete, 27 Mayıs

May 27's reflection to humour: The example of Çuval Humor Newspaper

Abstract

On 27 May 1960, the first revolution in the history of the Republic took place. After this intervention, it took first place on the press's agenda and remained on it long. The coup in question was discussed in the context of the humorous media and the press's agenda. While the military coup was defended in cartoon themes, the founders of the Democratic Party and party leaders were criticised and tried. The press carried out their executions. The cartoons in the issues of Çuval Humor Newspaper before and after the military intervention were examined, and the differences between the subjects were tried to be seen. The attitude of the humour presses before and after 27 May, and their views on events were attempted to be interpreted through cartoons. In this context, while the cartoons on democracy, homeland, unemployment, economic situation, freedom of the press, election preparations, reactionaryism were intensely processed before 27 May; Topics such as the soldier and the army, execution and the gallows, national unity and the power of the press were among the most discussed topics on 27 May. While previewing the political events of the period and 27 May through the cartoons, the lines and imagery of the cartoons were also analysed. In the first part of the study, which was carried out with the archival research method, general information about humour and caricature was given, and in the second part, the legal regulations made regarding the press during the ten-year rule of the Democrat Party were included. In the third part, the analysis part, nine issues of the newspaper, which is the subject of the analysis, are discussed. In the relevant issues of the newspaper,

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı,
E-posta: eladoganay06@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1651-8264

humorous articles that are newsworthy, articles that the newspaper informs the reader and cartoons are examined. It has been tried to discuss how the Çuval Humour Newspaper, which is a political humour newspaper where political events are met with laughter on a social basis, reflects the issues it deals with cartoons.

Keywords: Humor, cartoon, Democratic Party, newspaper, 27 May

Giriş

Basın ve yayımın önemli faaliyet biçimlerinden biri olarak karşımıza çıkan mizah, toplumsal yaşamda ortaya çıkan olayları gülünçlüklerle ele almaktadır. Farklı bir bakış açısı yaratarak eleştiri işlevini mizahi unsurlarla yerine getirmektedir. Siyasi olaylar, ekonomik sıkıntılar, inançlar, değerler, ilişki tipleri gibi konular geçmiş ve gelecek kıyaslamaları yapmakta ve hiciv, alay, taşlama gibi söz mizahı ile gülme tepkisini yaratmaktadır. İçinde gülme unsurunu barındırmayan herhangi bir şey mizah olamaz ve beşeri olan her şey için gülünç olma durumu söz konusudur (Nesin, 1973, s. 15). Mizah ise gülünçün beşeri boyutunda aktif rol oynamaktadır. Mizahın gülme tepkisini sözle, bedenle, animasyonla ve karikatürle ortaya çıkardığı bilinmektedir. Bu türler arasında yer alan karikatür, kendine özgü bir alan oluşturmuştur. Eleştirileri çizgiler ile yansıtmakta ve bu çizgileri olması gerekenin dışında büyüklükte veya küçüklükte çizerek görsel bir etki yaratmaktadır. Karikatürde yer alan desenler toplumun içinde yer alan ve gündelik hayatta komik olarak algılanan durumları simgelemektedir. Mizahdaki esas amaç desen olarak kullanılan karakterlerin/tiplerin betimlenmesidir (Bergson, 2014, s. 93-96). Fakat karikatür her zaman komik unsurlara yer vermeyebilir. Aktarılan konunun ciddiyet durumu ve çizimin yapıldığı zaman dilimi önemlidir. Özellikle siyasi karikatürler hem güldürme hem de düşündürme üzerine kurgulanmaktadır.

Neşeli hicivler olması amaçlanan karikatürler, özünde “karşı-sanat” idi ve ortaya çıktığında “hayali egzersizler” olarak yani düşünsel bir hareket olarak algılanmayıp sadece merak edilen çizgiler olarak görüldüler (Hoffman, 1957, s. 25). Oysaki karikatürler, yaşanan dönemin aynası olma imgelemine taşırken, farklı dönemlerde farklı göstergelerle ön planda olmuştur. Türkiye’de de mizahın ortaya çıkışından günümüze dek farklı dönemleri farklı konular üzerinden inceleyen ve bir görsel tarih sunan karikatürler; mizah gazeteleri, günlük gazeteler ve mizah dergileri aracılığı ile arşivlerde önemli bir kaynak olarak yer almaktadır.

Siyasi karikatürün evveline bakıldığında Benjamin Franklin’in 1754’te çizdiği “*Join, or Die*” karikatürü Amerika’daki ilk siyasi karikatür kabul edilmekte ve bu yılan figürü karikatürün gelişmesinde önemli bir yapı taşı kabul edilmektedir. Franklin’in yılan karikatüründe yılanın kopmuş kısımları kolonileri temsil etmekte ve kolonilere karşı mücadele için sömürgeler arası bir birlik kurma planını destekleyen siyasi bir amaç taşımaktaydı (Hess & Kaplan, 1975, s. 52). Franklin’in karikatürü, yarattığı etkiyle Fischer’in söylemlerini netleştirmenin yanı sıra, siyasi karikatürün toplumları ne derecede etkilediğini de açıklığa kavuşturmuştur. Fischer, siyasi bir karikatürün başarısının “geniş ve anında anlaşılabilir semboller, sloganlar, referanslar ve imalar kullanarak kamuoyunu etkileme” (Fischer, 1996)¹ yeteneğinde yattığını ifade etmektedir.

Karikatür yapısı ve rolü gereği, siyasi gelişmelerden en çok etkilenen sanatlardandır. Günlük bir siyasi olay, gazetelerde haber olduğu gibi karikatürlerde de tema olarak görülmektedir. Karikatürler, otoriter veya demokratik bir ortama anlık olarak geçiş yapmakta ve tavrını aniden yansıtmaktadır. Bu sebeple gündelik hayatta yaşanan olayların basında yer aldığı gibi karikatürlerde de işlendiği görülmektedir.

1946 yılında muhalefet konumunda olan Demokrat Parti, basın konusunda iktidarın karşısında yer almış ve basın mensuplarının büyük çoğunluğundan destek görmüş ve ılımlı karşılanmıştır (Deniz, 2018, s. 437). 1950’de basının da desteğini de alarak iktidar koltuğuna

¹ Detaylı bilgi için bakınız: “The mythic nature of the Nast’s anti-Tweed cartoons is thoroughly analysed in the first chapter of this book.”

oturmuştur. Ahmet Emin Yalman, DP iktidarının ilk yıllarını basının “altın çağı” olarak adlandırmıştır (Topuz, 2003, s. 85). 1953 yılına dek basını koruyan hukuki dayanaklara önem veren DP, 1954’ten itibaren basına karşı olan tutumunu değiştirmiş ve kısıtlamalar yeni yasal düzenlemelerle gelmeye başlamıştır (Özçelik, 2010, s. 178-182; Menderes, 1958; Kılçık, 1992, s. 191). Devam eden yıllarda gazetelerin kapanması, gazetecilerin tutuklanması, resmi ilanların lehtar gazetelere verilmesi, kâğıt tahsisinin tek elden çıkması gibi kısıtlamalar ve cezalandırılmalar olmuştur (Kayış, 2007, s. 171). 1960’ın Mayıs ayında gerçekleşen askeri darbe sonucunda ise basına rahat bir nefes alma süresi tanınmış, tutuklu gazeteciler serbest bırakılmış, kapatılan gazetelerin açılmasına izin verilmiş ve basının sempatisi kazanılmıştır. Fakat bu dönemde gazetelerde DP aleyhine yazılan ve çizilenler infaz boyutunu aşmış ve askeri yönetim de bazı kısıtlamalar getirmek mecburiyetinde kalmıştır (Öymen, 2018, s. 231; New York Times, 28 May 1960). Bu süreçte Celal Bayar ve Adnan Menderes yoğunlukta olmak üzere birçok DP’li bürokrat karikatürlerde darağacında, boynunda ilmekle ve idam temasında çizilmiştir.

Bu çalışmada; Çuval Mizah Gazetesi örnekleme kapsamında 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi öncesinde ve sonrasında yayımlanan karikatürlerin analizi yapılarak siyasi dönemin toplumsal yaşama nasıl yansıtıldığı analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple dönemin basınla ilgili hukuki durumu da incelenmiş, mizah ve karikatür kavramlarının da literatürdeki yeri anlatılmıştır.

1. Mizah ve karikatür

Mizahın zeminini oluşturan, en önemli ve en geniş alt alan, siyasi mizahtır. Diğer bir ifadeyle siyasi mizah, mizahın bel kemiğidir. Siyasi mizah ürünleri, politikaya ve popüler görüşe canlı, yaratıcı bir bakış açısı sunarlar. Günümüz siyasi mizah ürünleri, popüler kültür ve siyasetin bir karışımını temsil etmektedir. Siyasi karikatürün kökenini anlamak için siyasi mizahı da doğru tanımlamak gerekir (McCallum, 2004). Buna bağlı olarak siyasi mizahın tanımlanması oldukça önemlidir. Arık’a (1998, s. 43-45) göre siyasi mizah “daima hâkim sınıflara karşı gösterilen bir tepkinin ifadesidir. Bu tepki toplumun alt tabakalarından, iktidarda kim varsa ona doğru yönelen son derece sivil bir eylemdir ve siyasi mizah, mevcut düzene karşı bir silah işlevi görmektedir.” Siyasi mizah, politikacıların yasakladığı ve kısıtlamalar getirdiği her şeye karşı çatışmacı ve yıkıcı bir tutum sergilenmesi ve muhaliflik halinin yansıtılmasını içeren bir türdür (Yardımcı, 2010, s. 12).

Karikatür ise mizahi olarak dilbilimsel manada bir simge, bir göstergedir. Gösterileni, sembolleştirir ve imgeleme ile kodlayarak mesajı iletilebilir hale getirir. Karikatür, mesajı oluştururken dikkat çekmeye ve akılda kalıcı olmaya uygun kodlama yapmaktadır. Düşsel düzlemde oluşturulan bu kodlama simge, grafik, desen ve çizgi ile görselleştirilmektedir. “Çizgi ile mizah üretme sanatı” olan karikatür (Cumhuriyet, 11 Mart 2010; Milliyet, 11 Ekim 2018) çizgiye konu olacak materyallerin abartılı mizahını ortaya koymaktadır. Karikatür, estetik kaygı taşıyan, mesaj veren (Nisan, 2019, s. 4), kişileri ve olayları abartan ve gülünç bir imge içermektedir.

Siyasal (editorial/politik) karikatür, çizer ve yazarların siyasi görüşlerini yansıtan tür olarak görülmektedir. Dan Backer, A Brief History of Cartoons (1996) adlı makalesinde siyasi karikatürün iki unsuru olduğunu söylemiştir. İlk unsur kinaye, ikinci unsur ise bağlamdır, yani konu yaygın olarak bilinen bir şeydir. Başka bir deyişle, karikatürlerin tasvir ettiği konu, tanınan ve bilinen bir şeydir. Karikatür, bireyin parodisini yapacak ve ima yoluyla bağlam yaratacaktır. Dolayısıyla siyasi karikatürler, bireylerin özelliklerini abartacak ve bireylerin “iç benliklerinde” hiciv oluşturduğunu ortaya çıkaracaktır. Bu karikatürler ve barındırdıkları imalar, başlangıçta sadece bir “merak” unsuru olarak değerlendirilmiş, “yaşayabilir/sürdürülebilir sanatsal üretimler” olarak görülmemişlerdir (Backer, 1996).

Karikatüristler, siyasi karikatürlerle mevcut düzene karşı görüşlerini dile getirmektedirler. Nesin'e (1973, s. 53) göre; politik mizahın, hedef aldığı önemli siyasi kişilikleri rahatsız etmesi gerekir. Toplumun sorunlarını ele alan politik mizahı "kapıyı açan bir anahtara" benzeten Nesin, amacının sadece güldürmek değil aynı zamanda yol gösterici bir sanat olduğunu ifade eder. Siyasal karikatürün, ifade özgürlüğünün kısıtlandığı bir toplumda eleştiri aracı ve iktidarı tehdit eden bir unsur olduğunu ve karikatürün gücünün kaynağını buradan aldığı söylenmektedir (Haydari, 2011, s. 117). Bu duruma bağlı olarak siyasetçi ile karikatürist arasında ılımlı olmayan bir ilişki ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Gönenç ve Cantek (2010, s. 29-30) siyasetçi ve karikatürist arasındaki ilişkiyi "nefret ve aşk ilişkisi"ne benzetmektedir. Bu benzerliğe göre; siyasetçiler, karikatüristler üzerinde baskı kurmaya ve onları susturmaya çalışırken, karikatüristler de desenleri ile dünyayı değiştirebileceklerine olan inançlarını güçlendirmekte ve çizimleri ile adalet dağıtan, yargılayan ve infaz eden karakterlere dönüşmektedirler.

2. DP Dönemi basın politikaları ve karikatür

14 Mayıs 1950 tarihinde Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Çok partili hayata geçiş yapılarak siyasi bir değişiklik yaşanmıştır. Bu değişimle beraber neredeyse bütün alanlarda köklü değişimler yaşanmıştır. DP döneminde basın dünyasında özgürlük ortamı oluşmuş, politik hicivler rahatça yapılmıştır. Kısa bir zaman sonra ise bir "baskı devri" başlamıştır (Usta, 2005, s. 54). Basın da bu değişimden ve baskıdan payını almıştır. Demokrat Parti, iktidarda kaldığı süre boyunca basın alanında bazı kanuni değişiklikler yapmıştır.

5953 ve 6253 sayılı Kanunlarla gazetecilerin özlük haklarında olumlu değişiklikler yapılırken, 6733 sayılı Kanun'da ise mesul müdür olmak için şartlar zorlaştırılmıştır. 5680 sayılı Basın Kanunu'nun 16'ncı maddesi, farklı adla veya imzasız olan yazı ve çizimlerin suç teşkil etmesi durumunda gerekli bilgilerin gazete sahibi tarafından 24 saat içerisinde Cumhuriyet Savcısı'na bildirilmesini zorunlu kılarken, 6026 sayılı Kanun, suç teşkil eden yazı veya resmin ait olduğu kişiyle birlikte süreli yayın sahiplerinin de mesuliyet altına girdiğini karara bağlanmıştır. Bu değişikliklerle ilk olarak kimlik beyanı zorunlu hale getirilerek ifade özgürlüğüne bir daraltma yapılmaya başlanmış, ardından cezai sorumluluk şahsi olmaktan çıkarılmıştır.

6051 ve 6337 sayılı Kanunlarla cezaların yargılanması konusu ele alınmış, ağır ceza mahkemeleri yargılama yapması için görevlendirilmiş, toplu mahkemelerin kurulması ve yargılama yapması kararlaştırılırken, 6334 Sayılı Kanun'la para ve hapis cezalarında artış yapılmıştır. Bu hukuki düzenlemelerle iktidarın, basın mensupları üzerinde bir korku yaratmaya çalıştığı ve denetim mekanizmasını kendi lehine uygun olarak kullanma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılabilir.

6334 sayılı Kanun devletin siyasi ve mali hususlarda itibarını zedeleyecek yalan haber ve çizimleri yapanlara ağır hapis cezası verilmesini öngörürken, savcılarının doğrudan kovuşturma yapmasının yolu açılmış ve yargılananlara da ispat hakkı verilmemiştir. 6733 sayılı Kanun'la memleket ahlakını ve nizamını bozacak yayınlara kısıtlamalar yapılırken, 6550 sayılı Kanun'da evlenmeleri yasaklanan kişilerle ilgili cinsel içerikli haberlerin yapılması ve 9 sayılı Kanun'da ise din istismarı yapan yayınların toplattırılması kararının İç İşleri Bakanlığı yetkisinde olduğu hükme bağlanmıştır. Toplumu aydınlatma misyonu olan basın üzerinde her kanunla iktidarın denetimi ve otoritesi arttırılmaya çalışıldığı, yasal düzenlemelerle kontrolün iktidarın elinde olduğu algısı yaratıldığı ve yansıtıldığı söylenebilir.

3. 27 Mayıs öncesi ve sonrası Çuval Mizah Gazetesi karikatürleri

Çuval Mizah Gazetesi 9 Şubat 1960 tarihinde ilk sayısı (Resim 1) yayımlanan bir mizah gazetesidir. Haftalık olarak yayımlanan gazetenin sahibi M. Güner Samlı, ilk 8 sayının Mesul Müdürü Emil Galip Sandalcı, Umumi Neşriyat Müdürü Müfit Duru iken 9, 10 ve 11. sayıların

Mesul Müdürlüğünü Egemen Bostancı yürütmüştür. 28 Temmuz ve 4 Ağustos tarihlerinde yayımlanan son 2 sayının Mesul Müdürlüğünü ise Ömer Dinçer üstlenmiştir. 9'uncu sayıdan itibaren ise Umumi Neşriyat Müdürü bilgisi gazetede yer almamıştır. Gazetenin ilk 8 sayısının dizgi ve baskı işlemleri Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş. tarafından yapılmış iken sonraki 5 sayının dizgi ve baskı işlemleri Ekicigil Matbaası tarafından yapılmıştır. Gazetenin kadrosunda Bedii Faik, Adnan Veli, Aziz Nesin, Orhan Birgit, Hilmi Yavuz, Ratip Tahir Burak, Mustafa Eremektar (Mıstık), Yalçın Çetin, Mustafa Uykusuz (Mim Uykusuz), Sade Yalçın, Tonguç Yaşar, Bülent Şeren, Ahmet Bozkır, Mehmet Polat ve Halim Büyükbulut gibi yazar ve çizerler yer almıştır.

Resim 1: 9.02.1960, yıl:1 sayı:1 s. 1

Çuval Mizah Gazetesi iki dönem olarak yayımlanmıştır. Birinci dönem, 9 Şubat 1960 ile 30 Mart 1960 tarihleri arasında toplamda 8 sayı yayımlanmış olmasına rağmen sadece 4 sayı (2, 4, 6 ve 8. sayılar) dağıtılmıştır. İkinci dönem, 6 Temmuz 1960 ile 4 Ağustos 1960 tarihleri arasında da 5 sayı çıkmış olmasına rağmen 10'uncu sayısının dağıtımı yapılmamış ve geri kalan sayıların (9, 11, 12, 13) dağıtımı yapılmıştır. 4 Ağustos 1960 tarihli 13'üncü sayısının yayımlanmasının ardından herhangi bir açıklama yapmadan yayım hayatını sonlandırmıştır.

Gazetenin yayımlanmadığı 30 Mart 1960 ile 6 Temmuz 1960 tarihleri arasında 27 Mayıs İhtilali gerçekleşmiş ve Demokrat Parti iktidardan indirilmiştir. Adnan Menderes Başbakanlık makamından ve Celal Bayar'da Cumhurbaşkanlığı makamından uzaklaştırılmıştır. Yeni

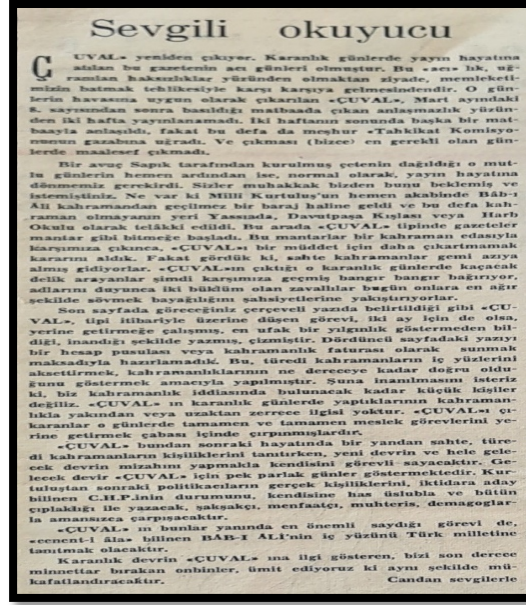
dönemde yayımlanan 4 sayıda da DP'ye yönelik yargılama ve infazlara yer verildiği görülmektedir.

16 Şubat 1960 tarihli 2'nci sayısında yer alan “Çuval Gaziantep'te Toplatıldı” (Resim 2) başlıklı yazıda, gazetenin ilk sayısının toplattırılmasının gayri yasal bir işlemle yapıldığı ve gazete bayilerinde paketlerin açılmasına imkân vermeden el konulduğu iddia edilmiştir.

Resim 2: 16.02.1960, yıl:1 sayı:2 s. 1

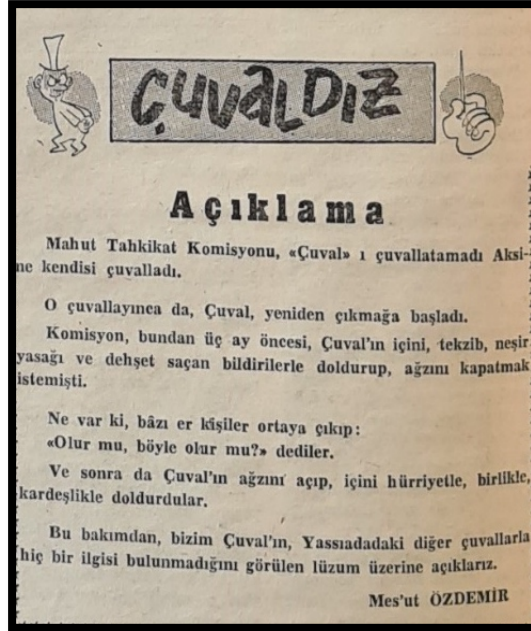
Gazete yeniden yayımlandığı 6 Temmuz 1960 tarihli 9'uncu sayısında “Sevgili Okuyucu” (Resim 3) başlığı ile gazetenin 30 Mart tarihinden itibaren neden yayımlanmadığını okuyucu ile paylaşmıştır. Gazetenin yayımlanamamasının iki sebebine açıklık getiren yazıda 8'inci sayının yayımlanmasının ardından Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık ile anlaşmazlık yaşandığı ve iki haftalık bir aranın ardından yeni bir matbaa ile anlaşma sağlandığı belirtilmiştir. Sonraki 3 haftalık zaman diliminde ise yayımlanamama sebebi ise “Tahkikat Komisyonu'nun gazabına uğrama” şeklinde ifade edilmiştir. 27 Mayıs sonrasında Çuval Gazetesi türevlerinin artmasına bağlı olarak da basım yapıldığı belirtilmiştir. Yazının devamında ise Çuval'ın o güne dek üstlendiği misyon ve 6 Temmuz'dan sonraki süreçte üstleneceği misyon hakkında bilgi verilmiştir.

Resim 3: 6.07.1960, yıl:1 sayı:9 s. 2

Gazete, 6 Temmuz 1960 tarihli 9'uncu sayısında "Çuvaldız" köşesinde "Açıklama" (Resim 4) başlığı altında Mes'ut Özdemir ismiyle "Tahkikat Komisyonu'nun Çuval'ı çuvallatamadığını, kendisinin çuvalladığını ve Çuval'ın yeniden yayımlandığını" ilan etmiştir.

Çuval Mizah Gazetesi Demokrat Parti'yi eleştiren bir kimlikle ortaya çıkmıştır. Gazete, DP dönemiyle ilgili konularda mizahi eleştiriler yapmış, yazı ve karikatürlerde hicivlere yer vermiştir. Eleştirel yaklaşılan konularda kelime oyunlarına, mizahi unsurlara, hikâyeleştirmelere, atasözlerine, şiiirlere ve dipnotlara yer verilirken, karikatüristler de hem yazılı mizah hem de çizgide mizah yaparak farklı bir mizanpaj ile gazetenin biçim ve içeriğine katkıda bulunmuşlardır.

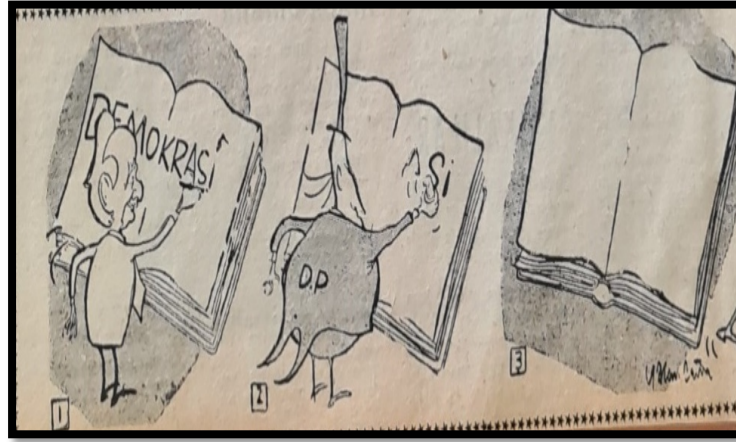

Resim 4: 6.07.1960, yıl:1 sayı:9 s. 4

Demokrat Parti döneminde Akbaba başta olmak üzere Tef, Dolmuş, 41 Buçuk, Markopaşa, Karikatür, Taş, Taş-Karikatür gibi uzun soluklu mizah gazeteleri/dergileri döneme damga vururken kısa süreli olarak da yayım hayatında yer alan Yarasa, Tilki, Yeni Harika,

Nasreddin Hoca, Zılgıt, Makara, Matrak gibi daha birçok gazete/dergi de yer almıştır. Dönemin mizah gazete ve dergileri üzerine yapılan incelemeler sonucunda; Çuval Mizah Gazetesi'nin kısa süreli çıkan diğer yayımlardan bir farkı tespit edilmiş ve bu tespiti dayanılarak incelemenin Çuval Mizah Gazetesi üzerinden yapılmasına karar verilmiştir. Çuval Mizah Gazetesi'ni diğer yayımlardan ayıran özellik ise Demokrat Parti iktidarının Şubat 1960 ile Temmuz 1960 döneminde ortaya çıkan olaylara ve askeri müdahalenin gerçekleşmesine tanıklık etmesidir. Hem darbe öncesi hem de darbe sonrası gündemi işleyen gazete, aynı zamanda kâğıt sıkıntısı yaşamış, kısa süreli olarak basım yapamamış ve basım yapmaya hazırlanırken Tahkikat Komisyonu'nun yasaklarına takılmıştır. Bu sebeple Çuval Mizah Gazetesi 27 Mayıs öncesinde yaşanan sıkıntılara maruz kalmış ve 27 Mayıs gerçekleştiğinde Tahkikat Komisyonu yasakları kapsamında basım hayatının dışında kalarak ülke gündemini işleyememiştir. Askeri yönetimin yasakları kaldırmasıyla beraber basım hayatına dönmüş ve bu süreçte hem gerçekleşmiş olayları hem de haftalık gündemi takip ederek yayımlar yapmıştır. Sonuç olarak; Çuval Mizah Gazetesi bulunduğu dönem içerisinde kısa süreli bir basım hayatı olmasına rağmen etki uyandıracak bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir.

Gazete genel olarak siyasal konuları işlemiş ve siyasal karikatürlere yer vermiştir. Bu konuların başında demokrasi kavramı yer almaktadır. Yalçın Çetin'in (Resim 5) imzasını taşıyan karikatürde demokrasinin DP'den önceki hali İnönü ile gösterilmiş ve İnönü tiplmesi üzerinde *CHP* yazılmayarak İnönü'nün *partiler üstü* bir konumda olduğu simgeleştirilmiştir. Demokrasiyi yazılan bir kavram olarak kullanan çizer, üzerinde DP yazan politikacının demokrasi yazısını sildiğini ve DP sonrasında demokrasinin yazılabilecek bir kavram olarak bile kalmadığını sembolize etmiştir. Çizer, demokrasi temalı karikatürünü tarihsel dönemler üzerinden üç aşamalı bir bant karikatür şeklinde sunmuştur.

Resim 5: 16.02.1960, yıl:1 sayı:2 s. 3

Demokrasi temalı diğer bir siyasal karikatür Mustafa Eremektar (Mıstık)'ın (Resim 6) imzasıyla yayımlanmıştır. Mıstık, *Cumhuriyet* ve *Demokrasi* karşılaştırmasını *Kıyafet Devrimi* ve *İktisadi Devrim* bağlamında sembolize etmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk tarafından yapılan kıyafet devrimi sonrasında hayat kalitesi ile DP'nin demokrasi ve iktisadi devrimi sonrası ortaya çıkan hayat kalitesini karşılaştırarak iki aşamalı tarihsel bir karikatür çizmiştir. Karikatür alanı içerisinde çizgide sadelik ve karmaşıklıktan uzaklaşan karikatürist, yazıda ekonomik olmasına karşın sade ve anlaşılır bir karikatür çizmiştir.

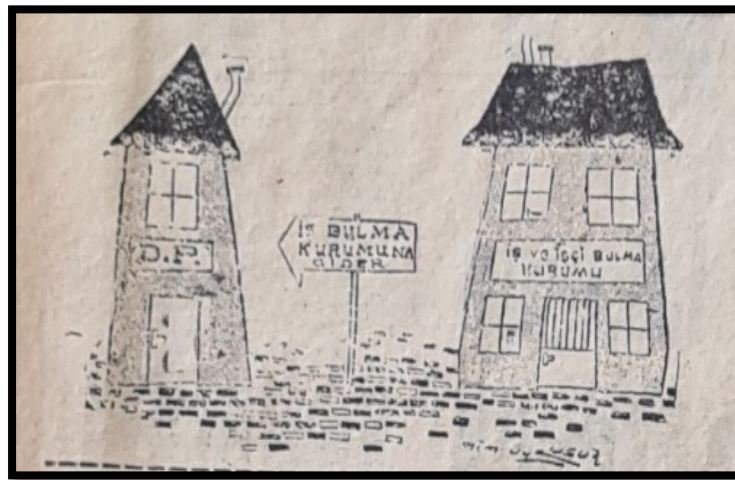
Resim 6: 16.02.1960, yıl:1 sayı:2 s. 2

Gazetede yer alan demokrasi temalı son karikatür ise Ratip Tahir Burak'ın (Resim 7) imzasını taşımaktadır. Çizer kafasındaki şapkada demokrasi yazan bir yaratık imgesini “sevap” kavramıyla birleştirerek din ve demokrasi bağlamında metaforik bir anlam yaratmıştır. Din ve demokrasi bağlamında ortaya çıkan bu yaratık için “Demokrasi Şeytanı” adlandırmasını yapmak karikatürü anlamamıza yardımcı olacaktır. “Demokrasi Şeytanı” uzunca bir kuyruğu olan, el ve ayakları pençe şeklinde, ağzı ve dişleri büyük, burnu standart burun modelinden farklı ve dikdörtgen bir uzuv halinde, kulakları uzaylı desenine benzer şekilde sivri ve büyük, kafasında demokrasi yazılı bir şapka yer almakta ve eliyle tutmuş olduğu şemsiye vasıtasıyla yağın taşlardan korunma korkusu içerisinde tasvir edilmiştir. Ratip Tahir'in illüstrasyon kurgulamasını demokrasi, din, sevap ve şeytan kavramları çerçevesinde yaptığı ve “Demokrasi Şeytanı”nın taşlandığını simgeleştirdiği düşünülmektedir. İslam'ın beş farzından biri olan Hac vazifesi sırasında yapılan *şeytan taşlama* görevine ithafen “Demokrasi Şeytanı”nı taşlamanın sevap kategorisinde yer aldığını anlamsal yoğunluk ve çizgide mizah yöntemiyle ifade etmiştir.

Resim 7: 16.03.1960, yıl:1 sayı:6 s. 1

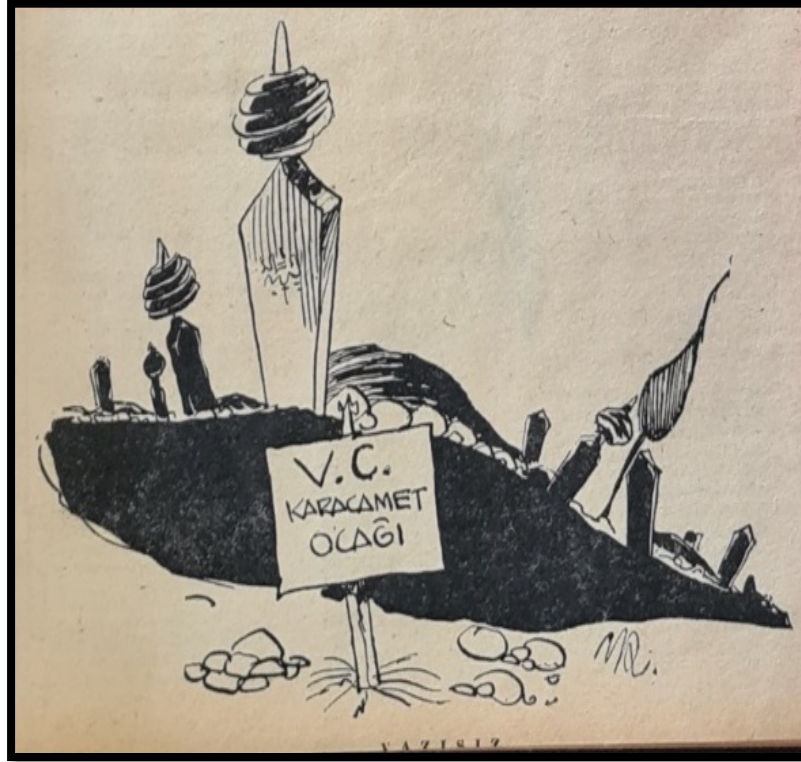
Demokrat Parti döneminde konuşulan konulardan biri de işsizlik sorunudur. Mustafa Uykusuz (Mim Uykusuz) (Resim 8) imzasıyla dile getirilen işsizlik sorunu İş ve İşçi Bulma Kurum binası ile DP binasını karşılaştırmıştır. Yönlendirme tabelasının DP binasını göstermesi ve üzerinde “İş bulma kurumuna gider” yazısı ile bir imgelem yaratılmıştır. Vatandaşların iş bulmak için İş ve İşçi Bulma Kurumu’na gitmediği, politik zeminin işsizleri DP’ye yönlendirdiği iddiasını taşıyan karikatür çizgide mizah yöntemiyle çizilmiştir. Çizgide ekonomik ve sadelikten yana olan Uykusuz, Türk Grafik Mizahına ve “50 Kuşağı”na önemli katkılar sunan çizerler arasında yer almaktadır.

Resim 8: 16.02.1960, yıl:1 sayı:2 s. 2

Karikatürlerde yer verilen diğer bir tema ise Vatan Cephesi’dir. Vatan Cephesi, 1958 yılında Adnan Menderes önderliğinde Demokrat Parti’nin taşra teşkilat yapısında yer alan il teşkilatları, ilçe teşkilatları ve gençlik kollarını bir araya getiren siyasi bir oluşumdur. Vatan

Cephesi'nin oluşturulmasında; İsmet İnönü'nün Anadolu mitingleri yaparak muhalif gençliği arkasına alması, Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ile Türkiye Köylü Partisi'nin (TKP) birleşmesi, Hürriyet Partisi'nin (HP) CHP'ye katılması ve Irak'ta yaşanan darbe gibi sebeplerin etkili olduğu bilinmektedir (Erdoğan, 2020, s. 1914-1917). Radyoda haber saatlerinden yarım saat önce Vatan Cephesi'ne katılanların isimlerinin okunması, sürekli yeni ocakların açıldığı haberleri gündemi fazlasıyla meşgul etmiştir. Bunun yanında muhalif medya ve basın tarafından okunan isimler arasında diğer parti üyelerinin, çocukları ve hatta ölmüş kişilerin yer aldığı konusu (Tunç, 2017, s. 155) da mizah için ideal bir tema oluşturmuştur. Karikatürist Mehmet Polat'ın (Resim 9) imzasıyla yayımlanan karikatür de ise Karacaahmet Mezarlığı'na Vatan Cephesi Ocağı açıldığı, ölülerin de üye/katılımcıları oluşturduğu ve türbelerin de bu ocak içerisinde yer aldığı iddialarını grafik mizah yöntemiyle simgeleştirerek yansıttığı söylenebilir.

Resim 9: 1.03.1960, yıl:1 sayı:4 s. 1

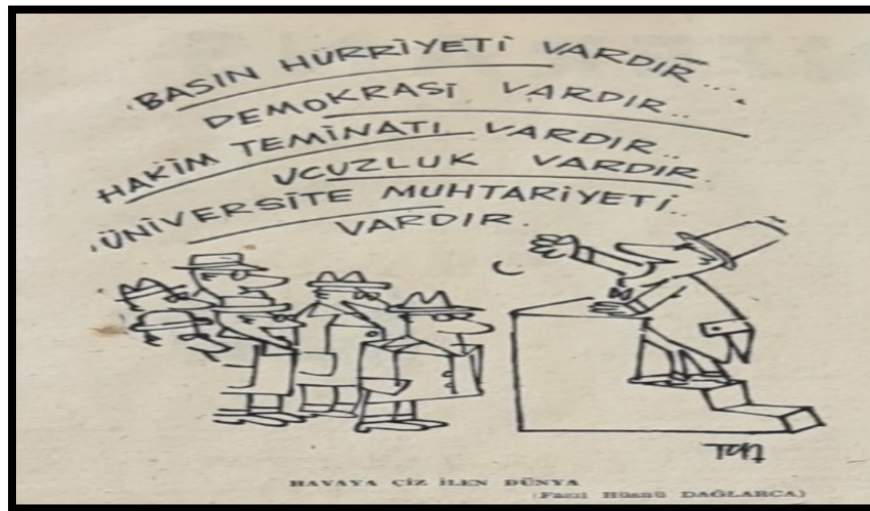
1958 yılından 1960 yılına kadar devam eden erken seçimler konusu partileri, seçimlere hazırlık yapmaya yönlendirmiş ve bu kapsamda da partiler arası birleşmeler gerçekleşirken iktidar da seçime yönelik il ziyaretleri ve oy toplamak için girişimlerde bulunmuştur. Bilinen gerçek ise DP'nin iktidara geldikten sonraki seçimlerde kademeli olarak seçmen kaybı yaşadığıdır. Bu durum muhalefetin elini güçlendirirken, DP'nin sert politik duruşu da seçilememe endişesini alenileştirmiştir. DP'nin iktidarı kaybetme korkusu ile karikatürlerdeki eleştirilerin dozu artmıştır (Kayış, 2015, s. 78). Tonguç Yaşar (Resim 10), DP'nin horoz şekeri ile oy toplamaya çalıştığını mizahi olarak imgelerken, oy veren vatandaşı da horoz şekeri karşısında çocuk tiplmesi ile karikatürize etmiştir. Kayış'ın (2015, s. 95-98) tanımladığı "silindir şapkalı, fraklı, papyonlu, demagog, oy avcısı politikacı tipi"nin ve horoz şekere sırtını dönen vatandaşın oyunu kolay alamayacağı iddiası yansıtılmaya çalışılmıştır. Çizer, grafik mizah yöntemi ile çizgide ekonomik ve sadelik anlayışına uygun bir çizim yapmıştır.

Resim 10: 30.03.1960, yıl:1 sayı:8 s. 1

Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950 yılında ilk defa çevreden merkeze (aşağıdan yukarıya) doğru yapılan bir demokratik reform meydana gelmiştir. Halk, kendisi tarafından siyasetçilerin belirlendiğini, oy için siyasetçilerin ayağına geldiğini ve siyasetin gündelik hayatın sıkıntılarıyla sıkı bir bağa sahip olduğunu fark etmiştir (Eroğul, 2003, s. 279). DP muhalefet parti iken demokratik ve özgürlükçü söylemlerle vaatlerde bulunmaktaydı. DP'nin 1950-54 yıllarını kapsayan ilk dönemi, bu söylemlere yakın bir anlayış ile yönetildiği için *demokrasinin umutlu yılları* olarak tanımlanmıştır (Tunçay, 1997, s. 178). İlk döneme nazaran sonraki dönemlerde bu anlayıştan uzaklaşıldığı, demokratik ve özgürlükçü havadan eser kalmadığı (Kayış, 2015, s. 81) basında yer aldığı gibi halk arasında da gündem olmuştur. Tonguç Yaşar (Resim 11) imzalı yayımlanan karikatür de iktidarı temsil eden politikacı tipinin miting havasında kürsüden yaptığı bir konuşma yazılarla desteklenerek yansıtılmıştır. "Basın hürriyeti vardır, demokrasi vardır, hâkim teminatı vardır, ucuzluk vardır, üniversite muhtariyeti vardır" sözleri karikatürün ana teması olmuş ve karikatürcü bu söylemler de bahsedilenlerin DP tarafından yasal düzenlemelerle ortadan kaldırıldığını imgelem yoluyla iddia etmiştir. Bunun yanı sıra karikatüristin dinleyici kitlesinin birbirine olan benzerliğine dikkat çektiği görülmektedir. Dinleyiciler arasında ifadesiz yüzlerin yanında kakkahalı yüzlerin de yer aldığını vurgulayarak vaatlere olan inancın düzeyini sembolik olarak aktardığı söylenebilir.

Resim 11: 1.03.1960, yıl:1 sayı:4 s. 3

Çok partili seçim mantığına uygun davranmaya çalışan politikacıların iyi bir demagog olması vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Politik ilkelerden daha önemlisi, oy toplamaktır ve oy için de her yol mubahtır (Kayış, 2015, s. 94). Resim 12’de Adnan Menderes’in spor camiasına bile vaatlerde bulunarak oy toplamaya başladığını çizen karikatürist, sporcuların ellerinde tuttıkları oy yazılı kâğıtları ve vaat karşısında büründükleri şaşkınlığı da çizgisine yansıtmıştır. Spor ve demokrasi konulu karikatürleri hatırlatan çizer, oy toplama konusunda da spor camiası içine kadar girildiğini ve vaatlerde bulunulduğunu iddia etmektedir. Çuval’ın 1 Mart 1960 tarihli 4’üncü sayısında *Ciddiyet* köşesinde yer alan habere göre Mayıs 1960’ta genel seçimlerin yapılacağı kesinleştiği yazılmıştır. DP’nin radyosundaki haberlerin, politikacıların söylemleri ve yurt genelinde gezilere başlanması hususları genel seçimlerin yapılacağı iddialarını kesinleştirdiği yazılmıştır (Çuval Mizah Gazetesi, 1.3.1960, s. 2). Çizer, DP’nin oy toplamak için bütün yolları denemesini seçimi kaybedeceğine yormaktadır. Böylece çizer, DP’nin iktidar savaşında mağlup olacağı tezini ortaya koymaktadır.

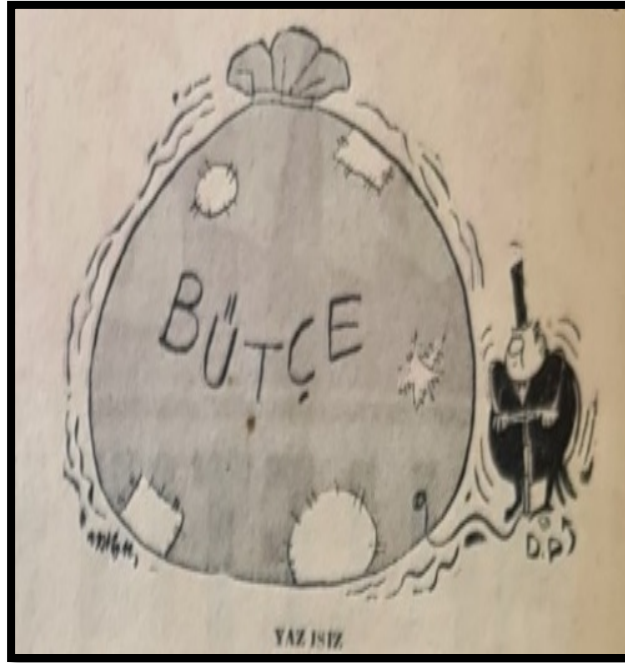
Resim 12: 16.03.1960, yıl:1 sayı:6 s. 4

1960 yılının 29 Mart’ı Ramazan Bayramı’nın birinci günü olması sebebiyle basında bayram kutlamaları yer almıştır. Bayram temalı karikatürlerin mizahi ve siyasal olmasına da imkân sağlayan dini bayram kutlamaları kapsamında karikatürist Sade Yalçın (Resim 13), DP ve bayram kutlamasını karikatürde birleştirirken ironik durumlara da atıfta bulunmuştur. Bayramda eli öpülen Cumhurbaşkanı’nı temsil etmektedir. El öpmek için bekleyen talepleriyle birlikte karakterize edilmiştir. Muhalefet iktidar olma talebiyle, gecekondu sahibi tapu alma talebiyle, basın hürriyet talebiyle ve saltanat taraftarı hilafetin geri gelmesi ile çok eşlilik talebiyle yansıtılmaya çalışılmıştır. Çizer tarafından “Devlet Baba” söylemine atıfta bulunularak bir imgelem oluşturulmuştur. Karikatür içerisinde kullanılan bulutlarda talepler yer alırken, basının ayağına vurulmuş zincir dikkatleri çekmektedir.

Resim 13: 30.03.1960, yıl:1 sayı:8 s. 1

Demokrat Parti iktidara geldikten sonraki ilk döneminde ekonomi alanında yatırımlar yapmış, tarım alanında yeni gelişmelere öncülük etmiş, özel teşebbüs politikasını yürütmüştür. Fakat 1954-60 yılları arasında ekonomide sıkıntılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Sonu gelmeyen zamlar, alım gücünün düşmesi, maaş artışlarındaki düşük oranlar ve toplumsal sorunların ortaya çıkmasına sebep olacak düzeyde ekonomik sıkıntılar yaşanmaya başlanmıştır (Kayış, 2015, s. 112-115). Yalçın Çetin (Resim 14) imzalı grafik mizah yöntemiyle çizilen bütçe temalı karikatürde DP'yi temsil eden politikacı tip, üzerinde bütçe yazılı her yanı yamalı olan çuvalı pompa ile şişirirken görülmektedir. Karikatür, halk arasında çokça kullanılan “yırtık büyük yama küçük” sözünü ve Halil Cibran'ın (2016) *Ermişin Bahçesi* adlı kitabında geçen “Devlet adamı bir tilki, düşünürü bir hokkabaz ve sanatı yamama ve taklit olan ulusa ne yazık.” cümlesini hatırlatmaktadır.

Resim 14: 1.03.1960, yıl:1 sayı:4 s. 2

Demokrat Parti döneminde gündemde en çok yer alan konulardan biri de irticadır. DP'nin uygulamaya koyduğu din temalı politikalar ve söylemler halk tarafından olumlu karşılanmış olsa da politik ve medyatik düzlemde “halkın dini hislerini istismar” veya “din istismarı” olarak yorumlanmıştır. Menderes'in, Said-i Kürdi ile görüşmesi de ortaya çıkınca saltanat, irtica ve şeriat gibi konu başlıkları da gündemdeki yerini korumuştur. DP bu durumu kötü bir sonuca bağlamasa da toplumsal alanda olduğu kadar siyasi, ekonomi ve kamusal minvalde de sorunlara sebebiyet verdiği söylenebilir. Hilafet döneminden kalan çok eşlilik anlayışının Atatürk tarafından kaldırılması, tekke ve zaviyelerin lağvedilmesi, laik ve medeni bir toplum olmak ve refah düzeyinin yükselmesi için yapılan çalışmaların büyük bir kısmının bu dönemde ihlallere uğradığı gözlemlenmektedir (Kayış, 2015, s. 76-79). Sade Yalçın'ın (Resim 15) imzasını taşıyan karikatür bahsedilen konuların toplum düzeyinde ne gibi sorunları ortaya çıkardığını iddia etmektedir. Karikatürde tek eşliliğin yeterli olmadığını söyleyen politikacı tipi, modern giyimli bir kadına hakaretler yağdıran bir hilafet yanlısı tip, çarşafli bir kadının arkasından sarkıntılık yapan bir erkek ve doktor tabelasının arka planında “üfürükçülük” tedavi yöntemini kullanan bir erkek görülmektedir. Ayrıca karikatür yazısında “Atam sen ölmedin, kalbimde yaşıyorsun” sözüyle de Cumhuriyet ve inkılaplara duyulan özlem aktarılmaya çalışılmıştır. İrtica konusunun toplumsal zeminde nasıl bir karşılığının olduğunu,

birden fazla tiplene ve temayla yansıtan karikatürün eleştiri boyutunun da yüksek olduğu söylenebilir.

Resim 15: 16.02.1960, yıl:1 sayı:2 s. 3

Demokrat Parti dönemine damga vuran en önemli konulardan biri de basındır. Bir önceki başlıkta detaylı olarak ele aldığımız basınla ilgili yasal düzenlemeler konunun önemini ortaya koymaktadır. 1950-54 yılları arasında ılımlı olan ilişkiler, sonraki süreçte ılımlı bir gelişme gösterememiştir. Menderes 10 Nisan 1956'da Gaziantep'te "Muhalefet ve basının açmış olduğu şiddetli ateşin himayesinde birtakım komünist birliklerin hareket hazırlıklarında oldukları görülüyor... Kanunlar kâfi gelmiyorsa kanun hükümleri getireceğiz. Eğer Adalet mekanizması mevcut kanun hükümlerine anlamakta zorluk çekiyorsa bunları açıklığa götüreceğiz. Ta ki bu ihtilalci metotlar bu fitne artık bitsin." sözlerini kullanmıştır (Eroğul, 2017, s. 180). Eroğul'un (2017, s. 181) aktardığına göre 1954'te basın aleyhine alınmış olan tedbirleri ağırlaştırarak ve 1956 yılında yürürlüğe giren 6732 sayılı ve 6733 sayılı kanunlar baştan aşağı antidemokratik hükümlerle doludur. Böylece yasal düzenlemelerin basın aleyhine işlemeye başladığı görülmektedir. Çuval'ın 16 Şubat 1960 tarihli 2'nci sayısında Sadun Tanju, Bedii Faik, Safa Kılıçoğlu, Çetin Altan ve Orhan Birgit'in sokakta saldırıya uğradığı haberi de yer almıştır (Çuval Mizah Gazetesi, 16.2.1960, s. 1).

Demokrasimizin kısa basın tarihi

<p>1946 da DP: Basın bizim başımızın tacıdır.</p> <p>1947 de DP: Basın hürriyeti elzemdir.</p> <p>1948 de DP: Basın hürriyeti olmayan yerde demokrasi olamaz.</p> <p>1949 da DP: Basını hür olmayan millete hür millet denmez.</p> <p>1950 de DP: Basın sayesinde iktidara geldik.</p> <p>1951 de DP: DP. nin iktidara gelmesinde basının da rolü olmuştur.</p> <p>1952 de DP: Basın basarken dikkatli basmalıdır. Basın bastığı yeri görmelidir.</p> <p>1953 te DP: Basın basın diye bir basın hegemonyası kurmak ve hükümetin idaresini onlara bırakmak istemiyoruz.</p> <p>1954 te DP: Basın, basın dedikse nasırıma basın demek. Basın da tam bami</p>	<p>telimize basıyor. O bize basarsa, biz de ona basarız.</p> <p>1955 te DP: Basın denilen doymak bilmez ejder.</p> <p>1956 da DP: Basın denilen zavallılar ve basın mensubu bir alay çocuk.</p> <p>1957 de DP ve Polis: Bas ulan buradan.</p> <p>1958 de DP: Alın içeri basın kera-</p> <p style="text-align: center;">geri bas kâğıda bas bas..</p> <p>1961 de DP: Seçimi kazanırlarsa D. P. hep bir ağızdan: Yeter artık söz DP. nindir. Basın sen BASMA, emi BASMA.</p>
--	--

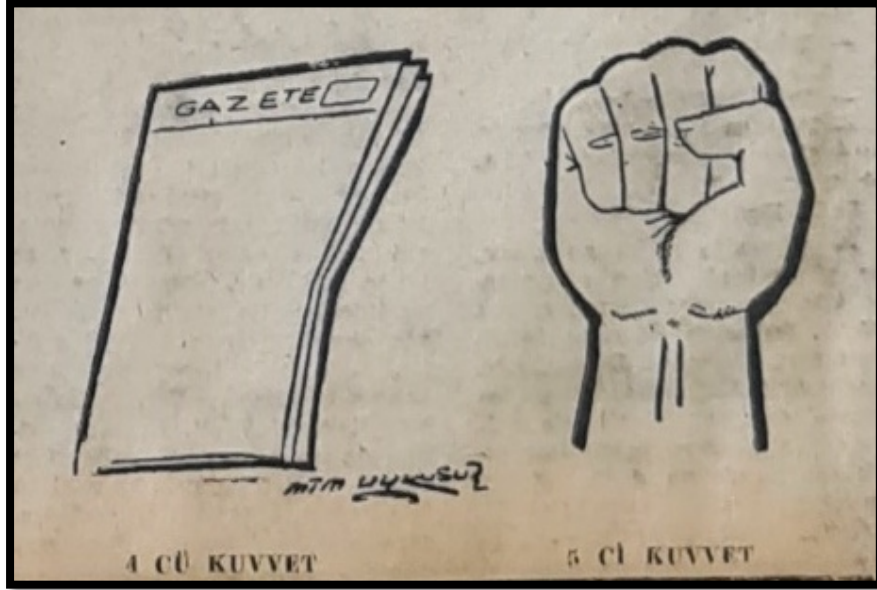

SİNEMALAR

Atlas: Sessiz ve Derinden Vatan Cephesine git.

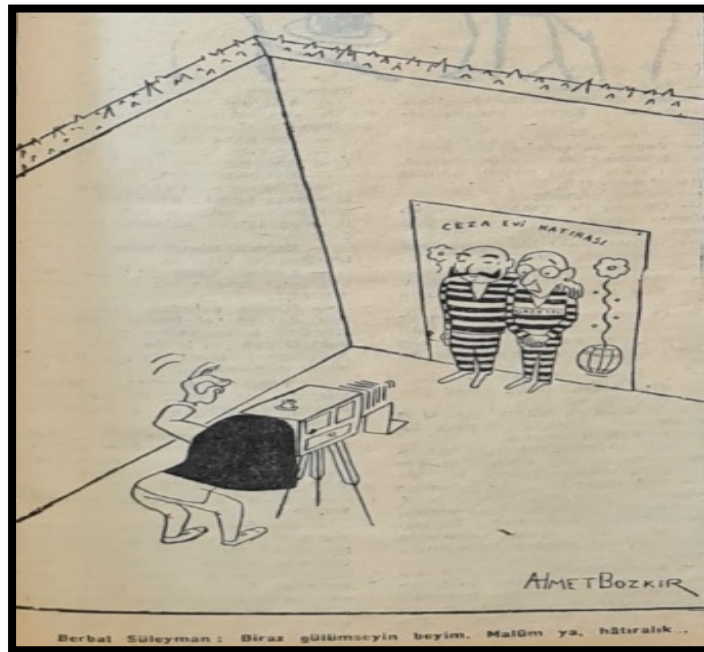
Resim 16: 30.03.1960, yıl:1 sayı:8 s. 2

Çuval Mizah Gazetesi'nin 30 Mart 1960 tarihli 8'inci sayısında "Demokrasimizin kısa basın tarihi" başlıklı yazıda kronolojik olarak DP ve basın arasındaki ilişki mizahi unsurlarla aktarılmıştır (Çuval Mizah Gazetesi, 30.3.1960, s. 2):

Resim 17: 16.02.1960, yıl:1 sayı:2 s. 1

Resim 17, Mustafa Uykusuz'un imzasını taşıyan çizgide sadeliği yansıtan ve grafik mizah yöntemiyle çizilen bir karikatürdür. Basının her zaman 4. Kuvvet olduğu yönündeki ısrarını birinci tema olarak alan çizer, halkın da 5. Kuvvet olduğunu iddia etmektedir. Basın; yasama, yürütme ve yargı bağımsızlığının yanında en az onlar kadar bağımsız olması gerektiği inancına sahiptir. Çizer bu inancın gerçeklikte yer bulmasını birlik, beraberlik ve milli ruhun yenilenmesiyle yani 5. Kuvvet'in gücüyle olacağını deseniyle yansıtmaya çalışmıştır. Ayrıca 27 Mayıs'a az bir zaman kala Milli birliğin yumruk olarak tasvir edilmesi ve 5. Kuvvet olarak nitelendirilmesi de dikkat çekici (toplumu tek yumruk olmaya davet eden ve gücünü hatırlatan) bir desen oluşturmuştur.

Resim 18: 30.03.1960, yıl:1 sayı:8 s. 3

Ahmet Bozkır'ın (Resim 18) imzasını taşıyan karikatür ise tutuklu gazetecilerin trajikomik durumlarını konu etmiştir. Gazeteciler, yasal düzenlemeler sonrasında yazı ve çizim temalarında siyasal konuları işlemeye devam etmişlerdir. Bunun sonucunda ise tutuklanmalar ardı ardına gelmiştir. Karikatürist *Ratip Tahir Burak* "Oldu Da Bitti Maşallah" alt yazılı bir karikatür nedeniyle 1957 yılının Nisan ayında tutuklanır ve 1 yıl sonra serbest bırakılır. *Halim Büyükbulut*, *Nihat Subaşı* ve *Nahit Berker* de cezaevinde olan gazetecilerdendir. Cumhuriyetin hiçbir evresinde, demokrasi döneminde olduğu kadar gazeteci tutuklanmamıştır (Sipahioğlu, 1999, s. 82-83). Ayrıca 6733 sayılı Kanun değişikliği ile 6 aydan fazla hapis cezası alanların gazetelerde müdür olarak çalışması yasaklanmış ve bu dönemde tutuklanan birçok gazeteciye de 6 aydan fazla tutukluluk verilmiştir (R.G, 8.6.1956). Gazetecilerin cezaevlerinde buluşmalarını mizahi olarak kaleme alan pek çok yazı ve karikatür mevcuttur. Bozkır'da cezaevinde kalan iki gazetecinin hatıra fotoğrafı çekirtmesini ve basın hürriyetinin durumunu karikatüre yansıtmıştır.

Resim 19: 30.03.1960, yıl:1 sayı:8 s. 2

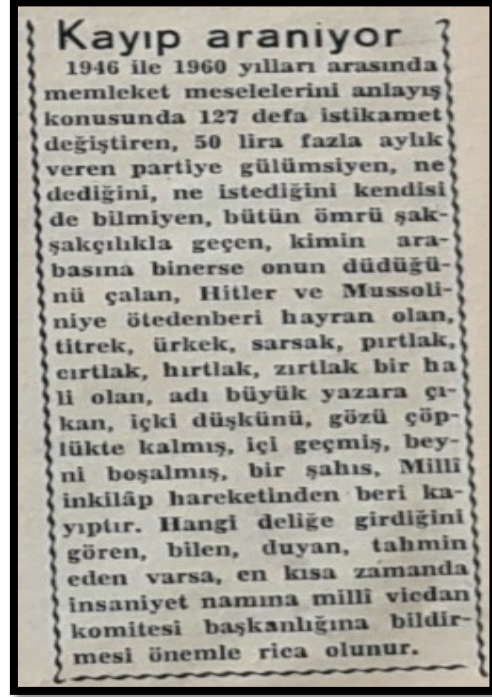
Gazetenin yaklaşık 5 hafta basıma ara vermesinden önceki son sayısında yer alan Tonguç Yaşar'ın (Resim 19) çizerliğini yaptığı karikatür DP'ye "zamanın doldu" demektir. Atlıkarıncaya binen DP politikacı tipinin inmesini bekleyen ise CHP politikacı tipinden başkası değildir. "Sizin vaktiniz tamam beyim!" uyarısı ile söz oyunu yapılmakta ve DP'nin iktidar oyununun sonuna geldiği imgesi çizer tarafından yaratılmaktadır. DP'nin inişini kendinden emin bekleyen CHP ise sıranın tekrardan kendisine geldiğini düşünmektedir.

30 Mart 1960 tarihinden sonra Çuval Mizah Gazetesi yaşadığı sıkıntılardan dolayı 6 Temmuz 1960 tarihine kadar yayımlanmamıştır. 6 Temmuz 1960 tarihinde 9'uncu sayısı ile yeniden yayımlanan gazete 27 Mayıs sonrası ilk sayısında çizgisinden ödün vermediğini, her türlü baskıya rağmen doğru bildiğinden şaşmadığını geçmiş sayılarının (yayımlanan ve toplattırılan) manşetlerini (Resim 20) kullanarak 27 Mayıs İhtilali'nin haklılığını savunmuştur. Diğer yandan ise 1946-60 yılları arasında DP'ye yanaşan, sürekli saf değiştiren, maddi destek

sunan her grubun yanında yer alanları “Kayıp araniyor” (Resim 21) başlığı altında eleştirmiştir. Şahsi ve mesleki olarak hicvettiği hedefinin Akbaba Dergisi sahibi Yusuf Ziya Ortaç’tan başkası olmadığı anlaşılmaktadır.

Resim 20: 6.07.1960, yıl:1 sayı:9 s. 4

Resim 21: 6.07.1960, yıl:1 sayı:9 s. 1

27 Mayıs öncesinde basında asker imajı, darbeyi hatırlatan asker postalları ve yapılanların cezasız kalmayacağına yönelik yazıların ve karikatürlerin yer aldığı gözlemlenmiştir. 27 Mayıs’tan sonra karikatürlere yeni temalar eklendiği de görülmektedir. “DP’nin gidişi, askerin ululaştırılması, Yassıda günlükleri, hücrede yaşam, idam metaforu, darağacı simgesi” gibi konular karikatüristlerin gündeminde yer almıştır. Bülent Şeren’in (Resim 22) imzasını taşıyan karikatür de asker postalinin övgüye mazhar görmekte ve 27 Mayıs’ın haklılığını savunmaktadır.

Resim 22: 6.07.1960, yıl:1 sayı:9 s. 1

Demokrat Parti’nin kurucu iki ismi olan Celal Bayar ve Adnan Menderes yazılarda ve çizimlerde çokça yer almıştır. 27 Mayıs sonrasında basın tarafından ağır ithamlara konu olmuş, en ağır yargılamaların *sabıkları* (Resim 23) olarak nitelendirilmişlerdir (Çuval Mizah Gazetesi, 21.7.1960, s. 1).

Resim 23: 21.07.1960, yıl:1 sayı:11 s. 1

Resim 24'te yer alan karikatür çizeri tarafından imzasız olarak neşredilmiş ve Celal Bayar, Adnan Menderes'in boynuna asılan zincirin ucundan tutmuş olarak gösterilmektedir. Karikatürden anlaşıldığı üzere Menderes'i darağacına götüren kişinin Celal Bayar olduğu iddiası işlenmiştir. Ali Fuat Başgil'in (2017, s. 133) de ifade ettiği üzere Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanı olmasına rağmen gündelik siyasetten ve Menderes'in kararlarına müdahale etmekten geri durmaması 27 Mayıs'ın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Başgil'in 29 Nisan'da Menderes ve Bayar ile yaptığı görüşmede "Menderes kabinesinin istifa etmesi ve yeni bir kabinenin oluşturulmasıyla siyasi tansiyonun düşeceği yönündeki teklifine Celal Bayar'ın şiddetle karşı çıktığı" da Bayar'ın siyasete müdahale ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Resim 25'teki Bülent Şeren imzalı karikatür ise Celal Bayar'ın 1950-60 yıllarının kahve falına baktığını metaforik bir anlatımla ifade etmiştir. Faldan çıkan "KAN" yazısı ve Bayar'ın üzerine sıçrayan "kan damlaları"nın tek sorumlusunun kendisi olduğunu ve arkasında siyah bir geçmiş bıraktığını yansıtmıştır.

Resim 24: 21.07.1960, yıl:1 sayı:11 s. 1

Resim 25: 21.07.1960, yıl:1 sayı:11 s. 3

Basın tarafından eleştirilerin hedefinde olan Bayar ve Menderes liderliğindeki DP yöneticileri de "darağacı"na mahkûm edilmişlerdir. Yassıada'da tutukluluk halleri devam eden DP'lilerin adadaki günlük ritüelleri ve sonucun ne olacağı üzerine düşünüşleri karikatürlere

konu olmuştur. Resim 26’da yer alan karikatür imzasız olarak neşredilmiş ve ada üzerinde yargılamaların sonucunu bekleyen Menderes ve arkadaşlarının “mecburi istikamet”lerinin darağacı olduğu ve bu istikametten kaçış olmayacağı işlenmiştir. Resim 27’de yer alan Yalçın Çetin imzalı karikatür ise “diğer komitacılar” başlığı altında infazları gerçekleşenlerin darağacındaki asılı silüetlerini arka plana yerleştirirken, ön planda Bayar’ın darağacı altında öfkeli şekilde “ben de komitacıyım” diye haykırarak infazını arzuladığı ifade edilmiştir. Yücel’in (2000, s. 37) de ifadesine göre Celâl Bayar’ın İttihatçı kimliğinin 27 Mayıs’a doğru ön plana çıktığı ve söylemlerinde “Komitacılıktan gelme olduğu, hâlâ da komitacı olduğu” ifadelerinin yer aldığı vurgulanmıştır. Bayar’ın ismiyle özdeşleşen komitacı nitelemesini çizer imgeleme yoluyla yansıtmıştır.

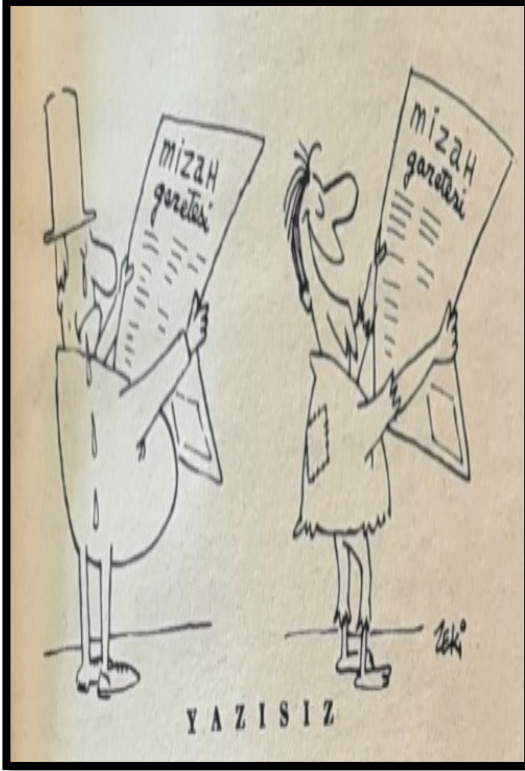

Resim 26: 21.07.1960, yıl:1 sayı:11 s. 3

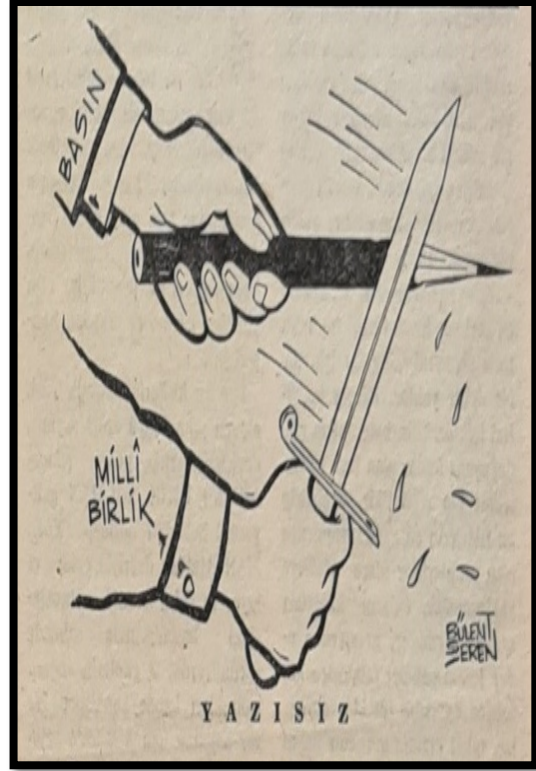

Resim 27: 28.07.1960, yıl:1 sayı:11 s. 3

Resim 28’de yer alan Zeki Beyner imzalı karikatür mizah basınıni zamansal bağlamda geçmiş ve şimdi olarak ele almış ve grafik mizah yöntemini kullanmıştır. Mizah gazetesini okuyan politikacı tipi ağlarken, kıyafetleri yamalı vatandaş tiplemesi de kahkahalar atmaktadır. Beyner’in karikatürüne destek veren, daha genel ve yoğun olarak basını karikatüre konu eden Bülent Şeren’in eseri Resim 29’de görülmektedir. “Basını” kalem olarak sembolize eden karikatürist, kalemin sivriltilmesi görevini gören kılıcı “Milli Birlik” olarak sembolleştirmiştir. Kalem ve kılıç birlikteliğinin gücü temsil ettiğini savunmuş ve karikatürü grafik mizah yöntemiyle yazısız olarak yansıtmıştır.

Resim 26: 28.07.1960, yıl:1 sayı:11 s. 1

Resim 27: 4.08.1960, yıl:1 sayı:13 s. 1

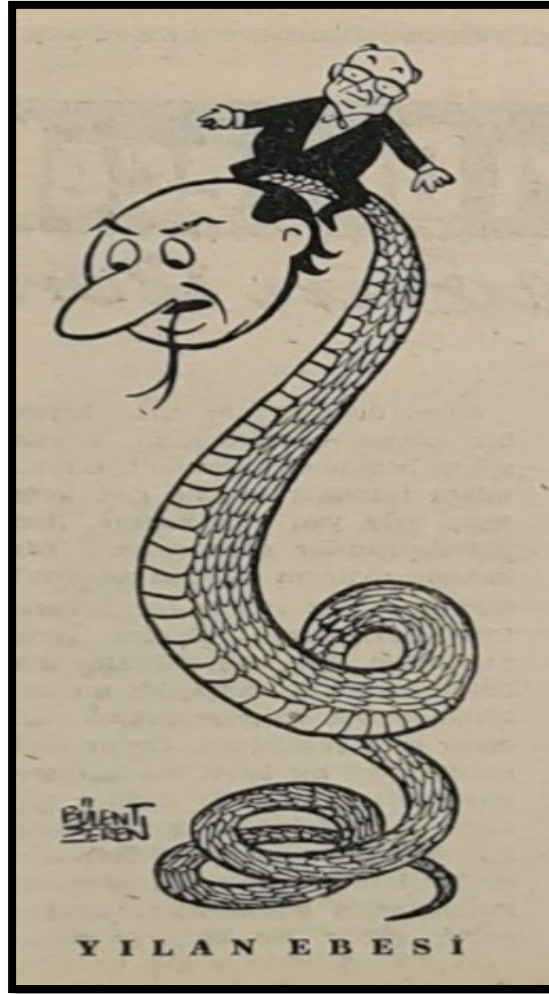
27 Mayıs sonrasında Yassıda Mahkemeleri'nde görülen davalar arasında yer alan yolsuzluk, dolandırıcılık, vurgunculuk gibi konular karikatürler aracılığı ile de yansıtılmıştır. Bülent Şeren (Resim 30) imzalı karikatür Adnan Menderes'in "hırsızlık" çuvalının altında kaldığını grafik mizah yöntemiyle, sembolize etmiştir.

Resim 30: 28.07.1960, yıl:1 sayı:11 s. 3

Resim 31'de yer alan Bülent Şeren imzalı karikatür insan ve hayvanları tek bedende konu eden mitolojik bir bakış açısıyla çizilmiştir. Karikatürde ilk bakışta görülen başı Adnan Menderes olan bir yılan ve yılan üzerinde oturan Celal Bayar dikkat çekmektedir. Karikatürün

altında yer alan “Yılan Ebesi” ifadesi okuyucuyu merak etmeye, sorgulamaya ve düşünmeye sevk etmektedir. Yılan Ebesi; Latince adı “*Lacerta trilineata*” olan *yeşilkertenkele* olarak bilinmektedir. Halk arasında ise yarısı yılan, yarısı ebe görünümüne sahip bir hayvan olarak ün salmıştır. Halk efsanesine göre yeşilkertenkelelerin parlak yeşil renklerinden dolayı yılanlara zehir verdiklerine inanılır. Bu inanışın dayanağı ise yanlış gözlem yapmaktır. Yılanlar, avları olan *yeşilkertenkeleleri* (Yılan Ebesi’ni) sıkarak, boğarak ya da ısırarak etkisiz hale getirir ve baş bölgelerinden yutmaya başlarlar. Bu yutma esnasında başları yılanın ağzında olan *yeşilkertenkelelerin* gövdeleri hareket edebilir. Bunu gören halk ise *yeşilkertenkelenin* yılanı zehir verdiğini ve *yeşilkertenkelenin* zehirli olduğunu nesilden nesile aktarmıştır. Bilimsel olarak ise yeşilkertenkelenin zehirli bir hayvan olmadığı literatürde yer almaktadır (<http://www.turkherptil.org>, e.t: 21.10.2021).

Resim 31: 4.08.1960, yıl:1 sayı:13 s. 1

Bülent Şeren imzalı (Resim 31) *Yılan Ebesi* karikatüründe Celal Bayar modern giyimli bir politikacı olarak gösterilmiştir. Adnan Menderes ise başı Menderes, bedeni yılan olan bir hayvan figüründe çizilmiştir. Resim 24’te bahsettiğimiz Bayar’ın Menderes’i darağacına götürdüğü ve Bayar’ın siyasete müdahaleleri konusunun Resim 30 için de geçerli olduğu söylenilebilir. Şeren, halk efsanesini ana temaya yerleştirerek Menderes’in zehir saçan *Yılan* olduğunu vurgulamakta ve bu *Yılan*’ı ortaya çıkarmanın ve yönetenin ise Bayar olduğunu sembolize ederek vurgulamaktadır. Çizerin yansıtmak istediği husus ise zehirli bir yilandan çok o yılanı yöneten kişinin kim olduğu imgesidir. Çizer halk arasında *Yılan Ebesi* olarak kullanılan özel ismi, kelime oyunu ile farklı bir metafor içinde anlatmıştır.

Sonuç

27 Mayıs sonrasında yayımlanan mizah gazetelerinde/dergilerinde “askerî yönetime güçlü bir destek verme” ve vuku bulan olayları “mizahla meşrulaştırma” çabaları görülmektedir. Bu yayımlarda, Demokrat Parti’nin 27 Mayıs’ı hak ettiği, politikacı imajının yozlaştırıldığı gibi toplumsal tepki uyandırabilecek iddialar, gazete ve dergilerde yer almıştır.

Mizah basınında darbenin haklılığı karikatürlere yansıdığı gibi yazılarda da savunulmuştur. Demokrat Parti döneminde yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal sıkıntılar müdahale sonrasında çizerlerin ana teması olmuş, yaşanan sıkıntılı günlerin cezasız kalmayacağını savunmuşlardır. Bu kapsamda 28 Mayıs’tan itibaren başta Celal Bayar ve Adnan Menderes olmak Demokrat Parti politikacıları karikatürlerde kötü bir imajla çizilmiş ve yargılanmışlardır. Bayar ve Menderes pek çok dergi ve gazetede idama mahkûm edilmiş, darağacında idamları gerçekleştirilmiştir.

Basın, Demokrat Parti’nin sadece kötü olaylar yaşatmadığını aynı zamanda “kanlı bir geçmiş” bıraktığını savunurken, Bayar’ın bu “kanlı geçmiş”in birinci sorumlusu olduğunu da karikatürler ve yazılar aracılığıyla yansıtmıştır. Bir taraftan Bayar’ın sorumlu olduğu iddia edilirken, diğer taraftan Menderes’in iktidar parti yöneticisi ve siyasi yönetimin başı olması sebebiyle Bayar’dan daha suçlu olduğu savunulmuştur. Kimin daha sorumlu olduğu konusunda Bayar ve Menderes arasında ikiye ayrılan basın dünyası sonuç olarak ikisinin de yargılamadan ve darağacından kaçamayacağını uzun süre işlemiştir.

Basının ikiye ayrıldığı bir diğer durum ise gerçekleşen müdahaledir. Bir kesim asker tarafından yapılan bir darbe olduğunu söylerken, diğer kesim sadece askerin müdahalesi olmadığını, halkın da askere gereken desteği verdiğini ve Demokratları iktidardan uzaklaştırmak adına asker ile halkın tek yumruk olarak milli birliği koruduğunu savunmuştur. Milli birlik ve tek yumruk olma hususu da karikatürlerde yer bulmuştur. Ayrıca, basın ve halkın da tek yumruk olduğu ve zamanı gelince gerekli müdahalenin birlikte yapılması için harekete geçildiği de savunulan ve çizilen alt başlıklardandır.

Demokrat Parti’nin müdahale öncesinde ve müdahale sonrasında genel olarak hangi konular üzerinden daha fazla eleştirildiği de çalışma kapsamında gözlemlenmiştir. Ekonomik sıkıntılar, din-irtica ikilemi, basının kısıtlanması, demokrasi, seçim-oy-vaat çalışmaları gibi konular en çok işlenenler arasında yer almıştır. Bu konuların dışında ise müdahale sonrasında idam, yargılamalar, infazlar, tutukluluk halleri gibi temalarda yer almaya başlamıştır.

Yapılan arşiv araştırması sonucunda; Demokrat Parti’nin iktidardaki son zamanlarında basın tarafından ciddi eleştirilerin hedefinde olduğu görülmektedir. Siyasi mizah ve siyasal karikatürün birincil amacı kapsamında mizaha ve karikatüre konu olan Demokrat Parti, yapılan eleştirileri dikkate almak yerine otorite ve denetim kimliğini ön plana çıkartmıştır.

Kaynakça

- Arık, M. B. (1998). *Değişen toplum değişen karikatür 1980’den sonra yaşanan toplumsal değişim ve karikatürün değişen işlevi* (D. Çetinkasap, Çev.). İstanbul: Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Bergson, H. (2014). *Gülme-gülücün anlamı üzerine deneme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dan, B. (1996). Part I: A brief history of political cartoons. *American Studies, The University of Virginia*. Erişim adresi (20 Eylül 2021): <http://xroads.virginia.edu/~ma96/puck/part1.html>
- Cibran, H. (2016). *Ermişin bahçesi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cumhuriyet. (2010, 13 Mart). Selçuk’un görüşleri, açıklamaları ve söyleşileri. Erişim adresi (15 Ekim 2021): <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/selcukun-gorusleri-aciklamalari-ve-soylesileri-126354>

- Deniz, Ö. (2018). Demokrat Parti dönemi tutuklu gazeteciler sorunu. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 70, 437, 435-446.
- Devellioğlu, F. (2007). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Erdoğan, D. (2020). Güç birliği karşısında Adnan Menderes'in siyasi manevrası: Vatan cephesi (Manisa örneğinde). *Belgi Dergisi*, 2(19), 1910-1924.
- Eroğul, C. (2003). *Demokrat parti tarihi ve ideolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayıncılık.
- Eroğul, C. (2017). *Demokrat parti tarihi ve ideolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Gönenç, L. & Cantek, L. (2010). Sosyal ve siyasal olaylar üzerinde karikatürün etkileme gücü. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 193, 26-35.
- Hess, S. & Kaplan, M. (1975). *The ungentlemanly art: A history of American political cartoons*. New York: MacMillan.
- Hoffman, W. (1957). *Caricature from Leonardo to Picasso*. New York: Crown Publishers.
- Kayış, Y. (2015). *Demokrat Parti döneminde siyasi karikatür (1950-1960)*. İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Kayış, Y. (2007). *1950'li Yılların karikatürlerinde politikacı imgesi*. *ÇTTAD*, 11(14), 161-175.
- McCallum, A. (2004). The evolution of political cartoons through a changing media landscape. Student Project Contents, Summer 2004 Module. Erişim adresi (12 Ekim 2021): <http://www.people.vcu.edu/~djbromle/cartoon04/projects/index.htm>
- Menderes, A. (1958). *Adnan Menderes'in konuşmaları, demeçleri, makaleleri* (H. Kılçık, Haz.) (Cilt 8). Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları.
- Milliyet. (2018, 11 Ekim). Aksoy: "Karikatür çizgi ile mizah yapma sanatıdır". Erişim adresi: (15 Ekim 2021): <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/giresun/aksoy-karikatur-cizgi-ile-mizah-yapma-sanatidir-13086966>
- Nesin, A. (1973). *Cumhuriyet döneminde Türk mizahı*. İstanbul: Akbaba Yayınları.
- New York Times, (May 28, 1960). Erişim adresi (10 Ekim 2021): <https://www.nytimes.com/1960/05/28/archives/military-rule-in-turkey.html>
- Nisan, F. & Şeker, N. T. (2017). Siyasal söylemin ve ideolojilerin gazete karikatürlerinde yeniden üretimi: Örnek olay 1982 anayasası. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(2), 312-346.
- Ortaç, Y. Z. (1960), "İki Bayram", Akbaba, 2 Haziran, S. 429/3.
- Öymen, A. (2018). *Umutlar ve idamlar 1960-1961*. Doğan Kitap: İstanbul.
- Özçelik, P. K. (2010). Demokrat Parti'nin demokrasi söylemi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(03), 163-187.
- Özer, A. (1994). *İletişimin çizgi dili karikatür*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Roger, A. F. (1996). *The damned pictures: Explorations in American cartoon art*. North Haven CT: Archon Books.
- Sipahioğlu A. (1999). *Türk grafik mizahı: 1923-1980*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan holdinglere Türk basın tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tunç, B. (2017). Türk siyasi tarihinde Demokrat Parti dönemi uygulamalarından Vatan cephesinin Sakarya'daki yansımaları. *CRSS*, 3(3), 154-168.
- Tunçay, M. (1997). Siyasal tarih (1950-1960). S. Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi Cilt 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980* (s. 177-187) içinde. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Usta, Ç. (2005). *Mizah dilinin gizemi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yardımcı, İ. (2010). Mizah kavramı ve sanattaki yeri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 1-41. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usaksosbil/issue/21650/232754>
- Yılan Ebesi. Erişim adresi (21 Ekim 2021): <http://www.turkherptil.org/IcerikDetay.asp?IcerikKatId=&TurId=549>
- Yücel, M. (2000). *Demokrat Parti*. İstanbul: Ülke Kitapları.

- 5680 sayılı Basın Kanunu'nun 33'üncü maddesinin tadiline dair kanun. (1955, 14 Mayıs). Resmi Gazete, Sayı: 9006. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9006.pdf>
- 5953 sayılı basın mesleğinde çalışanlarla çalıştıranlar arasındaki münasebetlerin tanzimi hakkında kanun. (1952, 20 Haziran). Resmi Gazete, Sayı: 8140. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8140.pdf>
- 6026 sayılı Basın Kanunu'na bir madde eklenmesine dair kanun. (1953, 31 Ocak). Resmi Gazete, Sayı: 8323. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8323.pdf>
- 6051 sayılı Basın Kanunu'nun 36'ncı maddesinin birinci fıkrasının tadili hakkında kanun (6051) (6052) (6053), (1953, 23 Şubat). Resmi Gazete, Sayı: 8342. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8342.pdf>
- 6253 sayılı Basın mesleğinde çalışanlarla çalıştıranlar arasındaki münasebetlerin tanzimi hakkındaki kanunun 10, 15, 17, 20 ve 28'inci maddelerinin değiştirilmesine ve aynı kanuna bazı maddeler eklenmesine dair kanun, (1954, 19 Şubat). Resmi Gazete, Sayı: 8638. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8638.pdf>
- 6334 sayılı Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürümler hakkında kanun, (1954, 17 Mart). Resmi Gazete, Sayı: 8660. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8660.pdf>
- 6337 sayılı Basın Kanunu'nun 36'nci maddesinin değiştirilmesi hakkında kanun, (1954, 17 Mart). Resmi Gazete, Sayı: 8660. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8660.pdf>
- 6550 sayılı 5680 sayılı Basın Kanunu'nun 33'üncü maddesinin tadiline dair kanun, (1955, 14 Mayıs). Resmi Gazete, Sayı: 9006. Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9006.pdf>
- 6733 sayılı Basın Kanunu'nun bazı maddelerinin tadiline ve kanuna muvakkat bir madde ilâvesine dair kanun, (1955, 8 Haziran). Resmi Gazete, Sayı: 9327. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9327.pdf>
- 6732 sayılı Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürümler hakkındaki 6334 sayılı kanunun adı ile bazı maddelerinin tadiline ve bir madde ilâvesine dair kanun, (1956, 8 Haziran). Resmi Gazete, Sayı: 9327. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9327.pdf>
- 9 sayılı 5680 sayılı Basın Kanunu'na bir madde eklenmesi hakkında geçici kanun, (1960, 6 Temmuz). Resmi Gazete, Sayı: 10544. Erişim adresi (21 Eylül 2021): <https://www.resmigazete.gov.tr/a>

Gözetimin insan odaklı boyutu: Gizli müşteri gözetimleri

Hilal Arslantaş*

Öz

İlkçağlardan beri, gündelik yaşamın her alanına kendine yer bulan gözetim, iktidarlar, kapitalizm, emek ve sermaye arasındaki ilişki, toplumun kontrol edilmesi gibi birçok alanda etkili bir araç olmuştur. Bu çalışmada, literatürdeki ilgili çalışmalara bakılmış ve bu çalışmalar kapsamında gözetimin tarihi gelişimi ve gözetim kuramının yaklaşımları ele alınmıştır. Çalışma, Foucault'nun "disiplin toplumu" kavramsallaştırması ile iktidarların, gözetimi toplumu disipline etmek için kullandığı bakış açısıyla incelenmiştir. Toplumu disipline etme aracı olarak kullanılan gözetim fabrikalar, okul ve hastaneler gibi gündelik yaşamın her alanında var olan bir olgu olmuştur. Özellikle işçilerin gözetimi güç ve iktidar kavramları açısından önemlidir. Çalışmada aynı zamanda gözetimin çeşitleri ele alınmış olup, bu gözetimin çalışma hayatında ve işçiler üzerindeki etkileri araştırılmış teknolojik olarak her türlü gözetimin mümkün kılındığı iş yerlerinde, işçilerin iş yapma, gözetlenme ve denetlenme pratiklerinde ne gibi değişiklikler olduğu ve işçi gözetiminin önemi tartışılmıştır. Gizli müşteri gözetimleri veya uygulamaları, günümüzde pek çok sektör için vazgeçilmez uygulamalardan biridir. Şirketler tarafından müşteri memnuniyeti, hizmet kalitesi ve performans ölçme aracı olarak tercih edilen gizli müşteri uygulamalarına, gözetim kavramı açısından bakılmıştır. Modernite öncesinde olduğu gibi birebir gözetleme tekniklerinden bugün bahsetmiyoruz olsak da teknolojik gözetimin yanı sıra insan aracılığıyla birebir gözetleme hâlâ mevcuttur. Bu bağlamda, işçileri teknolojik olarak gözetleyen şirketlerin gizli müşteri gözetimleri yöntemi gibi insan odaklı bir yöntemi kullanarak işçileri disipline etme şekilleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Gözetim, iktidar, disiplin, işçi gözetimi, gizli müşteri gözetimleri

The human-oriented dimension of surveillance: Hidden customer surveillance

Abstract

Since the early ages, it has been an effective tool in many areas such as surveillance, powers, capitalism, the relationship between labour and capital, control of society, which has found its place in all areas of daily life. In this study, the historical development of surveillance and approaches to surveillance theory will be discussed, and Foucault's conceptualization of the "disciplinary society" and the perspective used by the powers to discipline the society will be examined. Surveillance, which is used as a means of disciplining society, has been a phenomenon that exists in all areas of daily life, such as factories, schools, and hospitals. In particular, the supervision of workers is essential in terms of the concepts of power and power. The study will also focus on the types of surveillance, the effects of this oversight on the working life and workers will be investigated, and in the workplaces where all kinds of technical supervision are possible, what changes are made in the practices of doing work, supervising, and supervising workers and the importance of worker supervision will be discussed. Hidden customer inspections or applications are one indispensable application for many sectors today. Confidential customer applications, which companies prefer to measure customer satisfaction, service quality and performance, will be looked at in terms of the concept of surveillance. However, we do not mention one-to-one surveillance techniques today as, before modernity, one-to-one surveillance through humans is still available, as well as technological surveillance. In this context, it will be tried to explain the ways in which companies that technologically monitor workers discipline workers by using a human-oriented method such as the secret customer surveillance method.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yeni Medya Anabilim Dalı,
E-posta: hilalarslantas@yandex.com, ORCID ID: 0000-0002-3858-3198

Keywords: Surveillance, power, discipline, worker supervision, confidential customer surveillance

Giriş

İnsanlık tarihi başladığından bugüne dek var olan gözetim kavramı, birçok şekilde incelenmiş ele alınmış, kitaplara, dizi ve filmlere konu olmuş bir olgudur. Gündelik yaşamın her alanına sirayet eden gözetim, çok farklı şekillerde, farklı uygulama biçimleri olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanlar çevrelerinde, ülkelerinde ve üzerinde yaşadıkları dünyada neler olup bittiğini bilmek, öğrenmek ve üzerine konuşmak ister. Bu bilme ve öğrenme isteği sadece toplum düzeyinde değil, devlet ve şirket yöneticileri düzeyinde de var olmaktadır.

Telekomünikasyon ve bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler küreselleşmeyle birlikte toplumun bir enformasyon toplumu dönüşmesine sebep olmuştur. Enformasyon kelime anlamı itibariyle, haberleşme ve bilgilendirme demektir. Enformasyon kelimesinin kökeni Latince informatio kelimesine dayanmaktadır. Fransızca’da haberdar olma, haber verme, bilgi anlamlarına gelen information kelimesi, Latince’de zihince canlandırmak, biçim vermek anlamlarına gelen informatio kelimesinden türemiştir. Günümüz toplumu ise yaşanan gelişmelerle beraber haberleşme ve “ağ toplumuna” (Castells, 2008) dönüşmüştür. Modernleşmenin ve kapitalizmin sanayileşme ile birlikte getirdiği dönüşüm bugün gündelik yaşamın her alanında kendini göstermektedir. Toplumlar tarihin her döneminde gözetlenmiş olmalarına rağmen, teknolojik gelişmelerin yaygınlaşması ve gündelik hayat içine daha fazla nüfuz etmesi sonucunda iletişim ve bilişim teknolojilerine de daha fazla bağımlı hale gelmiştir.

Gözetim, her an, her yerde bir gözetim aracı tarafından gözetlenmeyi ve özellikle insanları görmeyi içerir. Gözetimin, toplumu disipline edici bir araç olarak kullanıldığını söyleyen Foucault, Jeremy Bentham’ın panoptik hapisane modeline atıf yapar. Panoptik mimariyi bir iktidar metaforu olarak kullanan Foucault (2020) iktidarların, toplumu disipline edebilmek için çeşitli gözetleme tekniklerini kullandıklarını fakat bunu yaparken eski katı yöntemlere başvurmak yerine daha görünmez ve toplumun içselleştirebileceği teknikler kullandıklarını belirtir. Foucault (2019) açısından disiplin, bir iktidar mekanizması olarak, toplumdaki her insana ulaşır ve denetim görevi yapar. Gözetim tekniklerinin bu denli yaygınlaşmasının sebebi, devletlerin, iktidarların ve büyük şirketlerin, topluma, gözetim sayesinde daha güvenli ve daha özgür olunabileceği fikrini empoze etmesinden de kaynaklanmaktadır. David Lyon (2013) açısından gözetim, insanların doğumundan ölümüne kadar her alanda yüz yüze, doğrudan veya dijital olarak var olmaktadır. Bauman’a (2018) göre toplum, tehlikelerden ve tehlikeli kişiler sınıfına girmekten korktuğu için yoğun gözetimi içselleştirir. Ona göre, insanlar güvenlik duygusu içinde yaşamak için yoğun gözetimi kabul eder ve buna uymayanları da dışlar.

Şehrin dört bir yanına, apartmanların hemen dışına konulan güvenlik kameralarının, insanları her türlü olası tehlikeye karşı koruyacağı, sağlık sistemlerinde kişilerin sağlık verilerinin ve kişisel verilerinin kaydedilmesinin ve saklanmasının ileride oluşabilecek herhangi bir hastalığa karşı önceden önlem almak için önemli olduğuna yapılan vurgu, gözetimin her alana yayılmasını sağlar. Lyon (1997) işçilerin sistematik bir şekilde fiziksel bir mekân içerisinde toplanarak, seri üretim faaliyeti gerçekleştirmesini ve bunu yaparken şirketler tarafından an be an izlenebilir olmasının ekonomik açıdan önemli olduğunu ve diğer tüm gözetim tekniklerinin içselleştirilmesinin ulusal güvenlik açısından önemli olduğuna vurgu yapar. Modern ulus-devletler, vatandaşları hakkında her türlü kişisel bilgiye sahip olmak isterler çünkü yöneticiler söz konusu bilgilerin varlıklarını sürdürmelerinin önemli bir unsurunu oluşturduğunun farkındadırlar.

İnternet teknolojisinde yaşanan gelişmeler, küreselleşme, hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelen mobil araçlar, kredi kartları gibi birçok araç, bugün kendi rızamızla kişisel verilerimizi iktidarların ve büyük şirketlerin kontrolüne verildiğinin kanıtıdır. Dijital olarak gözetim, eskiden olduğu gibi bir göz aracılığıyla gözetlemekten ve veri toplamaktan daha

kolaydır. Lyon'un (2012, s. 14) bakış açısıyla devletler tarafından vatandaşlarına verilen kimlik kartları dahi gözetimin yoğun olarak yaygınlaşmasına örnektir.

Modern toplumun gereksinimleri olarak ortaya çıkan tüm bu araçlar, gözetimin normalleştirilmesi için kullanılır. Üstelik insanlar bunu artık devletler istemeden kendi rızalarıyla gerçekleştirmektedir. İşçiler bir iş başvurusu yaparken, özgeçmişlerinin olduğu bir dosyayı işverenine sunmaktadır. İşe alındıktan sonra işverenin söylediği talimatlara uymak zorundadır, işten kaytaramayacağını bilir çünkü işyeri yönetimi sürekli olarak işçiyi izlemektedir. Üstelik işçi hareket halinde bir iş yapıyor olsa bile. İşverenin verdiği akıllı kimlik kartlarıyla çalışanın işe kaçta geldiğinden, işyerinin hangi bölümlerini ziyaret ettiği ve orada ne kadar süre kaldığı dahi gözetlenebilmektedir.

Çalışmada gözetim ve gizli müşteri denetimleriyle alanyazındaki ilgili çalışmalara bakılmıştır. Gözetim kavramı, Foucault'nun gözetimi iktidarların toplumu disipline etmek için kullandığı bakış açısıyla incelenmiştir. İşçilerin gözetimlerinin önemi, modernizm ve iktidar bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. Modernite öncesinde birebir gözetleme tekniklerinden bugün bahsetmiyoruz olsak da teknolojik gözetimin yanı sıra insan aracılığıyla birebir gözetleme hâlâ mevcuttur.

1. Gözetim kavramı

Gözetim, görme duyusuyla ve belirli aralıklarla bir kişi, grup, topluluk veya bir mekân, bir kurum, bir yerin izlenmesidir. Gözetim, insanlar hakkındaki kişisel verilerin toplanması, saklanması ve birleştirilmesini içermektedir. Fakat sadece somut olarak verilerin toplanmasını değil, toplumsal bağlamda da ahlaki standartlara uymaları konusunda insanların davranışlarını düzenlemeyi, bir boyun eğdirmeyi ve ussallaştırmayı içerir. Bu sebeple gözetim sadece insanlar hakkında bilgi toplamayı içermez aynı zamanda toplumu disipline etmek için bir araç olarak da kullanılır. Teknolojik gelişmelerin yaygınlaşması ve gündelik hayatın içine fazla nüfuz etmesi sonucu toplumlar iletişim ve bilişim teknolojilerine bağımlı hale gelmiştir. Bu, ortaya gözetim toplumunu çıkarmaktadır. Gözetim toplumu, teknolojik gelişmelerle beraber özgürlük ve refah elde edeceğini düşünerek daha çok gözetlenmeye müsaittir.

Özel mülkiyetin ortaya çıkışından sonra toplumun değişen yaşam pratikleri beraberinde gözetimin de değişik biçimlerde yapılmasına imkan vermiştir. "Modernite öncesi dönemlerde kabilelerin, imparatorlukların, monarşilerin ve dinlerin başlıca egemenlik mekanizması olarak işlev" (Dolgun, 2008, s. 22) gören gözetim, kölelerin gözlemlenmesi, arazi sahiplerinin işçilerini gözlemlenmesi, aristokratlar için çalışan kölelerin belirli gruplar halinde çalışmaya götürülmesi ve hiçbir şekilde mülkiyet sahibi olamamaları gibi örneklerle ortaya çıkmaktadır. Yazının bulunması ve askerlik gibi yeni sistemlerin kurulması da gözetime yeni bir boyut getirmiştir. Antik Yunan'da listeme tekniği kullanılarak göçler, askerlik kayıtları, vergi ödemeleri gibi kayıtlar tutulmuştur. İsraililer nüfus sayımı ve evlilikleri kayıt altına almışlardır (Lyon, 1997, s. 39-40). Bu dönemde sınırlı bir gözetimden bahsedilse bile, yazının bulunması gözetimi sadece görme duyusuyla yapılan bir eylem olmaktan çıkarmış yeni bir boyut getirmiştir. Gözetim, görmenin yanı sıra görülenin kayıt altına alınmasıyla devamlılığını sürdürmüştür.

Antik devletlerden beri kil tabletler, parşömenler gibi yazılı bir belgeye dayalı gözetim, bilgisayar teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birlikte, yerini dijital bir gözetime bırakmıştır. 1980'lerde bilgisayar teknolojilerinin gelişmesi, telekomünikasyon ağlarının genişlemesi, cep telefonları ve internetin de ortaya çıkmasıyla birlikte, güvenlik kameraları, bilgisayarlar, fabrikalarda işçilerin denetimi için kullanılan akıllı kartlar, sağlık sisteminde sağlık karnesinin yerini chipli akıllı kartların alması, gündelik yaşamda kredi kartı gibi birçok farklı uygulama gözetimin dijital boyutunu gözler önüne sermektedir.

Modern devletler, toplumu daha güvenli bir şekilde ayakta tutmak istediklerini belirleterek, gözetim pratiklerini fabrika, okul, hastane, hapishane, askeriye gibi kurumlar

dışında gündelik yaşamın her alanına yaymışlardır. “Bir merkezde veya birilerinin elinde bulunmayan iktidar, bedeni, ruhu, düşünceyi eylemi, algılamayı, disiplinsel tekniklerle üretir ve denetler” (Hülür, 2008, s. 150). Bu toplumun güvende hissetmesi ve güvende olduğunu düşünmesi için gözetim pratiklerini içselleştirip, mahremiyet ve özel alan kavramının ortadan kalkmasının da başlangıcıdır aynı zamanda. “Foucault’nun ifadesiyle, bireylere bilgi nesnesi olarak yaklaşan bu iktidar, siyasi-hukuki-idari ve ekonomik alanlara yönelik olarak, toplumsal olarak zaten sıkı şekilde gözetim altında olan bireyler hakkında her türlü bilgiyi de elde etme peşine düşer” (Özger, 2016, s. 19). Bilgiyi elinde bulunduran iktidar, toplumu daha kolay bir şekilde disiplin eder ve gözetim pratiklerini de buna göre şekillendirir. Aynı zamanda toplumda istenmeyen, anormal kabul edilen kişilikler ya da kışkırtıcı eylemlerde bulunacak kişiler gözetim teknikleri sayesinde önceden tespit edilebilirler. Bu topluma daha çok güvende olacakları hissini verir. Fakat modern devletler, toplumun bu yapıları hissetmelerini istememektedir.

Alanyazına bakıldığında gözetimle ilgili birden çok görüş olduğunu görülmektedir. Gözetimi kavram olarak ilk kez Jeremy Bentham’ın 1791 yılında yayınladığı Panoptikon adlı eserinde kullandığı kabul edilmiştir. Bentham, panoptikondaki gözetlemenin özünden bahsederken, toplumun büyük bir bölümünün hapsedilme, toplumdaki uzaklaştırılma, eğitim, hastalıklı olanları gözetim altında tutma gibi iktidarın otoritesinin devamlılığını sağlayacak bir sistem olduğundan bahseder (Özger, 2016, s. 7). Bentham’a göre bu gözetleme şeklinin etkili olması için, toplumun gözetim altında olduğundan haberdar olmaması gerekmektedir. Toplumun sürekli olarak gözetlendiğini bilmesi onların davranışlarını kontrol altında tutmalarını sağlayacaktır.

Panoptikon, Jeremy Bentham’ın 1791 yılında aynı adla yayınladığı bir kitapta geçer ve görülmeden gözetlemeyi mümkün kılan, denetim ve hapisane sistemi olan bir mimari yapının varlığını ortaya koyar. Bentham panoptik model fikrini aslında “kardeşi Samuel’in fabrikadaki işçilerin kontrol edilmesi planından almıştır” (Arslantaş Toktaş vd., 2012, s. 53). “Panoptikon, mimari bir yapıyı ifade etmekten öte, bir sistemin mantığını ve toplumsal denetime yönelik işleyiş mekanizmalarını ortaya koyar. Bu, iç dinamikleri ile tüm toplumu dönüştüren ve bireyleri sürekli olarak gözetim altında tutan disipliner bir mekanizmadır” (Dolgun, 2010, s. 532). Merkezde bir gözetleme kulesinin bulunduğu panoptik mekân ışıkla beraber hücrelerin gözetlenmesini sağlarken hücre içerisinde bulunanların gözetleme kulesini görmesine imkân vermeyen bir yapıdadır. Michel Foucault, iktidarın, toplumu disipline etmek ve iktidar otoritesinin devamlılığını sağlamak için gözetimi kullandığını belirtir, iktidar artık tek bir kişi veya kurum veya devlet olgusu değildir. Artık bir iktidar değil birden fazla iktidarın varlığı söz konusudur. Panoptik mimarinin ortasında yer alan kulenin yerinde artık iktidar vardır. Toplum artık görülmeyen ama gözetlediğini her zaman hissettiren bir iktidarın gözetimi altındadır (Foucault, 2019, s. 88-89). Foucault’nun “biyopolitik” (Foucault, 1993, s. 109) olarak kavramsallaştırdığı iktidar gözetimi, “geleneksel iktidar kavrayışından uzak biçimde” (Hülür & Ölçer, 2020, s. 152) insan bedeni üzerindeki denetimi anlatmaktadır. Disiplin mekanizmasından ayrı düşünülemez olan biyopolitik iktidar kavramına göre, gözetim, toplumu normalleştireceği söylemini yaratarak, insanları tek tipleştirerek ve bu denetimleri içselleştirmelerini sağlayarak toplum üzerindeki denetimini artırır.

David Lyon ise “gözetimin etkileme, yönetme, koruma, yönlendirme gibi amaçlarla kişisel enformasyona dönük odaklı, sistemli ve düzenli ilgi olduğunu” öne sürer (Lyon, 2013, s. 31). Gözetim, koruma ve güvenlik gibi söylemlerle toplumu etkiler ve dikkatini çeker aynı zamanda da iktidarın toplum üzerindeki otoritesini bu gibi söylemlerle devam ettirir. Gözetim sadece görme duyusuyla yapılan bir eylemden fazlasını içermektedir artık. Bir uygulama bütünü haline gelmiştir. Ayrıca güç ve iktidar kavramlarıyla da iç içe geçmiştir.

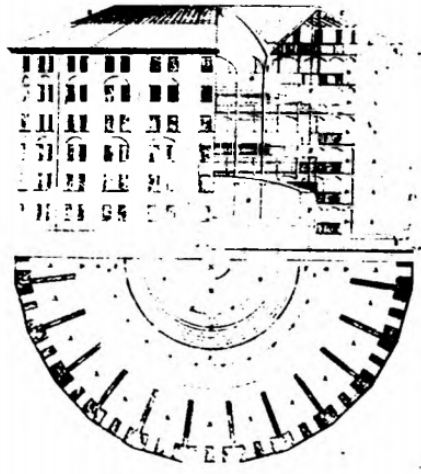
1.1. Foucault'nun büyük kapatılma olgusu

Modernite öncesinden moderniteye geçerken tüm çalışmalarda yer alan bir kavramda Foucault'nun "büyük kapatılma" olgusudur. 17.yüzyılda cüzzam salgınıyla başlayan gözetleme biçimleri, kentleri karantinaya alarak, insanların birbirleri ile görüşmesini engelleyerek, belirlenen günlerde evlerde olma ve yetkililer tarafından kontrol edilme gibi katı önlemleri içermektedir. Salgın başladığında yayınlanan bir yönetmelik, kentin karantina altına alınmasını, her mahalle ve caddede bir yetkilinin bulunmasını ve bu yetkililerin mahalle ve caddeleri sürekli olarak gözetim altında tutmasını, her yetkilinin kendi bölgesindeki evlerin kapılarını dışarıdan kilitlemesini ve dışarı çıkmak isteyen olursa ölümle cezalandırmasını içermektedir (Foucault, 1992 s. 245). Bu kapatılma, iktidarın toplumu disipline etmek için gözetimi uygulama fikrinin başlangıcı olmuştur. Modernizmde sürekli gözetim, eski katı, işkenceye dayalı, ordunun içinde bulunduğu ve ekonomiye de zarar veren gözetim pratiklerinin yerini almıştır. 17. yüzyıl Avrupa'sında başlayan sürekli gözetim, toplumda normal ve normal olmayanların birbirinden kolayca ayrıştırılmasını sağlıyor üstelik ekonomiye de zarar vermiyor. Foucault, hapishane fikrinin bu dönemde ortaya çıktığını söyler (Foucault, 2020, s. 102). Burada Foucault'nun farklı iktidar kavramsallaştırması söz konusudur. Foucault'a göre toplumca birden fazla iktidar ilişkisi söz konusudur. Kadın ile erkek arasında, ailede, bilen ile bilmeyen arasında iktidar ilişkisi vardır yani iktidar artık tek bir kişi veya kurum veya devlet olgusu değildir (Foucault, 2019, s. 175).

17. yüzyılda Avrupa'da hapishane fikrinin ortaya çıkması, Foucault'nun söylem kavramından ayrı düşünülemez. Söylem, dilbilimsel ya da biçimsel olmayan fakat tarihsel olarak belirlenmiş bölmeleri yansıtan, farklı alanlara ait olabilen ve ortak çalışma kurallarına uyum sağlayabilen bir ifadeler bütünüdür (Revel, 2012, s. 114). Foucault'a (1993, s. 10) göre "söylemin üretimi, her toplumda, görevleri onun gücünü ve tehlikelerini önlemek, bellisiz olagelişini dizginlemek, ağır, korkulu maddiliğini savuşturmak olan birtakım yollarla hem denetlenmiş hem ayıklanmış hem de örgütlenmiş ve yeniden paylaştırılmıştır." Geleneksel iktidar kavramsallaştırmasından farklı bir iktidar kavramı sunan Foucault, söylemin bilgi ve iktidarı ürettiğini ve iktidarın söylem aracılığıyla ele geçirilmek istenen bir güç olduğunun altını çizer. Foucault, "tek bir söylemin sürekliliği değil, bilakis her dönemin her iktidarın kendisini koruyan, üreten ve sınırlayıp kapatan bir söylemi" (Demir Güneş, 2013, s. 59) olduğunu belirtir. Söylemin dışlama unsurlarıyla (yasak ve akıl ile delilik arasındaki karşıtlık) üretildiğini söyleyen Foucault'nun bakış açısıyla gözetim olgusuna bakacak olursak, 17. yüzyılda Avrupa'da cüzzam salgınıyla başlayan modern gözetim biçimleri, o zamanki iktidarın, söylemin dışlama unsurlarından olan yasak ile toplumu disipline etmeye çalıştığını göstermektedir.

Söylemsel pratikler ve söylemsel olmayan pratikler ile akıl-delilik karşıtlığının altını çizen Foucault, bir söylemi kimin kullanma gücünün olduğu ve söylemin meşrutiyetini aldığı kurumsal mevkiinin belirlenmesinin öneminden bahseder. Tıbbi ya da psikanalitik söylemde, söylemi kullanma gücü doktor, psikanalistedir ve söylemin gücünü aldığı kurum hastane, laboratuvar ya da kütüphanedir (Keskin, 2005, s. 17-18). Akıl hastalarının, eşcinsellerin, işsizlerin hapsedilmesi ya da toplumdaki uzaklaştırılarak sürekli gözetim altında tutulmaları, iktidarın toplumu normalleştirmeye yönelik söylemlerinin bir sonucu olarak görülmektedir. Foucault'nun söylemin dışlama ve denetleme unsurlarından biri olarak bahsettiği akıl- delilik karşıtlığına göre "deli, söylemin dışında kaldığı için mevcut söylem tarafından nesneleştirilmiş ve disipline edilmiştir" (Demir Güneş, 2013, s. 62). Foucault, Jeremy Bentham'ın panoptik mimari yapısının bir hapishaneden çok bir gözetleme biçimi olduğunu belirtir. Bu panoptik yapı mevcut söylem dışında kalanları hapsetmek ve sürekli gözetim altında tutarak, toplumu normalleştirdiğini iddia eden iktidarın gücünün bir temsilidir. Bentham'ın panoptik yapısı;

Çevrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır; çevre bina hücrelere bölünmüştür, bunlardan her biri binanın tüm kalınlığını kat etmektedir; bunların, biri içeri bakan ve kuleninkilere karşı gelen, diğeri de dışarı bakan ve ışığın hücreye girmesine olanak veren ikişer pencereleri vardır. Bu durumda merkezi kuleye tek bir gözetmen ve her bir hücreye tek bir deli, bir hasta, bir mahkûm, bir işçi veya bir okul çocuğu kapatmak yeterlidir. Geriden gelen ışık sayesinde, çevre binadaki hücrelerin içine kapatılmış küçük silüetleri olduğu gibi kavramak mümkündür. Ne kadar kafes varsa, o kadar küçük tiyatro vardır, bu tiyatrolarda her oyuncu tek başınadır, tamamen bireyselleşmişti ve sürekli olarak görülebilir durumdadır. Görülmeden gözetim altında tutmaya olanak veren düzenleme, sürekli görmeye ve hemen tanımaya olanak veren mekânsal birimler oluşturmaktadır. Sonuç olarak, hücre ilkesi tersine döndürülmekte veya daha doğrusu onun üç işlevi -kapatmak ışıktan yoksun bırakmak ve saklamak- ters yüz edilmektedir, bunlardan yalnızca birincisi korunmakta, diğeri ikisi kaldırılmaktadır. Tam ışık altında olma ve bir gözetmenin bakışı, aslında koruyucu olan karanlıktan daha fazla yakalayıcıdır. Görünürlük bir tuzaktır. (Foucault, 1992, s. 251)

Jeremy Bentham, Panopticon un planı (*The Works of Jeremy Bentham*, yay. Bowring, c. IV, s. 172-173)

Kaynak: Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 1992, s. XX.

Bu modeldeki mantık hiçbir şeyi gözünden kaçırmayan bir gözetleyeni temsil eder. Hücrelerde kalanlar karşılarında fiziksel olarak bir gözetleyen göremese bile, her an kulede birinin olduğunu düşüncesiyle hareket ederler. Foucault, Bentham'ın panoptik modelini bir iktidar metaforu olarak kullanır. Aynı zamanda bu panoptik modelin iktidarın toplumu disipline etmek için bir araç olduğunu ve iktidarın da eski yöntemler gibi zora ve şiddete başvurmadan, söylemsel ve söylemsel olmayan pratikler ile gücünü toplum üzerinde etkin bir şekilde sürdürebildiğinden bahseder.

Gözetim alanında birçok eser veren David Lyon ise panoptik kavramının küreselleşme ve enformasyon toplumunun yükselişi ile birlikte şekil değiştirdiğini söyler. Lyon'a (2006, s. 70) göre "ulus devletin rolü değişmektedir ve enformasyon altyapıları ve gözetleme pratikleri bu değişimlere yoğun bir şekilde dahildir." Enformasyon ve bilgi iletişim alanında yaşanan gelişmeler de gözetim pratiklerinin değişimini hızlandırmıştır. Yaşanan teknolojik gelişmeler, iktidarın bu görünmeden gözetleme şeklini daha da kolay bir şekilde yapmasına olanak sağlamaktadır. Küreselleşme ve kapitalizmin yoğun bir şekilde gerçekleşmesi iktidarın toplum üzerindeki denetimini modernite öncesi döneme göre çok daha kolay bir şekilde gerçekleştirmesini sağlamaktadır.

Modern ulus devletlerin, toprak bütünlüğünü sağlamak ve güvenlik sebebiyle gözetim pratiklerini gündelik yaşamın her alanına dahil etmelerinin birçok örneği vardır. Lyon'a (2012, s. 76-77) göre gözetimin kökenleri, işçi gözetlemesi, askeri güç ve ceza yargılamasıdır. Olası

bir saldırıya karşı hazır olması gereken bir ordu varsa, bu ordu mensuplarının kişisel bilgilerinden, hareketlerinin gözlenmesinden, yapılacak stratejilere kadar hepsinin kayıt altında tutulması gerekir. Alışveriş merkezine gittiğinizde her yerde size izleyen kameralar vardır. Alışveriş yaptığınız kredi kartlarından ve girdiğiniz internet sitelerinde bıraktığınız izlerden sizi izleyenler vardır. Kişisel bilgiler, bugün büyük şirketler aracılığıyla ve biz farkında olarak ya da olmadan depolanmaktadır. Üstelik tüm bu gözetim pratikleri gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelirken, bunun olası suçları önleme ve güvenlik için yapıldığı fikri “güvenlik adına Panoptikon mimari ile yapılmış bir hapishanede yaşamayı göze” (Tuğran & Tuğran, 2016, s. 49) alan toplum tarafından içselleştirilir. Gözetim pratikleri zaman içerisinde şekil ve yöntem değiştirmiş olsa da hala hayatın her alanında yoğun şekilde varlığını sürdürmektedir. Giderek artan dijitalleşme ile de her zaman olduğundan daha yoğun bir şekilde gerçekleşmektedir.

2. Emeğin gözetimi

Gözetimin en yoğun olarak görüldüğü yerlerden birisi de emeğin gözetimidir. Kapitalizm ve Sanayi Devrimi'nin en büyük ve köklü getirisi fabrikalaşma ve işçi sınıfının ortaya çıkışı olmuştur. Bu da gözetimin fabrikalarda daha modern şekillerde yapılmasını ortaya çıkarmıştır. Marx'a göre “gözetim, emek ve sermaye arasındaki mücadelenin bir unsurudur. Köleliğin ortadan kalkması ve kapitalizmin gelişimine paralel olarak, emeğin eski yöntemlerle üretim sürecine katılımı imkânsızlaşmıştır” (Güven, 2014, s. 88). Lyon'a (2006, s. 81) göre “yapılan işin izini sürmek için kullanılan eski yöntemler daha az belirgin olmuştur ve elektronik yöntemler daha uygun hale gelmiştir.” Dolgun'a (2008, s. 78) göre ise “çalışma yaşamı ve çalışanlar üzerinde gözetim, işin zamanlanması/işçilerin en uygun şekilde çalışma alanına yerleştirilmesi/çalışma sırasında işçilerin sürekli olarak sınanmaları ve gözlenmeleri gibi yöntemlerle” fabrikalardaki yerini almıştır. Tüm bu söylemler ışığında modernite öncesinde toplumlarda olduğu gibi toprak sahibi burjuva sınıfının köle ve işçilerinin başında bekleyerek ya da bir başka işçi veya kölesine gözetmenlik işi vererek gözetimin gerçekleştirilmesi, modernite ile birlikte yerini “özellikle de ‘üretim hattı’nda somutlaşan teknik denetim mekanizmaları ile kurallar, görevler ve hiyerarşik emir-komuta zincirinde somutlaşan bürokratik denetim mekanizmaları” (Yücesan Özdemir, 2000, s. 241) ile işçileri fabrika çatısı altında toplayarak ve onları kameralarla izleyerek, kimlik kartları vererek -bu sayede işyerinin hangi bölümüne giriş, çıkış yaptıkları gözlenebilecektir- e-posta yoluyla gözetleme ve denetleme gibi farklı pratiklere bırakmıştır.

20. yüzyılın başlarında Henry Ford tarafından geliştirilen bir üretim örgütlenmesi olan Fordizm, işçilerin belirli bir sistem ve bölümler dâhilinde sadece onlara verilen işi yapması gerektiğini ve bunun dışına çıkmamaları gerektiği bir üretim sistemidir. Fordist üretim kitlesel bir üretim olarak bant sistemine dayandığı için seri üretim şeklinde de adlandırılır. Frederick Winslow Taylor tarafından geliştirilen Taylorizm ise “bilimsel yönetim adı altında emek süreçlerini yönlendirmeye ve kontrol etmeye dayalı bir sistemdir” (Bayrakçı & Çağlayan, 2018, s. 318). Taylorizm'in geliştirilmesindeki temel nedenlerden biri, işçileri denetleme ve kontrol altında tutmaktır. Taylorizm'e göre kitlesel üretim verimliliği ancak böyle sağlanabilmektedir. Fabrikalarda başlayan bu üretim sistemi ve işçi denetimleri, fabrikadaki iktidarın işçileri disipline etmeye yönelik gözetim çalışmalarını daha kolay hale getirmiştir.

Marx'a göre, işçileri bir çatının altında toplamak iktidarın denetimini sürdürmesi açısından önemlidir. Weber ise ekonominin düzenli bir şekilde işlemesi için, işçiler kadar yönetim mekanizmasının da denetlenmesi gerektiğini belirtir. Foucault'a göre ise işyerindeki gözetim, disiplin toplumunun sadece bir örneğidir (Lyon, 1997, s. 171). Üç yaklaşımda da vurgulanmak istenen nokta, işçilerin kapalı mekânlarda, daha katı koşullarda ve sürekli gözetlenerek çalıştırılmalarıdır. Bu bakış açısıyla bakıldığında gözetim, kapitalizmin merkezin yer almaktadır. Moderniteden önce “mevsim koşulları, gün ışığı, kutsal günler ve ritüellere”

(Dolgun, 2008, s. 82) göre düzenlenen çalışma şekli, modern toplumlarda üretimin aksamasına sebep olduğu gerekçesiyle değiştirilmiştir. Bu sebeple işçileri bir çatı altında -fabrikada- bir araya getirmek önemlidir. İşçiler ancak bir arada olup, belirli kurallara göre çalışırsa, üretim bandından herhangi bir aksama olmayacak ve yöneticiler tarafından daha kolay gözetlenebileceklerdir. Fabrikanın gözetimde bu kadar önemli olmasının bir nedeni de budur.

Tüm bu süreçlerden sonra iletişim alanında yaşanan gelişmeler, gözetimin daha da modern tekniklerle gerçekleştirilmesini mümkün kılmıştır. Sadece fiziksel bir mekan içerisinde çalışan işçilerin izlenmesi veya mobil halde olan işçilerin takip cihazlarıyla izlenmesi değil, işçilerin işe alım süreçlerinde de işçilerin daha önceki gözetlenmeleri sonucunda hakkında elde edilmiş verilen (hem işyeri hem de devlet tarafından) yani işçilerin kişisel verilerinin göz önüne alındığı ve ona göre bir değerlendirme yapıldığı, bu değerlendirme sonucunda işe alınıp alınmayacağı gibi bir boyut da bulunmaktadır. “Gelecekte çalışması muhtemel işçiler, gerçekten ne başardıkları ya da işteki kanıtlanmış performansları yerine, erken uyarı işaretlerine eğilim ve isteklerine göre kontrol edileceklerdir. Bundan ötürü, hamile olabilecek ya da bazı hastalıklara yakalanmaya yatkın işçiler işe alınmayacaktır” (Lyon, 2006, s. 82). Bu aslında gözetimin nasıl kapsamlı bir şekilde ve her türlü yaşam koluyula bütünleşmiş halde olduğunu ve kişiler hakkında en ufak ayrıntıya dahi sahip olduğunu göstermektedir.

Fiziksel bir mekân içerisinde çalışan işçiler, kapalı devre kamera sistemleriyle, çalışma yerlerine giriş çıkışlarda ve bölüm değiştirmek için kullanacakları akıllı kimlik kartlarıyla, hareket halinde olan işçiler takip cihazlarıyla, evden çalışan işçiler e-posta ya da başka yöntemlerle izlenmektedir. Bu aynı zamanda işçilerin sadece işyerinde gözetlenmesinin dışına çıkılarak iş dışı yani kişisel zaman denilen zamanlarda da gözetlendiğinin bir göstergesidir. Özel hayat ve mahremiyet kavramı modern gözetim teknikleriyle birlikte tamamen ortadan kalkmış gözükmemektedir.

3. Gizli müşteri gözetimleri

Hizmet sektörünün ağırlıklı olarak kullandığı bir gözetim tekniği olan gizli müşteri gözetimleri, işçilerin performanslarının ölçülmesi, işe alım sürecindeki oryantasyona ve sonrasındaki işyeri kurallarına uyulup uyulmadığının tespiti için bir başka işçi tarafından gizlice yapılan bir gözetleme türüdür. Bir çeşit görünmeden gözetlemedir, yani panoptik bir gözetleme olarak düşünülebilir. Şirketler, gizli müşteri olarak işe aldıkları işçileri, önceden belirlenmiş çalışma yerlerine gönderirler ve fiziksel mekan içerisindeki işçileri kendi kimliklerini gizleyerek gözetlemelerini isterler. “Gizli müşteri araştırması, gözlem yapan kişinin gözlemci kimliğini gizleyerek hizmet alması, daha sonra aldığı hizmeti ve hizmet aldığı kişiyi ve/veya satış-hizmet noktasını tanımlı kriterler üzerinden değerlendirmesidir. Gizli müşteri kavramı gölge müşteri, hizmet kontrolçüsü, test müşteri, hayalet müşteri, gizemli müşteri gibi ifadeler de gizli müşteri ile aynı anlamda kullanılmaktadırlar” (Gürcü, 2007, s. 73-74). Gizli müşteri uygulamaları, sadece şirketlerin çalışanlarının performanslarını ölçmeyi değil, şirketlerin rakip şirketlerle arasındaki farkları karşılaştırmasına da imkan vermektedir.

Gizli müşteri kavramındaki asıl önem ise teknolojik gözetleme araçlarına (kapalı devre kamera sistemleri, akıllı kimlik kartları, parmak iziyle giriş-çıkış) ek olarak gözetimin insan gözüyle de yapılıyor olmasıdır. Modernite öncesi ve modernleşmeye geçiş aşamalarında olduğu gibi bir ustabaşı gözetlemesi 21. yüzyılda gizli müşteri adıyla yapılmaktadır. Gizli müşteri gözetimlerini kullanan sektörlere bakıldığında, “bankalar, devlet kurumları, hastaneler, kasko şirketleri, kargo-nakliye şirketleri, emlakçılar, seyahat acentaları, turizm ofisleri, oteller, restoranlar, hazır yiyecek sektörü, araba kiralama şirketleri, havayolu şirketleri, metro istasyonları, demiryolu şirketleri, elektrik, gaz, su tedarikçileri, perakendeciler, çağrı merkezi, otomobil üreticileri, benzin istasyonları, mobilya mağazaları” (Kılıç & Yıldız, 2017, s. 323-324) gibi birbirinden çok farklı birçok sektör karşımıza çıkmaktadır.

Gizli müşteri gözetimleri ile ilgili literatüre bakıldığında ise bu çalışma şeklinin bir gözetim biçimi olarak değil müşteri memnuniyeti, hizmet kalitesini ölçmek ve satış ve pazarlamayı arttırmaya yönelik olarak uygulandığı görülmektedir. Eroğlu ve Özdemir, (2009) gizli müşteri araştırmalarının literatürde göz ardı edildiğinin altını çizmektedir. “Literatür ve uygulama anlamında gizli müşteri uygulamaları Hemedoğlu ve arkadaşları (2008) tarafından ele alınmıştır. Çalışma toplu taşıma sektöründe bir performans ölçüm aracı olarak kullanılmıştır” (Eroğlu & Özdemir, 2009, s. 361). Kılıç ve Yıldız’ın 2017 yılında yaptıkları “Yöneticilerin Perspektifinden Yiyecek İçecek İşletmelerinde Gizli Müşteri Uygulamaları” adlı çalışmada katılımcıların gizli müşteri uygulamalarını faydalı buldukları gözlenmiştir. Eroğlu ve Özdemir’in (2009) mobilya sektöründe bir gizli müşteri araştırması yaptıkları çalışmada gizli müşteri uygulamalarının aşamaları belirtilmiş olup, araştırmanın bulgularına yer verilmemiştir. Batman, Met ve Yıldırğan’ın (2016) “Müşteri İlişkileri Yönetimi Kapsamında Gizli Müşteri Alışverişi: Zincir Otel Örneği” adlı çalışmalarında, personellere gizli müşteri uygulamaları hakkında bilgi verildiğini, otel çalışanlarının herkesi gizli müşteri olarak algılamaları sonucunda daha iyi hizmet sunmaya, daha dikkatli olmaya çalışıldıkları düşünülmüştür. Çakmak ve Dinçer’in (2018) “Gözetim Toplumu Yönetimi ve Turizm Endüstrisi Açısından Değerlendirilmesi” adlı çalışmasında ise gözetimin ve turizm endüstrisinin iç içe geçmiş olduğu ve turizm için önemli olduğunun altı çizilmiştir.

Çalışmalara bakıldığında görülmektedir ki, gizli müşteri uygulamaları olarak adlandırılan gözetim şekli, bir gözetim aracı olarak ele alınmaktan ziyade müşteri memnuniyeti, performans ölçme aracı olarak kullanılmıştır. Gizli müşteri gözetimleri, hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti gibi konuların ön planda olduğu bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat gizli müşteri gözetimleri hem gözetim olgusu hem de müşteri memnuniyeti, performans ölçme aracı gibi kavramları bir arada bulunduran bir olgudur.

Gizli müşteri uygulamalarının yaygınlaşmasının, şirketler için verimli ve fayda sağlayacak bir araç olarak görüldüğü düşüncesi yaygındır. Satış ve pazarlama sektörü, bu tür gizli müşteri uygulamalarıyla, satış oranlarındaki artışı hedeflemektedir. İşçiler üzerinde, onlara hissettirmeden uygulanan baskı ve gözetim şekli, gizli müşteri uygulamaları olarak ortaya çıkar. Bu uygulama şekli aynı zamanda şirketlerin denetimi için de kullanılır. Tüm bunlar, şirketlerin işçileri, müşteri memnuniyeti ve performans ölçmek için gözetlemelerinin yanı sıra kendilerinin de gözetlenebilir olduklarını göstermektedir (Kılıç & Yıldız, 2018, s. 731). Weber’in işçiler kadar, yönetimin denetlenmesinin de ekonomi için önemli olduğu düşüncesini karşımıza çıkarmaktadır.

İşçilerin farklı üretim sistemleri içinde, bir kişi veya idare tarafından doğrudan gözetlenmesinin yerini bilgisayarlarla gözetlenmeye bırakması başlı başına disipline edici bir etkidir. Fakat işyeri idaresinin bilgisayarlı gözetimin yanı sıra dolaylı olarak insanları kullandığı gözetimin, “işçilerin öz-disiplini”ni (Lyon, 1997, s. 186) devam ettirmek istemesiyle açıklanabilir. Çünkü işçiler kendi öz-disiplinlerini kaybederler veya bunu devam ettirmezlerse, üretim biçimleri aksayabilir, üretim biçiminin aksaması ve beraberinde getireceği sorunlar, işyerinde iktidar olgusu olarak karşımıza çıkan yönetimin istemediği bir şeydir.

Foucault’nun, gözetimin toplumu disipline etmek için bir araç olduğunu söylediği bakış açısına göre (2020) işletmeler, işçilerini işe aldıktan sonra, hem fiziksel mekân içerisinde güvenlik kameralarıyla izler, hem diğer çalışma arkadaşları aracılığıyla izler. Bunları yaparken işçi gözetlendiğinin farkındadır gizli bir gözetim yoktur. Gizli müşteri uygulamaları yöntemiyle de panoptik yani görünmeden gözetleme şeklini gerçekleştirir. Gizli müşteri olarak gelen kişi fiziken oradadır fakat karşısındaki işçi onun bir gözetim nesnesi olduğunun farkında değildir. Fakat çoğu işletme işçilerine gizli müşteri uygulamalarının varlığından bahseder. Bu bahsetmenin sebebi de gücün ve iktidarın kendi ellerinde olduğunu hatırlatmaktır. İşletmeler bir iktidar olgusu olarak, işçileri disipline etmek ve üzerlerinde otorite sağlamak için gizli veya açık her türlü gözetim aracını kullanırlar. Böylelikle işçiler sürekli bir gözetim altında

olduklarını bildikleri için ona göre davranacak ve düzeni bozanlar işinden olacaklarını bilme korkusuyla yani ekonomik nedenlerle, bir boyun eğme yoluna gideceklerdir. Bu Foucault'nun, Bentham'ın panoptik mimari yapısının sadece hapsedme değil aynı zamanda gözetleme unsuru olduğunu belirtmesini hatırlatır. Çünkü panoptik mimariye göre, kulede bulunan gözcü, gizli müşteri uygulamalarında müşteri olarak karşımıza çıkar ve hücrelerde bulunanlar da çalışanlardır. Çalışanlar kuledeki gözcüyü görmeseler bile varlığından haberdar oldukları için davranışlarını ona göre belirlerler. Yine Foucault'nun iktidar kavramsallaştırmasından yola çıkarak, gizli müşteri gözetimlerinde iktidar, hem gizli müşteri olarak gözetimi gerçekleştiren kişiler hem de şirkettir.

Marx'ın emek ve sermaye üzerinden vurgu yaptığı gözetim olgusu burada karşımıza çıkmaktadır. Şirketler, müşteri memnuniyeti için gizli müşteri uygulamalarını kullandıklarını belirtse bile altında yatan sebep işçileri ekonomik olarak gözetlemektir. “İşçiler geçimlerini sağlamak için işverenlerle yazılı sözleşme yaparken, işverenler de işçilerin tüm faaliyetlerini gözetim altında” (Dolgun, 2008, s. 91) tutarlar. Hayatlarını idame ettirmek için para kazanmak zorunda olan işçiler, bu gözetimi isteler de istemeseler de kabul etmek zorunda kalmaktadırlar. Çünkü bir işe alınmamak veya mevcut işinden çıkarılmak o işçinin ekonomisini derinden sarsacaktır.

Gelişen teknolojik gelişmeler sayesinde artık e-ticaretin yaygınlaşması şirketlerin müşteri memnuniyeti, performans ölçme, satışlarını arttırmaya yönelik pratiklerini de değiştirmiştir. Bugün çoğu internet sitesinden alışveriş yapan tüketiciler, genellikle aldıkları ürünler ya da hizmetler hakkındaki görüşlerini o sitede yayınlarlar. Bir nevi gizli müşteri denetimi yaparlar. Aradaki fark tüketicinin fiziksel olarak bir alışveriş yapmamış olması, çalışanla yüz yüze gelmemiş olmasıdır. Yine de şirketlerin üzerinde çalışanlarını denetlemek ve ürünlerini iyileştirmek için bir denetleme, gözetleme unsurunu barındırmaktadır. Kişiler, gizli müşteri gözetimi uygulamasındaki gibi fiziksel olarak bir gözetleme gerçekleştiriyor olsa dahi insan odaklı kısmi bir gözetim söz konusudur.

Genel bir çerçeve çizecek olursak, tüm gözetim teknikleri (işçilerin fiziki ya da mobil olarak gözetlenmesi, sağlık sisteminin insanlar hakkındaki her türlü sağlık verisini kaydetmesi, şehirlerin her taraflarında bulunan güvenlik kameraları, internet üzerinden yapılan alışverişlerdeki kredi kartı numaraları, akıllı kimlik kartları), geçmişten bugüne kadar insanları hem disipline ederek iktidar devamlılığını sağlama hem de insanların boyun eğmelerini sağlamakla gözetimin devamlılığını sürdürmektedir. İlk çağlardan bugüne kadar değişik formlarda görülen gözetim, 21.yüzyılda toplumun her anını gözetlemeye devam etmektedir. Teknolojik gelişmeler gözetimin daha hızlı ve daha pratik bir şekilde gerçekleşmesini mümkün kılmaktadır. Teknolojik olarak gözetlenen işyeri ve işçilerin her türlü kişisel verisinin, büyük şirketlerin ve devletlerin elinde olmasına rağmen, gizli müşteri uygulamalarının hızla yaygınlaşması da gözetimin sürekliliğinin bir göstergesidir. Gözetim insanlık tarihinden beri var olmuş ve her türlü değişime rağmen var olmaya devam eden ve devam edecek bir olgudur.

Sonuç

İnsanın olduğu her yerde ve her zamanda bir gözetimin var olduğunu söylemek mümkündür. Farklı zamanlarda, farklı mekanlarda ve farklı şekillerde gerçekleşmiş olan gözetim, günümüzde elektronik gözetim teknikleri aracılığıyla yapılmaktadır. Çalışmada teknolojik gözetimden ziyade, gözetimin tarihi, bugüne dek yapılan farklı gözetleme pratikleri ele alınarak teknolojik gözetime ek olarak, modernite öncesinde olduğu insanların bir başkasının iş yapış biçimini izlediği bir gözetim olduğuna dikkat çekilmiştir.

Gizli müşteri gözetimleri ya da uygulamaları adı verilen bu gözetim şeklinin, literatür açısından bakıldığında bir gözetim olgusu olarak ele alınmadığını genelde müşteri memnuniyeti, performans ölçme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda bu gözetim uygulamasının şirketlerin satışı arttırmaya yönelik olarak çalışanlarının kurallara daha

uygun davranmasını sağlamak için, onları disipline etmek ve kontrol altında tutmak için yapıldığını söylemek mümkündür. Buradaki gözetim biçimi, kendisini panoptik bir düzleme oturtmuştur. Gözetim kavramının ortaya çıkışından itibaren, iktidarların söylediği gibi daha güvenli ve daha özgür olma vurgusu burada da farklı bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kapalı veya açık bir mekanda emek sarf eden işçilere, çalıştıkları yere güvenlik kamerası takılmasının hem olası hırsızlık olaylarını önleyeceği hem olabilecek herhangi bir iş kazasında işe yaracağı hem de çalışmanın aksamadan devam edebilmesi için söylenebilmektedir. Gündelik yaşantıdan, ev içi mahremiyete, alışveriş tercihlerinden, sağlık sistemlerine kadar akla gelebilecek her alanda gözetimin bu denli yaygınlaşması, devletlerin ve büyük şirketlerin, topluma, gözetim sayesinde daha güvenli ve daha özgür olunabileceği fikrini empoze etmesinden kaynaklanmaktadır. Gözetimin buradaki asıl vurgusu olası her şeyin önüne geçerek, güvenliği arttırmaya yönelik olarak yapılmasıdır. Gizli müşteri gözetimlerinin yapılması ise iş ve performans açısından hem çalışanların hem firmaların daha iyi olabilmek için yaptığı uygulamalar olarak görülmektedir.

Günümüzde, işçilerin diğer işçileri gözetlemesi ve bunu sermaye adına yapmalarının yeni bir olgu olmadığını görülmektedir. Sadece şekil ve yöntem değiştirmiş bir olgudur. Güvenlik kameralarının olduğu bir odada kameraları izleyen ve neler olduğunu takip eden bir çalışan, diğer çalışanları izler ve bunu sermaye adına yapar. İşçilerin her türlü üretim sisteminde gözetlendiklerini bilmeleri, o işçiler için bir boyun eğdirme aracına dönüşmektedir. İşçiler, gözetlendiklerini bilirler ve standart üretimin aksine bir davranışta bulunamazlar veya işi aksatamazlar çünkü bu durumlardan herhangi biri olursa cezalandırılacaklarını düşünürler. Bu sebeple her türlü emre itaat ederler, bu da Foucault'nun gözetimin disipline edici uygulaması düşüncesinin en önemli göstergelerinden biridir aslında.

Gizli müşteri uygulamalarının, işçilerin işçileri izlemesinin birebir olarak görme eylemiyle yapmasıyla alakalı bir uygulama şekli olduğu görülmektedir. Teknolojik olarak gözetim altında olduğunu bilen işçiler, sermaye adına bir başka işçi tarafından gözetlendiklerini ya bilmezler ya da bilirler. Bilmedikleri durumda, gizli müşterilerden alınan raporlar sonrasında işyerindeki iktidar olan yönetim tarafından uyarılır, işten çıkarılır ya da başka yaptırımlara maruz kalabilirler. Bildikleri durumlarda ise aslında işverenlerin istedikleri bir anlamda bilmeleridir. Bu durumda işyeri kurallarının dışına çıkmaları mümkün olmaz, sermayenin istediği gibi satışı arttırmaya yönelik davranışlar sergilerler.

Son olarak, gizli müşteri gözetimleri uygulamasının, bir gözetim olgusu olarak daha detaylı bir şekilde ele alınmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Teknolojik gözetim çeşitlerinin çokluğu ve çeşitliliğine rağmen, gizli müşteri uygulamalarına neden ihtiyaç duyulduğu kapsamlı bir araştırma konusu olabilir.

Kaynakça

- Arslantaş Toktaş, S., Binark, M., Dikmen, E. Ş., Fidaner, I. B., Küzeci, E. & Özeygen, A. (2012). *Türkiye'de dijital gözetim: T.C. kimlik numarasından e-kimlik kartlarına yurttaşın sayısal bedenlenişi*. İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği Yayınları.
- Batman, O., Met, Ö. L. & Yıldırğan, R. (2016). Müşteri ilişkileri yönetimi kapsamında gizli müşteri alışverişi: Zincir otel örneği. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 13(3), 56-67.
- Bauman, Z. & Lyon, D. (2013). *Akışkan gözetim*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayrakçı, O. & Çağlayan, S. (2018). Toplumsal kontrol mekanizması olarak emeğin denetimi: Taylorizmden ideolojik denetime. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(3), 315-328.
- Castells, M. (2008). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür, ağ toplumunun yükselişi Cilt 1* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Çakmak, T. & İstanbullu Dinçer, F. (2018). Gözetim toplumu yönetimi ve turizm endüstrisi açısından değerlendirilmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4), 551-558.
- Demir Güneş, C. (2013). Michel Foucault'da söylem ve iktidar. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 21, 55-69.
- Dolgun, U. (2008). *Şeffaf hapisane yahut gözetim toplumu: Küreselleşen dünyada gözetim, toplumsal denetim ve iktidar ilişkileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dolgun, U. (2010). Çalışma yaşamında gözetim. *Journal of Social Policy Conferences*, 49, 507-539.
- Erdoğan Tuğran, F. & Tuğran, A. H. (2016). Lyon'un gözetim alanları tasnifine göre "özgür kız" reklam serisinin incelenmesi. *Middle Black Sea Journal of Communication Studies*, 1(2), 48-56.
- Eroğlu, U. & Özdemir, E. (2009). Gizli müşteri araştırması: Mobilya sektöründe bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 357-381.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (1993). *Ders özetleri 1970-1982* (S. Hilav, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, M. (2019). *İktidarın gözü* (I. Ergüden & O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2019). *Özne ve iktidar* (I. Ergüden & O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2020). *Büyük kapatılma* (I. Ergüden & F. Keskin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gürcü, İ. P. (2007). Satış temsilcilerinin performans değerlendirmesinde gizli müşteri araştırmalarının kullanımı: Xyz şirketinde bir uygulama (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yıldık Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güven, Ö. O. (2014). Gözetim tekniklerinin güç ilişkileri bağlamında dönüşümü ve toplumsal denetim. *Atatürk İletişim Dergisi*, 7, 79-112.
- Hülür, H. (2008). İktidar/bilgi sarmalı: Michel Foucault'da disiplinsel doğruluk ve özne. *EKEV Akademi Dergisi*, 35, 149-164.
- Hülür, H. & Ölçer, H. (2020). Michel Foucault'da dil ve iktidar. M. N. Doru & K. Gökdağ (Ed.), *Kavramlar ve kuramlar: Düşünce bilimleri* (s. 151-162) içinde. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Keskin, F. (2005). Söylem, arkeoloji ve iktidar. *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, 3(9), 15-24.
- Kılıç, B. & Yıldız, E. (2017). Yöneticilerin perspektifinden yiyecek içecek işletmelerinde gizli müşteri uygulamaları. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 322-332.
- Kılıç, B. & Yıldız, E. (2018). Gizli müşteri uygulamaları kapsamında yapılan çalışmaların bibliyometrik profili (1997-2018). E. Özkul, B. Bilgili & S. Uca (Ed.), *International Gastronomy Tourism Studies Congress Book* (s. 730-744) içinde. Erişim adresi (17 Temmuz 2021): <https://www.academia.edu/38979062>
- Lyon, D. (1997). *Elektronik göz* (D. Hattatoğlu, Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Lyon, D. (2006). *Gündelik hayatı kontrol etmek: Gözetlenen toplum* (G. Soykan, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Lyon, D. (2012). *Vesikalı yurttaş: Gözetim aracı olarak kimlik kartları* (B. Baysal, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Lyon, D. (2013). *Gözetim çalışmaları* (A. Toprak, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Özger, Ö. (2016). Gözetim kavramının tarihsel gelişimi ve elektronik gözetim. *Cyberpolitik Journal*, 1(1), 5-31.
- Revel, J. (2012). *Foucault sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.

Yücesan Özdemir, G. (2000). Başkaldırı, onay ya da boyun eğme?: Hegemonik fabrika rejiminde mavi yakalı işçilerin hikâyesi. *Toplum ve Bilim*, 86, 241-259.

Türkiye’de yaşlılığın geleceği

İhsan Çapcıoğlu* & Ahmed Hamza Alpay**

Öz

Yaşlanma deneyimi, kişi ve mekân arasında sürekli bir uzlaşma içeren anlam dünyalarında gerçekleşir. Bu anlam dünyaları, amaçlarını gerçekleştirmede her zaman başarılı değilse de amaçlı olduğunu düşündüğümüz insani faaliyetlerle harekete geçirilir. Günümüz toplumlarında yaşlı yetişkin sayısının giderek artması, özellikle kentsel mekânlarda, yaşlıların seyahat davranışları ile sosyal hareketliliğini etkileyen zorlukları anlamayı gerektirmektedir. Toplumsal faaliyetler, ilerleyen yaşlarda, özellikle göze çarpan bir dizi mekanizma yoluyla, fiziksel ve psikolojik refahı desteklemektedir. Ülkemizde sağlık hizmetleri ile sosyal hizmetlerin gelişmesi yaşam beklentisini yükseltmekte, bunun sonucunda yaşlı nüfusumuzun genel nüfusumuza oranı hızlı bir şekilde artmaktadır. Bu çerçevede yaşlı nüfusun çoklu ihtiyaçlarının bütüncül bir yaklaşımla karşılanması giderek daha önemli hâle gelmektedir. Yaşlılar açısından yüksek risk faktörü olarak değerlendirilen yoksulluk, 75 yaş ve üstü bir yaşta olmak, kadın olmak, dul olmak, yalnız yaşamak, eğitim düzeyi düşük olmak gibi, genellikle, benzer nitelikteki kronik durumlarla başa çıkmaya yönelik sosyal politikaların ivedilikle üretilmesi gerekmektedir. Yaşlıların sağlığı; gelir, sosyal faaliyetler vb. konulardaki değişimlere ve büyük ölçüde aile üyelerinden gelen desteğe bağlıdır. Bu durumda aile; bireysel, duygusal, sosyal ve ekonomik destek sağlar. Yaşlı bakımı, yaşlı bireylere özgü özel gereksinimlerin karşılanmasıdır. Geleneksel toplumda yaşlı bakımı, aile üyelerinin sorumluluğundaydı ve geniş aile ortamında sağlanırdı. Modern toplumlarda ise devlet veya hayır kurumları tarafından sunulmaktadır. Bu çalışmada, hızla yaşlanan ülkemiz nüfusunun gerçekliğinden hareketle, yaşlılık olgusu; sosyal, çevresel ve psikolojik dinamikleriyle incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yaşlılık, yaşlanma, aktif yaşlanma, yaşam kalitesi, Türkiye

The future of old age in Turkey

Abstract

The ageing experience occurs within worlds of meaning involving an ongoing negotiation between person and place. These worlds of meaning are catalysed by human activity, which we assume is purposeful if not consistently successful in achieving its intentions. The increasing number of older adults in today’s societies, especially in urban spaces, understand the difficulties affecting the elderly’s travel behaviour and social mobility. Social activities contribute to physical and psychological well-being at later ages through a number of particularly remarkable means. The development of health services and social services raises life expectancy in our country, leading to a rapid increase in the proportion of our elderly population to our general population. In this context, it is becoming more critical to address the multiple needs of the elderly population with a holistic approach. Many of the same characteristics that put older people at risk for disabling chronic conditions (e.g., being poor, 75 years and older, female, living alone because of widowhood, having less than a high school education) also increase the likelihood that their environments will be environmentally deficient. The health of the elderly depends on income, changes in social activities and support from family members. In aged care, the government or charities in modern societies provide the unique needs of older people. In this study, the phenomenon of old age, based on the reality of the rapidly ageing population of our country, is examined with its social, environmental, and psychological dynamics.

Keywords: Old age, aging, active aging, life quality, Turkey

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, E-posta: ihsançapcioglu@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-4796-5232

** Dr., Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: ahmedhamza0606@outlook.com, ORCID ID: 0000-0002-8781-6939

Giriş

OECD ülkeleriyle karşılaştırıldığında Türkiye, yaşam beklentisi bakımından artış gösteren ülkelerdendir. Türkiye’de beklenen yaşam süresinin 1990 itibariyle 64,2; 2000 itibariyle 70; 2018 itibariyle ise 76 yıl olarak gerçekleştiği görülmektedir. Ülkemiz nüfusunda 65 ve üstü yaş grubu bireylerin oranı %8,8; bu oranın nüfus olarak karşılığı ise 7.186.204 kişidir. Türkiye’de yaşlı nüfus 2023 itibariyle 8.600.000 kişi; 2050 itibariyle ise 19.442.000 kişi olarak öngörülmektedir. Dünya’da 60 yaş ve üzeri nüfusun 2030 yılında 1,4 milyara, Türkiye’de ise 15 milyona ulaşacağı; genel nüfus içindeki oranının katlanarak Dünya’da %32’ye, Türkiye’de ise %16’ya yükseleceği; yaşlı nüfusun genç nüfusu sayıca geçeceği ve bu yükselişten gelişmekte olan ülkelerin önemli ölçüde etkileneceği kaydedilmektedir. Sosyal hizmetler ile sağlık hizmetlerinin gelişmesi, ülkemizde yaşam beklentisini yükseltmekte; bunun sonucunda yaşlı nüfusumuzun genel nüfusumuza oranı hızlı bir şekilde artmaktadır. Bu çerçevede, ülkemizde yaşlı nüfusun çoklu ihtiyaçlarının bütüncül bir yaklaşımla karşılanması giderek daha önemli hâle gelmektedir. Çünkü “nüfus bilimsel” açıdan toplumlar sınıflandırıldığında, bir ülkede yaşlı nüfusun genel nüfusa oranının %7-%10 arasında gerçekleşmesi “yaşlı toplumu”; %10’u aşması ise, “ileri yaşlı toplumu” ifade etmektedir. Mevcut sınıflandırma -öngörüler çerçevesinde- 5 yıllık süreçten sonra Türkiye’nin “yaşlı toplum” sınıfından “ileri yaşlı topluma” evrileceğini göstermekte ve yaşlılık olgusunun önemini daha iyi kavramamızı gerektirmektedir (Çapcıoğlu & Alpay, 2019, s. 676-677).

1. Araştırmanın problemi, amacı ve yöntemi

Kronolojik yaş tanımlaması, yaşlanma sürecinin niteliğine ilişkin yeterli veriyi sağlamadığı için gerontoloji literatüründe yaşlılığın sadece kronolojik olarak ele alınmaması gerektiğini belirten pek çok araştırma bulunmaktadır. Bu nedenle yaşlılığın anlaşılması, biyolojik, psikolojik, sosyal ve kültürel bağlamların birlikte ele alınmasıyla mümkündür (Aközer vd., 2011, s. 104). Esasen dünyada yaşlılık yeni bir olgu değildir. Ancak gün geçtikçe bu olgunun yeni sorunlar ve yeni hizmet modelleri ihtiyacı ile karşımıza çıktığı görülmektedir. Yaşlanma sürecinde tüm ülkeler artan ekonomik ve sosyal talepler ile yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Değişen dünya koşulları, gelişen sağlık sistemi, kültürel ve toplumsal değişimler ile birlikte yaşlılık ve yaşlılığa ilişkin konular, yaşlılara yönelik hizmetlerin gündemini belirlemeye başlamıştır. Yaşlılık döneminde ihtiyaçların ve tüketim alışkanlıklarının değişmesi, ekonomik ve sosyal ihtiyaçların karşılanmasındaki güçlükler, demans, alzheimer gibi hastalıkların sıklıkla ortaya çıkması gibi nedenlerle bu dönem çoğu zaman bireyler için başa çıkılması ve yönetilmesi zor bir sürece karşılık gelmektedir (sbb.gov.tr, 2021, s. 2).

Türkiye’de ilk nüfus sayımı 1927 yılında Cumhuriyetin ilanından dört yıl sonra yapılmıştır. Bu sayımda Türkiye’nin nüfusu 13,6 milyon olarak bulunmuştur. Cumhuriyet öncesi dönemde uzun süren savaşlar, ölümler, göçler ve kayıplar nedeniyle ülke nüfusu önemli ölçüde azalmıştır. Nüfusun yaş ve cinsiyet dağılımı, model bir nüfus yapısından anlamlı ölçüde farklılaşmıştır. Söz konusu farklılık, özellikle 15-49 yaş grubundaki kadınların, erkeklere göre (800.000) fazlalığı ve çocuk/kadın oranlarının düşüklüğü olarak ortaya çıkmıştır. Salgın ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle yetişkin ölüm hızı artmış, diğer yandan bebek ve çocuk ölümleri çok yüksek düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, sağlıklı bir neslin sayısının artırılması, yetiştirilmesi ve sürdürülmesi Cumhuriyetin ilk yıllarında önem verilen bir politika olmuştur. 1935 yılında %41,4 olan 0-14 yaş grubunun oranı 2000’li yıllarda %29,8’e düşerken, nüfus içinde yaşlı bireylerin oranı aynı yıl içinde %5,7’ye yükselmiştir. Nüfus içinde yaş yapısının değişerek, çocukların ve gençlerin oranının azalması ve yaşlı insanların (60+ veya 65+) oranının artması nüfusun yaşlanması olarak kendini göstermiştir. 20. yüzyıl dünya nüfusunun yaş yapısında oluşan değişim bakımından insanlık tarihinde bir dönüm noktası olmuş ve yaşlı nüfus özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem dünyada hem de Türkiye’de dikkat çekici oranlarda artmıştır (sbb.gov.tr, 2021, s. 8-9).

Araştırılan konu ile ilgili literatür taramasını da içeren doküman analizi, makalemizde belgelerin sistematikleştirilmesinde zaman ve diğer kaynaklarda tasarruf sağlarken; incelenen olgu ve olayların da önem sırasının oluşturulmasını, veri kaynaklarının tasnif edilmesini ve yeni veri setleri oluşturulmasını da kolaylaştırmıştır (Baltacı, 2019, s. 376). Bu çerçevede araştırmanın problemi belirlenirken önem ve analiz ölçütleri dikkate alınmıştır. Problemin belirlenmesi, diğer aşamaları doğrudan etkileyeceği için öncelikle ön araştırma yapılmıştır. Araştırmacılar olarak kendi deneyimlerimizi de göz önünde bulundurularak (Karataş, 2017, s. 74), Türkiye’de yaşlılığın geleceğine ilişkin tespit ve öneriler araştırmanın temel problemini oluşturmuştur. Yaşlanma olgusu, süreci, dünyada ve Türkiye’de yaşlıların algılanan toplumsal profili, Türkiye’de yaşlılık çalışmalarına ilişkin farkındalık ve tutumlar araştırmanın alt problemleri olarak analiz edilmiştir. Esasen yaşlılık sorunlarını, içerisinde geliştiği değerler sisteminden bağımsız olarak analiz etmek, tikel durumlara egemen olan ilişkiler ağını kendi doğal ortamında yorumlamaya veya bunların anlamlarını ortaya çıkarmaya çalışmaktır (Karataş, 2017, s. 71). İnsanların yaşlılığa ilişkin olay ve olgular karşısında tutum ve davranışlarının arkasında yatan nedenlerin neler olduğu, kişi ve toplumların gerek birbirlerinden gerekse çevrelerinde olup bitenlerden nasıl etkilendiği, konuyla ilgili gelecekte karşılaştırmalı yöntemsel analiz çalışmalarının gerekliliğini de ortaya koymaktadır (Baltacı, 2019, s. 382-383).

Sosyal hizmet uzmanlarından ekonomistlere, gerontologlardan kent planlamacılarına, sosyologlardan siyaset bilimcilere kadar birçok alandaki uzman, konuyla yakından ilgilenecek kendi bağlamında yaşlılık olgusuna ilişkin çözümlemelerde bulunmaktadır (Şentürk, 2018, s. 171). İç ve dış göçler çekirdek ailenin yapısında dönüşüme yol açmış, kadınların iş gücüne katılımını artırmıştır. Türkiye’deki ekonomik problemler; konutların küçülmesi, nüfus artışının hızlanması, sağlık sorunlarının artması ve kuşaklararası iletişim eksikliği, evde bakım hizmetlerini zorlaştırmaktadır. Bu durum karşısında yaşlılar, kendi ihtiyaçlarına yanıt verecek uygun ortamlardan uzaklaşmakta ve aile ortamlarının dışında yer alan işlevsel yapılardan olan huzurevlerinde kalmaktadırlar. Yaşlı bireyler için riskli faktörlerden; 75 yaş üstünde olmak, dul olmak, yoksul olmak, kadın olmak, eğitim seviyesi düşük olmak ve yalnız yaşamak gibi çoğunlukla benzer nitelikte olan ve kronikleşen sorunlarla baş etmek için ivedilikle toplumsal politikalar üretilmelidir. Bu makalede; yaşlanma olgusunun toplumsal, psikolojik ve çevreyle ilgili dinamikleri, hızla yaşlanmakta olan ülkemizin gerçekliğinde ortaya konulmakta ve değerlendirilmektedir.

2. Toplumsal bir olgu olarak yaşlılık ve yaşlanma süreci

Yaşlanma, yaşam boyu süren bir deneyimdir (Arun, 2018a, s. 14). Hayatı boyunca “varlığını anlamlı kılma” çabasında olan birey hem yetişkinlik hem de yaşlılık dönemlerinde, farkındalığı yüksek anlamlı bir hayat arayışında olacaktır. Hayata anlam katmak; toplumsal yönden faydalı işler yaparak, çevredeki insanlar için öğretici ve örnek davranışlar ortaya koymakla mümkündür. Hayata anlam katmanın diğer bir yolu da “bir işi başarma” ve “işinde üretkenlik/verimlilik” konusunda gayret göstermektir. Bireylerin diğer insanlarla ilişkileri gerek kendisinde gerekse ilişki kurduğu insanlarda karşılıklı memnuniyet oluşturacak seviyede gerçekleşmelidir. Bu bağlamda, yaşlıların toplumsal ilişkileri henüz yaşlanma dönemine ulaşmadan düzenlenmelidir. Çünkü insan, daima diğer insanların sohbetine, kendisiyle kurduğu iletişime ihtiyaç duymakta ve bu durum yaşlanma sürecinde daha da belirgin hâle gelmektedir (Baran, 2011, s. 2).

İnsanın kendi gerçekliğini çözmek ve kendi çabasıyla biçimlendirdiği toplumsal sistemlerin derinliklerini keşfetmek amacıyla geliştirdiği bilgi üretme yolları (Karataş, 2017, s. 71); aile ve toplum, yaşlı bireylerin korunması, bakımı ve desteklenmesinde kilit rol oynamaktadır (Aközer vd., 2011, s. 107). Bu kapsamda değerlendirildiğinde yaşlanma, tüm toplumlarda demografik geçişin bir sonucu olarak kaçınılmaz ve geri dönüşü olmayan bir

değişim sürecidir (Kaur vd., 2015, s. 1049). Dünya çapında bir taraftan doğum oranları azalırken diğer taraftan yaşam süresinin uzaması (Aydemir & Kılıç, 2017, s. 19), tıp alanındaki gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde; ölüm hızında düşüşe, yaş ortalamasında ise artışa neden olmaktadır. Yaşlı nüfus da bu durumla bağlantılı şekilde artmaktadır. Çağdaş toplumlarda yaşam beklentilerinin değişmesiyle eğitim maliyetleri artmış ve bu durum çocuk sayısında azalmaya neden olduğundan yaşlanan nüfus da artmıştır (Arslan, 2009, s. 113).

Tibben sağlıklı kategorisinde yer alan yaşlılar, iyi bir aile desteğine sahip kişiler olarak algılanmaktadır. Bunun nedeni, sağlıklı yaşlıların günlük aktivitelerini başkalarının yardımı olmaksızın gerçekleştirebilmeleridir (Kaur vd., 2015, s. 1052). Fiziksel, zihinsel, ruhsal ve toplumsal bakımdan esenlik durumu olarak tanımlanan sağlığın; bilinen evrensel tanımı dikkate alındığında, özellikle sosyal iyilik hâlinin sağlanması ve sürdürülmesi için toplumsal belirleyicilerinin iyileştirilmesi gerekmektedir. Sağlığın belirleyicileri ifadesi ile; beslenme, barınma, sosyoekonomik koşullar, toplumsal değerler, kültür ve toplumsal cinsiyet gibi faktörler kastedilmektedir. Söz konusu koşullardan herhangi birinin eksikliğinde sağlıklı olma hâlinin sürdürülmesi mümkün olmayabilir. Kırılganlığın arttığı yaşlılık döneminde, bu tür olumsuzlukların bireyi daha çok etkilediği bilinmektedir. Sosyal sağlığın sürdürülmesi için son dönemlerde daha çok gündemde olan bir konu da yaşlı bireylerin toplumsal ilişkilerini sürdürdükleri ve geliştirdikleri ortamların varlığının önemi olmuştur. Sosyal sağlığın fiziksel ve ruhsal sağlık için destekleyici rolü olduğu literatürde yaygın olarak kabul edilmektedir. Zihinsel/mental sağlığın korunması için egzersizlerin ve bilişsel işlevlerin sürekliliği önerilmektedir. Ayrıca bu yolla Alzheimer gibi demans tiplerinin önlenmesine ilişkin veriler de bulunmaktadır (Aslan vd., 2018, s. 40).

Yaş almayla birlikte algılama, dikkatsizlik, geliştirici yeteneklerde azalma ve düşünmede yavaşlama gibi değişimlere bağlı olarak (Top vd., 2010, s. 15) beden sağlığıyla ruh sağlığı arasındaki ilişki ortaya konulmuş (Horozcu, 2010, s. 225) ve kronik hastalıkların tehdit edici yönleri uzun süreli koruma ve gözlem gerektirdiğinden, bireylerin temel aktivitelerini oldukça etkilemiştir. Bireylerin ileri yaşlardaki bakımlara muhtaçlığı, yaşam denetimlerini kaybetmelerine ve ruhsal problemlere sebep olabilmektedir (Gürsu & Ay, 2018, s. 1187). Yaşlıların sağlığı; gelir, sosyal faaliyetler vb. konulardaki değişimlere ve büyük ölçüde aile üyelerinden gelen desteğe bağlıdır. Bu durumda aile; bireysel, duygusal, sosyal ve ekonomik destek sağlar (Kaur vd., 2015, s. 1050).

Öte yandan eşin ya da aile yakınlarının kaybı, yaşlıların sosyal iletişim ağının daralmasına, sosyal izolasyona, zihinsel ve fiziksel sağlıklarının bozulmasına neden olmaktadır. Ayrıca bazı toplumlarda yaşlı dul kadınlar toplumdan dışlanabilmekte, böylece informel ilişki ağları kısıtlanmaktadır. Yaşlıların tek başına kalmaları; düşük sosyoekonomik düzey ve eğitim düzeyi ile birlikte, şiddete ve istismara maruz kalma, hatta ölüm riskini ve kırılganlıklarını artırmaktadır (Yıldırım vd., 2018, s. 3144). Bu süreçte yaşlılara ve ailelerine sosyal bakım ve sağlık desteğinin sağlanması, her zamankinden daha önemli hâle gelmektedir (Özmete, 2016, s. 244). Zira yaşlanma yalnızca yaş almakta olan bireylerin değil, yaşlılarla bağlantılı olanların ve yaşlanacak insanların tümü için bir sorun alanıdır (Esendemir, 2016, s. 424). Bu nedenle, yaşlı bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlıklarına yönelik kaygılarının değerlendirilerek gerekli bakımın verilmesi; kaygılarının azalmasını ve öz yaşamları üzerindeki kontrolü sürdürmelerini sağlayacaktır (Mersin vd., 2018, s. 145).

Değişen ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel koşullar; geçmişten daha iyi, konforlu ve tatmin edici yaşam koşullarını elde etmiş yaşlı birey ile ayrımcılığa maruz kalan yaşlıların aynı toplumda bir arada bulunmasını beraberinde getirmektedir. Sürekli eğitim olanaklarının arttığı, bilginin ve bilmenin değerli kabul edildiği, dijital devrimle akıllı üretime geçildiği, hızlı değişim ve dönüşümlerin yapıllaştığı günümüz toplumunda yaşlılar, geçmişte olmadığı kadar dışlanmakta ve ayrımcılığın çeşitli türlerine maruz kalmaktadır (Şentürk, 2018, s. 202). Esasen yaşlı bireylerde “yaşam doyumu” veya “yaşam kalitesi” kavramlarının öne çıkmasıyla birlikte,

dünya nüfusunun yaşlanmasına ilişkin farkındalık daha da artmıştır. Bu konudaki çalışmalar yaşlı bireylerdeki depresyon, günlük yaşam aktiviteleri, maddi durum, kadın olma, sosyal destek gibi değişkenlere dikkat çekerek; yaşam doyumu ve kalitesi üzerindeki etkilere odaklanmıştır. Özellikle ülkemizdeki çalışmalarda; yaşam kalitesi, işlevsellik ve performans arasında gerçekleşen etkileşimlerden hangisinin yaşam kalitesi üzerindeki etkisinin daha güçlü olduğu tam olarak bilinmemektedir (Kankaya & Karadakovan, 2017, s. 22).

Yaşlı bakımı, yaşlı bireylere özgü özel gereksinimlerin karşılanmasıdır. Geleneksel olarak yaşlı bakımı, aile üyelerinin sorumluluğundaydı ve geniş aile ortamında sağlanırdı. Modern toplumlarda ise devlet veya hayır kurumları tarafından sunulmaktadır (Kaur vd., 2015, s. 1050). Bu nedenle, gelecekte yapılacak çalışmalarda, toplumsal yaş alma kavramını öne çıkartarak; yaşlı bireyin kendisini algılaması, toplumda aktifleşmesi ve sosyal uyum becerisi, toplum tarafından değerlendirilerek gerek yerelde gerekse ulusal bazda yaşlıların esenliği alanında sunulan hizmetlerin ve sorunların tespiti ile çözüm yolları üzerinde odaklanılmalıdır (Kurt vd., 2010, s. 33).

3. Türkiye’de yaşlılık ve yaşlı bireylerin toplumsal profili

1980’lerin başlarından itibaren yaşlanma hakkındaki bilginin, bu alandaki politikaları nasıl etkilediğinin anlaşılmasına ilişkin konular, eleştirel gerontolojinin ilgi alanları arasında yer almıştır. Bu çerçevede eleştirel gerontolojinin temel iddialarından biri; ana akım gerontolojik araştırmaların, yaşlılıkla bağlantılı “sorunların” ekonomik ve politik inşasında yer aldığıdır (Lassen & Moreira, 2014, s. 33). Bireylerin yaşlılık olgusuyla karşılaşması yalnızca gelişmiş ülkelere özgü olmayıp aynı zamanda gelişmekte olan ülkeleri de kapsayan toplumsal bir gerçekliktir. Bu kapsamda, yaşlanma sorunlarının etkisi, gelişmiş ülkelerle birlikte, ülkemizdeki yaşlı bireylere çevrilmiş olan incelemelerde de kendisini hissettirmiştir (Çapcıoğlu & Bilgin, 2011, s. 104). Türkiye’de yaşlılık sosyolojisi, hızla yaşlanmakta olan nüfusu ile sosyoloji bilimi içerisinde giderek önem kazanan alt dallardan biridir. Türkiye’de bilhassa 2000’li yıllardan sonra, alana özgü çalışmaların artması, yaşlılık sosyolojisinin yakın gelecekte daha da önem kazanacağına habercisi olarak değerlendirilebilir. Sosyolojinin, yaşlanma olgusuna yaklaşımda sunduğu çok yönlü bakış açısı; yalnızca bu alanda yapılan çalışmalara değil, aynı zamanda sosyal bilimler alanındaki diğer çalışmalara da kuramsal olarak referans sağlama potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, uygulamalı çalışmalar yoluyla, konuya ilişkin literatürün kuramsal olarak geliştirilmeye ihtiyacı olduğu da bir gerçektir (Erol, 2016, s. 165).

Eleştirel gerontologlar; gerontolojik açıdan bilgilendirilmiş siyasi kurumların tarihsel üretim tarzlarını meşrulaştırarak yeniden ürettiğini ve yaşlı bireylerin fırsat ve kapasitelerinin yaşlanma süreçleriyle ilgili uzman görüşleri tarafından şekillendirildiğini savunmaktadır. Bu, bürokratik standartların, emeklilik sistemleri ve “yaşlılık” hizmetleri gibi politika araçlarının, yaşlılığın tasarımı ve yaşlılığa yönelik beklentileri oluşturduğu anlamına gelir (Lassen & Moreira, 2014, s. 33-34). Konuyla ilgili çalışmalara bir başlangıç oluşturması bakımından ülkemizde yaşlanmaya ilişkin algılar; *olumlu yaşlanma* ve *olumsuz yaşlanma* şeklinde başlıca iki kategoride tanımlanabilir. Böyle bir algının yaşlı bireylerin, yaşlılığa ve hayata bakışında etkili olması kaçınılmazdır. Bu durumda *olumlu yaşlanma algısıyla*; olgun, aktif, sağlıklı, kendi kendine yeten, bağımsız ve kimseye muhtaçlık göstermeyen yaşlılar kastedilmektedir. *Olumsuz yaşlanma algısıyla* ise; kendi kendine yetemeyen ve bakıma muhtaç olan, ileri yaştaki yaşlılara işaret edilmektedir (Müftüler, 2018, s. 95).

Sosyal bilimler alanında yapılacak çalışmaların, olay ve olguların toplumsal bağlamından uzak ele alınması düşünülemez. Bu nedenle bugünün yetişkin ve yaşlılarının dünya algılarına ve yaşam reflekslerine yön veren gelişmelere göz atmakta yarar vardır. Bugünün 65 yaş ve üstü bireylerinin çocukluk yılları 1950’li yıllardır. Bu dönemde I. ve II. Dünya Savaşları, Kurtuluş Savaşı gibi büyük savaş yıllarının ardından nüfus artırma politikaları ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)’nün halk sağlığı uygulamaları devreye girmiş ve nüfus hızla

artmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre 1945'te 18.790.174 olan Türkiye nüfusu 1960'a kadar yaklaşık %44 artarak 27.064.763'e yükselmiş ve bu nüfusun %55,2'lik kısmını 15-65 yaş aralığındaki aktif çalışma çağındaki kişiler oluşturmuştur. 1945-60 yılları arasındaki yüksek genç nüfus oranı, son yıllarda ülkemizdeki yaşlı nüfus oranındaki artışın da sebebidir (Dağlı, 2018, s. 25). Türkiye'nin demografik göstergelerindeki yükseliş eğilimi, yaşlılık çalışmalarına yönelik ilgiyi her geçen gün artırmaktadır. Öyle ki 2013 yılı itibariyle yaşlı nüfusumuzun genel nüfusa oranı %7,7 oranında gerçekleşmişken; 2017 yılında %8,5'e yükselmiş, 2023 yılı itibariyle de %10,5 olarak öngörülmüştür (Çapcıoğlu & Alpay, 2019, s. 676-677).

Türkiye'de özellikle 1950'li yıllardan itibaren kırdan kente göç süreci ivme kazanmış; kırsal kesimin yaş yapısını değiştirmiştir. Göç sonrası kent nüfusu artmış, kırsal kesimin ekonomik kaynağı olan tarımla uğraşan kişi sayısı azalmıştır. Tarımda makinalaşmanın hızlanması, kentlerin teknoloji, ulaşım ve altyapı olanaklarındaki ilerlemeler nedeni ile kırsal alandan kente göç hareketi giderek artmıştır. Özellikle toprak mülkiyeti olmayan geçimlik üreticiler de kırsal alandan kente göç etmişlerdir. Buna rağmen kırsal alanda yaşlıların oranı yüksektir. Ancak yaşlıları da içeren kent nüfusu günümüzde kırsal nüfusa göre daha yüksek oranda olduğu için farklı yaş gruplarına (çocuk, yetişkin yaşlı gibi) yönelik pek çok hizmet kentte yaşayan nüfusa göre planlanmaktadır (Yıldırım vd., 2018, s. 3142). Bu planlama belirli gündelik pratiklerin mevcut biçimlerine yöneliktir (Lassen & Moreira, 2014, s. 44).

Sosyal yaşlanmada önümüzdeki yıllar itibariyle bakım muhtaçlığındaki yaşlı sayısının hızla artacağı öngörülmektedir. 2050 yılında 100 milyon olması beklenen nüfusumuzun %30'unun 60 yaş ve üstü kişilerden oluşacağı Dünya Sağlık Örgütü verilerince teyit edilmektedir. Bu kişiler arasında mutlak engellilerin, günlük hayatlarında bakım ve yardım ihtiyacı olanların ve kronik hastaların fazlaca yer alacağı öngörülmektedir. Zira deneysel veriler analiz edildiğinde; yaşlılık döneminde bakıma muhtaçlık ve engelliliğin arttığı, bununla birlikte çok sayıda bireyin yaşlanma döneminden önce bakım muhtaçlığı ve sağlık sorunları yaşadığı anlaşılmaktadır (Tufan & Yazıcı, 2009, s. 49). Yaşlılığın tamamen ortadan kaldırılması bir yanılısamadır. Bununla birlikte, politika belgeleri uygulamada müdahale için somut önlemleri tarif ederken, kullanılan belirsiz dil ve kapsamlı yaklaşımla; yaşlanmanın bir politika rüyasından daha fazlası olması için çok önemli bir stratejiye ihtiyaç vardır. Bu strateji ise yerel adaptasyondur (Lassen & Moreira, 2014, s. 44).

İş gücüne katılımı az sayıda gerçekleşen yaşlı nüfus, çoğu zaman da ekonomik faaliyetlerde bulunmayan grupları oluşturmaktadır. Yaşlı nüfusa sahip olan ülkelerin, iş gücü piyasasındaki çalışan sayısı azalırken, yaşlanmış iş gücünün düşük verimliliği de iş gücünün toplamdaki arzına negatif etkide bulunmaktadır. Nüfusun yaşlanması; demografik değişime bağlı olarak, kamu tasarruflarının düşmesini, emeklilik ücretlerinin ve sağlık harcamalarının ciddi oranlarda artışını beraberinde getirmektedir. 65 yaş ve üstündeki gruplarda beklenen hızlı artışların, ilerleyen süreçte, sosyal güvenlik sistemlerinin karşılaşacağı önemli tehditleri ortaya çıkarması beklenmektedir (Ak, 2016, s. 1022). Eğer yaşlılığın kavramsal ve fizyolojik koordinatları gerçekten belirlenmemişse, bu durumda yaşlılıktan geriye kalan nedir? Yaşlılığı ileri yaş dönemiyle ilişkilendirmenin potansiyelleri ve yaşlanma politikalarının etkileri vurgulanmış olsa da yaşamın son dönemi her zaman kendine özgü önlemler, politikalar ve uygulamalar gerektirmektedir (Lassen & Moreira, 2014, s. 44).

İnsan hayatında yaşlanma ve bununla bağlantılı olarak yaşamın bir gün sona erecek olması kaçınılmaz olduğu halde, bireyin yaşlanmanın kendi başına değil, sadece başkalarının başına geleceğine ilişkin güçlü içsel inancı, yüksek anomi potansiyeline ev sahipliği yapmaktadır. Bu durum, bir taraftan bireyin kaçınılmaz olarak yaşlanmasına, diğer taraftan ise toplumun ana akım yapılarından ve inançlarından uzaklaşmasına yol açmaktadır (Mowat, 2005, s. 9). Bir toplumun yaşlanma sürecine hazırlıksız yakalanması; sağlık, bakım, eğitim, iş ve istihdam, sosyal ilişkiler gibi birçok açıdan sorunlar yaşamasına yol açabilir. Dolayısıyla içinde

bulduğumuz yüzyılda Türkiye için risk faktörü nüfusun yaşlanması değil, yeterli düzeyde gelir artışına sahip olmadan yaşlanmasıdır. Türkiye, dünyada hızla yaş almakta olan ülkeler arasında yer aldığından, yaşadığı bu hızlı dönüşüme ayak uyduracak biçimde kalkınma sürecini tamamlamak zorundadır (Arun, 2018b, s. 24-25). Çünkü toplumsal yapıda, yaşlılara her zaman bir denge unsuru ve deneyim kaynağı olarak ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla yaşlı bireylerin yaşam doyumundaki etkenlerin belirlenmesi, özellikle onların topluma kazandırılmaları, sağlıklarını geliştirici ve koruyucu davranışlar sergilemeleri ve kişisel refahları bakımından önemlidir (Özer & Karabulut, 2003, s. 72).

Yaşlıların yaşam kalitesi, yaşlanan bir topluma doğru demografik dönüşüm ile ilgilidir (Kaur vd., 2015, s. 1049). Modern dönem, teknoloji ve tıp alanındaki gelişmelerden hareketle; sosyal hayatın dönüştüğü, yaşlı bireylere yönelik düşüncelerin ve tutumların değişime uğradığı bir zaman dilimi olmuştur. Söz konusu dönüşüm sürecinde, sağlıklı ve bilinçli beslenmeye bağlı koşulların iyileştirilmesiyle yaşam süresi uzamıştır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi yaşlanma sürecinin uzaması, yaşlılıkta bakıma muhtaçlık ve düşkünlük sorunlarını beraberinde getirmiştir. Bundan başka, geniş aile yapısı çekirdek aile yapısına dönüşürken, modern kültür geleneksel kültüre egemen olmuştur. Bu süreçte erkek ve kadın çalışma hayatına yoğun ve aktif katılım göstermiş, yaşam pratikleri değişime uğramış ve boşanmalar artmıştır. Bilgi teknolojilerinin gelişmesine paralel olarak yaşlı bireylerin statülerine kaynaklık eden geleneksel bilgi anlam ve değerini kaybetmiştir. Ayrıca teknoloji, özellikle gençler tarafından kontrol edilmeye başlanmış ve yaşlı bireylerin teknolojik ve toplumsal değişime beklenen ölçüde uyum sağlayamaması, toplumsal statülerini zayıflatmıştır (Özbolet, 2016, s. 55). Bununla birlikte yaşlılık döneminde temel ihtiyaçlarını karşılamayı, yalnızlık duygusuyla başa çıkmayı ve günlük işlerini yürütmeyi başarabilen bireylerin toplumsal statüsü, sorumluluklarıyla yakından ilişkili olarak istikrarını koruma eğilimindedir (Güngör, 2012, s. 178). Çünkü bu dönemde devam eden meşguliyetler, yaşlı bireylerin hayatı anlamlandırmalarına aracılık eden işlevsel roller üstlenmektedir.

4. Türkiye’de yaşlılık çalışmalarının dünü-bugünü: Tespit ve öneriler

Türkiye’de ‘yaşlı dostu’ kapsayıcı hizmetler her geçen gün artmaktadır. Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün 2011 yılında; Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından kurularak, 2019 yılında, T.C. Cumhurbaşkanlığı himayelerinde I. Yaşlılık Şurası’nın düzenlenmesi, bu alanda umut verici adımların başında gelmektedir. Ayrıca, söz konusu bakanlığın yaşlılara yönelik; Yaşlı Bakım Hizmetleri, Yaşlı Yaşam Evi Projesi, Yaşlı Hizmet Merkezleri, Durum Tespit Çalışması, Aktif Yaşlanma Strateji Belgesi, Türkiye’de Yaşlıların Durumu ve Yaşlanma Ulusal Eylem Planı Uygulama Programı, Yaşlı Dostu Kentler Sempozyumu, Yaşlı Destek Programı (YADES) gibi alt başlıklarda toplayabileceğimiz hizmetler; ‘yaşlı dostu’ politikaların geç de olsa uygulamaya konulduğunun göstergesidir. Burada önemli olan yaşlı dostu hizmetlerin artmasıyla birlikte yaşlıların aktif yaşama ve böylece aktif yaşlanma sürecine katılmalarıdır. Çünkü yaşlı bireyleri kapsayan hizmetler ile aktif yaşlanma süreci arasında doğrusal bir ilişki bulunmaktadır (Esendemir, 2019, s. 24-25). Bu bakış açısının yaşlanmaya dair toplumsal sonuçları; yaşlılığın evrensel bir olgu olarak algılanmasının yanı sıra; bireyler ve gruplar arasında güçlü bir bağ olarak görülmesidir. Yaşlanma sürecinin çağrıştırdığı ölüm korkusu, doğal bir durum olarak değerlendirilebilir; ancak korkularla başa çıkmanın yöntemi, onları yok saymaktan ziyade yaşamın gerçekliği içinde muhtemel sonuçlardan biri olarak kabul etmektir (Mowat, 2005, s. 10).

Yaşlılık ve yaş alma 60-65 yaş üstü bireylerle sınırlandırılmayacağı gibi, yaşlı bireyler de homojen sosyal gruplar olarak değerlendirilemez (Arun, 2017, s. 1). Yaşlı bireylerin ortalama dörtte birinin bir okuldan mezun olmadığı Türkiye’de; yine ortalama dörtte biri de herhangi bir işte çalışmamakta, dolayısıyla sosyal güvenlik sisteminde yer almamaktadır. Evli erkekler, evli kadınlara nazaran daha da yaşlı durumundadır. Bu nedenle daha genç durumdaki

kadın eşlerin erkek eşlere kıyasla, yaşlılık bakımında öncelikli oldukları anlaşılmaktadır. İstatistiklere göre erkekler boşandıktan veya eşlerini kaybettikten sonra tekrar evlenirken, kadınlar genellikle böyle bir tercihte bulunmamaktadır. Yaşlanan kadınların büyük bir bölümü hayatını tek başına devam ettirmektedir. Gelir getirici bir işi olmayan kadınların çoğu ev kadını statüsüne sahip olduklarından, sosyal güvenlik sisteminde eşlerine bağımlıdır. Dolayısıyla kişisel gelirden yoksun kadınlar çoğunlukla yaşlı statüsündedir. Erkeklerle göre daha uzun ömürlü olan kadınların, yaşadıkları süredeki sağlık durumları iyi olmaktan uzaktır. Hâlihazırda, erkeklerin huzurevindeki sayıları kadınlara göre fazladır. Yine hem sürekli bakıma hem de huzurevine başvuran ve sırasını bekleyen kadınların sayısı, erkeklerle göre daha fazla durumdadır (Özmete & Hussein, 2017, s. 67).

Türkiye yaşlı bakım hizmetlerindeki kurumsallık; rehabilitasyon merkezleri, yaşlı bakım, yaşlı yaşam evi ve huzurevleriyle sınırlıdır. Rehabilitasyon ve yaşlı bakım merkezleri, huzurevleriyle aynı yerleşkeyi ya da binayı paylaşmaktadır. Huzurevi sakini bireylerin sağlığı bozulduğunda, bir başka kuruma transfer olamadıklarından; aynı yerleşkede, başka bir bölümde tasarlanmış rehabilitasyon ve yaşlı bakım merkezinde bakımları sağlanmaktadır. Gündüzlü bakımın yapıldığı yaşlı hizmet merkezleri kapatıldığından, yaşlı bireylere sağlanan hizmetlerde kayıplar yaşanmıştır. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte 1930 yılında yürürlüğe giren 1580 sayılı yasada ilk defa Belediyelere; yaşlı bireyleri korumak, yaşlı evleri yapmak ve yönetmek yükümlülüğüyle; farklı illerde güçsüzler yurdu, aceze evleri, huzurevi ve düşkünler evi adıyla yaşlılar için yatılı kuruluşlar açma yetkisi verilmiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca 1966'da ilk huzurevi Konya'da, ikincisi ise Eskişehir'de faaliyete geçirilmiştir. Huzurevleri, toplumda; güçsüzlerin, yoksulların, kimsesizlerin kaldığı yerler olarak algılandığından, yaşlı bireylerin huzurevlerine yönelmesi yadırganan bir gerçekliktir. Bununla birlikte konuyla ilgili araştırmalar, yaşlı bireylerin huzurevlerinde sunulan bakım hizmetlerinden memnun olduklarını ve devletin verdiği güveni hissettiklerini göstermektedir (Özmete & Hussein, 2017, s. 67-68). Bu durum, 'yaşlı dostu' bireylerin ve toplulukların; yaşlıları hayata aktif katılıma sevk etme konusunda etkin rol oynadıklarını göstermektedir (Esendemir, 2019, s. 24-25).

Ülkemizde evde bakım hizmetlerinin; özellikle kız çocuklar, kadın eşler ve gelinler eliyle sağlanması, engelli ve yaşlı bakımının kültürümüze özgü gerçekliğini oluşturmaktadır. Birçok kişi ailesinde yaşlısına baktığından, çoğu zaman kendi hayatına gereken önemi veremeyerek hem kurumsal destek hem de öteki aile üyelerinden destek ihtiyacını karşılayamamaktadır. Bu nedenle evde bakım desteği son derece önemli hâle gelmektedir. Diğer taraftan, yaşlı yakınlarının psiko-sosyal açıdan desteklenmesi ve kendilerine "dinlenme evlerinin" sağlanması; bakım hizmeti verenler için yaşam kalitesini iyileştirici adımlar olacaktır. Türkiye'de bakım sigorta sistemi bulunmadığından, yaşlılık dönemindeki bakımın finanse edilmesi, sosyal güvenlik prim sisteminin haricinde mümkün değildir. Hem işverenler hem de çalışan gruplar; bu durumla ilgili uygulamalara çekinceyle yaklaşmaktadır. Yine bakım finansmanına acilen çözüm getirilmelidir. Ülkemiz gerçekliğinde, yaşlı bireylere yönelen az sayıdaki hizmetlerde; yaşlılar ve toplum, yeterli derecede bilgi sahibi değildir. Bu sebeple toplumdaki farkındalığın oluşturulmasında ve bilgilendirmenin yapılmasında, hizmetlerin sunumu önemlidir. Yaşlanma ve yaşlılık sadece yaşlı bakımının ve yaşlılık döneminin konu edildiği bir sınırlamaya tabi değildir. Bu sebeple, hizmetler planlanırken ve sunulurken; yaşam dönemi yaklaşımından hareketle, önleyici ve koruyucu toplumsal hizmetler kapsamına dikkat çeken anlayışların geliştirilmesi bir ihtiyaçtır (Özmete & Hussein, 2017, s. 69). Aksi takdirde sadece yaşlı bireylerle ilişkilendirilen bulgularla, yaşlılık sürecinin belirli bir anında tespit edilen sorunlara çözüm getirilebilir (Arun, 2017, s. 1). Bu çerçevede, I. Yaşlılık Şûrası Sonuç Bildirgesi'nden (2019) hareketle, ülkemizdeki yaşlılık sorunlarının çözümüne ilişkin aşağıdaki önerilerin öncelikle dikkate alınması gerekir.

Rehabilitasyon ve tedavi hizmetlerinin yaygınlaştırılması ile yaşlı bireylerin yaşam kalitelerini iyileştirecek çalışmalar yapılarak, yaşlılık döneminde sıklık gösteren kronik

hastalıklar önlenmelidir. Yaşlı bireylere fiziksel aktivite ve beslenmeyi kapsayıcı davranışlar kazandırılarak, aktif yaşlanmanın psiko-sosyal esenlik hali geliştirilmelidir. Yaşlanma döneminin biyo-psiko-sosyal veya sağlıklı yaşamı engelleyici durumlarına karşı planlama yapılarak, yaşlı bireylerin sosyal hayata katılımları sağlanmalıdır. Sivil topluma katılım, sosyal içerme ve gönüllülük konularındaki sorunlar araştırılarak, çözüm odaklı politikaların tespiti gerçekleştirilmelidir. Yaşlı bireylerin bağımsız yaşamları desteklenerek, öğrenme fırsatları hayat boyunca sürdürülmeli; aktif yaşlanma yetenekleri geliştirilerek desteklenmelidir.

Yaşlı bireylerin sosyal hayattaki etkinliklerinin artırılmasında dijital uygulamalar yaygınlaştırılmalıdır. Kamuya açık alanlar daha erişilir duruma getirilerek, kuşaklararası dayanışmayı destekleyici faaliyetler planlanmalıdır. Dijital yetkinlikleri yeni teknolojilerle uyumlu hâle getirilerek; psikolojik, kültürel, sosyal, maddi ve manevi esenlikleri korunmalı, sosyal hayattaki katılımları planlanarak desteklenmelidir. Toplumun kültürel, ekonomik, sosyal şartlarından hareketle, elverişli finansman modelleri yoluyla güvenceli bakım sistemleri oluşturulmalıdır. Güvenceli bakım sistemleriyle sosyal ve sağlık bakımlarının tümleşik planda ve uzun vadeli sunumu gerçekleştirilmelidir. Bakım hizmetleri için uzun vadeli kriterlerden faydalanma, ihtiyaç tanımı, günlük yaşam aktivitelerinde bakıma muhtaçlık; evde ve kurumsal bakım hizmetleri yönlendirmesinde belirlenmelidir. Bakım hizmet standartları, hizmetin sunulma niteliğindeki ödemeye ilişkilendirilerek, bu hizmetlerin sunumunu gerçekleştiren personellerdeki yeterlik, nicelik ve nitelik bakımından artırılmalıdır. Psiko-sosyal destek, danışmanlık ve rehberlik hizmetleri yaşlı bireylere bakım sağlayan aileler için getirilmelidir. Evde bakım hizmetleri, milli ve yerli teknolojilerin sektöre bağlı gelişiminde desteklenerek, yaşlı bakım teknolojileri kullanılmalıdır.

Rehabilitasyon turizmi geliştirilerek yaşlı bakım çalışmaları sürdürülmeli, her bölgedeki yaşlı dostu kentler yaklaşımıyla, gönül belediyciliği yaygınlaştırılmalıdır. Yaşlı bireylere verilen hizmetler daha da aktifleştirilerek erişim kolaylaştırılmalı, yerel yönetimler bazında topluma katılımları desteklenerek, ilgili çalışmalar teşvik edilmelidir. Yaşlı bireyler kırılğan bir grup olduklarından kendilerine yönelik pozitif uygulamalar insan hakları çerçevesinde desteklenerek, bu uygulamalardan yararlanmaları sağlanmalıdır. Yaşlı ayrımcılığı, istismarı ve ihmalıyla ilgili kamusal farkındalığı artırıcı çalışmalar yürütülerek, yaşlı haklarını iyileştirecek mevzuat çalışmaları planlanmalıdır.

Yaşlı iş gücü istihdamı geliştirilerek desteklenmeli, iş gücü piyasası tarafından talep edilen becerileri koruyucu ve kazandırıcı programlar uygulanmalıdır. Yaşlı iş gücünün aktif çalışma hayatındaki uzun vadeli verimliliği, yüksek derecedeki katılımı, özel hizmet ve uygulamalarla daha nitelikli hâle getirilmelidir. Tüketici ve üretici olarak her geçen gün sayılarında artış olan yaşlı bireyler “gümüş ekonomi” ölçeğinde, yoksullukla mücadelenin ve gelir güvenliğinin kapsamıyla değerlendirilmelidir.

Yaşlı bireyler, gençlere göre dünyadaki kalıcılık süreleri daha uzun olduğu için gelecek kuşakların tanık olamayacağı ve anlamakta zorlanabileceği tecrübeler yaşamışlardır. Dolayısıyla onların bize; saygıyı, görgü kurallarını, gelenekleri, takdir etmeyi ve yaşam deneyimlerini nasıl kabul edip bunlarla başa çıkılacağını aktarma potansiyelleri yüksektir (Kaur vd., 2015, s. 1049). İnsan haklarını temellendirecek toplumsal politikalar; yaşlı bireylerin problemlerinin giderilmesinde, yaşlanma sürecindeki rollerinin etkinleşmesinde ve toplumun sosyal yapısının iyileştirilmesinde başarıyı olası hâle getirecektir. Bununla birlikte yaşlanma süreçlerinde; sosyal güvenlik uygulamalarını, yaşam standartlarını ve gelecek kaygısını bertaraf edecek yapıda düzenlenmelidir. Başka bir deyişle, nicel ve nitel veriler; en azından, yaşlı bireylerin sosyoekonomik düzeylerini, yaşlıların toplumsal asgari hayat standartlarını sağlayacak göstergede olmalıdır. Başka disiplinler ölçeğinde veri zenginliği oluşturmak, gerontolojik araştırmalarda önemli iyileştirmeler sağlayacaktır (Alptekin, 2011, s. 13-14).

Sonuç

İnsanın yaşam sırrını idrak etmeye çalıştığı deneyimler süreci olarak yaşlanma, doğru değerlendirildiğinde insanı pek çok açıdan geliştirecek fırsatlar sunar. Tecrübeleri, görgüleri ve bilgileriyle, geçmiş ve gelecek arasında köprü kuran yaşlı bireyler; değer aktarımında oynadıkları aktif rolle, geçmişimizi ya da kültürel hafızamızı taşırlar. Yaşlılık olgusuna bu perspektiften bakan bir yaklaşım hem yaşlı bireylere hem de onlara bakım hizmeti sunan kişi ve kuruluşlara, yaşlanma sürecini anlamlandırma ve buna uygun politikalar geliştirme imkânı sunabilir. Yaşlı bireylerle ilgili çalışmaların problem merkezli yaklaşımlarla çözümlendiği Türkiye’de, yaşlılık olgusu yerine genellikle yaşlı bireyler ele alınmaktadır. Hâlbuki bireylerle ilgili yaşlılık ve yaşlanma çalışmalarının, kolayca belirlenmiş kronolojik yaş üzerinde yapılamayacağı açıktır. Dolayısıyla yaşlılık ve yaşlanma çalışmaları sadece 60-65 yaş üstü bireylere odaklanmamalıdır. 65 yaş üzerindeki kadınlarla ilgili çalışmalar, yaşlı kadınlarda üçte birlik oranın okuryazar olmadığını göstermektedir. Bu verinin kullanımı, yaşlı kadınlardaki eğitim düzeyinin düşüklüğünden hareketle politikalar üretilmesini; dolayısıyla yaşlılık ve yaşlanma çalışmalarının dezavantajlı kesimlerin yaşam seyrinde ele alınmasını beraberinde getirmektedir. Hâlbuki hayatın erken dönemlerinde ortaya çıkan eşitsizlikler ileri yaşlar için de bir mirastır. Yaşlı bireyler; yekpare, homojen özellikler gösteren sosyal gruplar ya da 65 yaşa ulaştıklarında, birdenbire, kimi yeteneklerini kaybetmiş kişilerden oluşmaz. Buna benzer verilerle donatılan çalışmalarda, yaşlı bireyler; açıkça ya da dolaylı olarak, yaşam koşulları bakımından homojen, aynı tarzda hareket eden, birbirine benzeşik ve ortak çıkarların tektipleştirdiği bireyler olarak algılanmaktadır. Bu algılama biçimi, toplumsal dokuyu domine eden olguları görmeyi zorlaştırdığı için yaşlılık sosyolojisinde büyük bir yanılgıyı temsil eder.

Yukarıdaki tartışmalar bağlamında ülkemizdeki yaşlılık algısını ele aldığımızda; tüm dünyada artış gösteren ageism (yaşçılık) yaklaşımının/uygulamalarının değişkenlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Yaşlılık algısında yönlendirici olan yazılı ve görsel medya dili; aktif yaşlanmada, yaşlıların algılamasında engel teşkil edici özellikte olabilmektedir. Bilhassa yaşlı bireylerin karikatürlerde sorunlu ve çirkin şekilde sunumu söz konusu algıyı etkilemektedir. Teknolojideki hızlı ilerlemeyle birlikte aile içi ve kuşaklararası iletişimin boyutları farklılık kazanarak; ailenin yapısındaki değişimin büyüklüğü dahi kendini göstermektedir. Kentleşme olgusu ile birlikte geniş ailenin çekirdek aileye geçişi hız kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle, nine/dede ile torunların birlikte yaşadıkları aileler; yerlerini yalnızca anne/baba ile çocukların yaşadıkları ailelere dönüşmeye başlamıştır. Bu durum da mekânın farklılaşması ile birlikte aynı soydan gelen bireyleri birbirlerine yabancılaştırmıştır. Aktif yaşlanma karşısında engel teşkil eden yabancılaşma ise sosyal izolasyon ve yalnızlaşmaya yol açan bir nitelik kazanmıştır. Yaşlı bireylere bakışı etkileyen bir diğer husus, insanların eğitim düzeyidir. Bununla birlikte, yaşlılık algısının, eğitim düzeyinin kırsal kesime nazaran yüksek olduğu kentlerde çok daha pozitif düzeyde olduğu iddiası zordur. Esasen eğitim düzeyi, yaşlılık algısı ve yaşlıların aktif yaşama katılmalarında tek başına yeterli değildir. Topyekûn bir sosyal kalkınmada eğitimin; toplumun farklı bileşenleri olan kültür, din, sosyoekonomik durum ile birlikte bir araç olması gerekmektedir. Sosyal içermenin arz ettiği önem, bu nedenle büyüktür. Yaşlı bireylerin aktifleşmelerinin sağlanması, her katmandaki toplumsal katılımları yoluyla. Dolayısıyla, kentlerin ‘yaşlı dostu’ olarak planlanması yanında ‘topluluklar dostu’ olması da gereklidir. Çünkü yaşlının toplumsal hayatındaki birçok mesele, kentteki bireyler ve bağlı buldukları topluluklarla ilişkilidir. Yaşlıların istihdamının ve aktifleşmesinin sağlanması için gümüş ekonominin geliştirilmesi gerekmektedir. Ancak, iş bulmanın belirli bir yaştan sonraki güçlüğünü de kabul etmek gereklidir. Zira, gençleri daha üretken olarak değerlendiren iş dünyası; onların istihdamını da öncelikli görmektedir. Emeklilik ile birlikte yapılabilecek işler kategorisi, daha çok yaşlı bireylerin aktif yaşlanmalarında gönüllü işler olarak değerlendirilmektedir. Temel varsayım, yaşlanmanın birey ve toplum için sosyal faydaları ve yaratıcı fırsatları olduğu ve bu faydaların kabul edilmesi ve kullanılması gerektiğidir.

Disiplinler arası bir alan olan yaşlılık olgusu ve yaşlanma süreçleri, sadece belirli bir yaş kategorisindeki kişilerle sınırlandırılmamalıdır. Nitekim değişen yaşam koşulları; sosyal ilişkiler, sosyal güvenlik ve sağlık hizmetleri harcamaları, yaşam kalite ve seviyesi, yoksulluk, üretimin gücü, genç kuşakların eğitimi, bilgi kullanımı ve temsili, gelir dağılımı ve nüfusun yenilenmesi konularında yaşlılık çalışmalarının önemini her geçen gün artırmaktadır.

Kaynakça

- Ak, M. (2016). Yaşlılık olgusu üzerine uygulamalı bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 1019-1028.
- Aközer, M., Nuhurat, C. & Say, Ş. (2011). Türkiye’de yaşlılık dönemine ilişkin beklentiler araştırması. *Aile ve Toplum*, 7(27), 103-128.
- Alptekin, D. (2011). Gerontososyoloji ekseninde yaşlılık sürecinin sosyo-ekonomik boyutları. *Yardım ve Dayanışma*, 2(3), 7-15.
- Arslan, M. (2009). Geleneksellik ve yaşlı dindarlığı: Taşrada sosyal hizmet alamayan yaşlıların dindarlık durumları üzerine uygulamalı bir inceleme. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 2(2), 112-125.
- Arun, Ö. (2017). Senex’le tanışmak: Yaşlılık çalışmaları için düşününsel bir alan. *Senex: Yaşlılık Çalışmaları Dergisi*, 1, 1-3.
- Arun, Ö. (2018a). Arayışlar: Türkiye’nin yaşlanma serüveni. Ö. Arun (Ed.), *Yaşlanmayı aşmak* (s. 7-20) içinde. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Arun, Ö. (2018b). Türkiye’de yaşlanmak: Bir armağan ya da lanet! Ö. Arun (Ed.), *Yaşlanmayı aşmak* (s. 23-52) içinde. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Aslan, D., Koç, E. & Çolaklar, M. (2018). Yaşlıların sağlık/hastalık durumlarının toplum sağlığı açısından değerlendirilmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 29-48.
- Aydemir, B. & Kılıç, S. N. (2017). Dünyada ve Türkiye’de üçüncü yaş turizmi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 18-28.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Baran, A. G. (2011). Yaşlılığın sosyal boyutu. Y. K. Gökçe (Ed.), *Yaşlanmak ayrıcalıktır*. Ankara: GEBAM, Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Çapcıoğlu, İ. & Alpay, A. (2019). Yaşlılık döneminde dini yönelimler: Literatür Eksenli bir değerlendirme. 2. *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi: Bildiri Kitabı*. 4-6 Ekim 2019, Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi Yerleşkesi, 669-682.
- Çapcıoğlu, İ. & Bilgin, Ö. (2011). Yaşlılara yönelik sosyal hizmet uygulamaları bağlamında yaşlılık-din ilişkisinin tarihsel gelişimi ve ülkemizdeki durumu üzerine. *EKEV Akademi Dergisi*, 15(47), 103-112.
- Dağlı, Y. (2018). *Yaşlılığa hazır mıyız?* (1.Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Erol, P. Ö. (2016). Türkiye’de yaşlanma sosyolojisi alanında yapılan çalışmalara dair kısa bir değerlendirme. *Sosyolojisi Dergisi*, 1, 157-166.
- Esendemir, Ş. (2016). Türkiye’de yerinde yaşlanma ve mekân gerontolojisinin temel parametreleri. *Sosyoloji Dergisi*, 36(2), 411-429.
- Esendemir, Ş. (2019). Kentteki yaşlılık algısının aktif yaşlanma üzerindeki etkisi. 1. *Uluslararası Aktif Yaşlanma ve Kuşaklar Arası Dayanışma Kongresi: Tam ve Özet Metin Kitabı*. 14 Mart 2019, İstanbul, 22-27.
- Güngör, Ö. (2012). Yaşlılar için cami temelli sosyal/dini hizmetler. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 161-188.
- Gürsu, O. & Ay, Y. (2018). Din, manevi iyi oluş ve yaşlılık. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(61), 1176-1190.

- Horozcu, Ü. (2010). Tecrübî araştırmalar ışığında dindarlık ve maneviyat ile ruhsal ve bedensel sağlık arasındaki ilişki. *Milel ve Nihal*, 7(1), 209-240.
- Kankaya, H. & Karadakovan, A. (2017). Yaşlı bireylerde günlük yaşam aktivite düzeylerinin yaşam kalitesi ve yaşam doyumuna etkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(4), 21-29.
- Karataş, Z. (2017). Sosyal bilim araştırmalarında paradigma değişimi: Nitel yaklaşımın yükselişi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 67-88.
- Kaur, H., Kaur, H. & Venkateashan, M. (2015). Factors determining family support and quality of life of elderly population. *International Journal of Medical Science and Public Health*, 4(8), 1049-1053.
- Kurt, G., Beyaztaş, F. Y. & Erkol, Z. (2010). Yaşlıların sorunları ve yaşam memnuniyeti. *Adli Tıp Dergisi*, 24(2), 32-39.
- Lassen, A. J. & Moreira, T. (2014). Unmaking old age: Political and cognitive formats of active ageing. *Journal of Aging Studies*, 30, 33-46.
- Mersin, S., Demiralp, M. & z, F. (2018). Yaşlı bireylerin kendilerine ve yaşamlarına ilişkin z değerlendirmeleri. *Sosyal Politika alışmaları Dergisi*, 18(40), 135-155.
- Mowat, H. (2005). Ageing, spirituality and health. *Scottish Journal of Healthcare Chaplaincy*, 8(1), 7-12.
- Müftüler, H. G. (2018). Yaşlılar açısından yaşlılık gerçeği. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 93-129.
- zbolat, A. (2016). Beşikten mezara: Yaşlılığın sosyolojisi ve din: Adana rneği. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 53-76.
- Özer, M. & Karabulut, . . (2003). Yaşlılarda yaşam doyumunu. *Geriatrici*, 6(2), 72-74.
- Özmete, E. (2016). Yaşlı bakımı işinin psiko-sosyal riski: Kurumsal yaşlı bakımında çalışanların stres nedenlerinin, tükenmişlik ve iş tatmini düzeylerinin değerlendirilmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(1), 243-264.
- Özmete, E. & Hussein, S. (2017). Türkiye’de yaşlı bakımına ilişkin beklentiler: kanıtlara dayalı tespitler. *Türkiye’de Yaşlı Bakım Hizmetleri Raporu: Avrupa’dan En İyi Uygulama rnekleri ve Türkiye İçin Bir Model Tasarımı*, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal İçerme Politikaları Alanında Kurumsal Kapasitenin Artırılması Projesi, Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, s. 60-69.
- şentürk, . (2018). *Yaşlılık sosyolojisi: Yaşlılığın toplumsal yörüngeleri* (1.Baskı). Bursa: Dora Basım-Yayın.
- Top, F. ., Saraç, A. & Yaşar, G. (2010). Huzurevinde yaşayan bireylerde depresyon düzeyi, ölüm kaygısı ve günlük yaşam işlevlerinin belirlenmesi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 13(1), 14-22.
- Tufan, İ. & Yazıcı, S. (2009). Yaşlılıkta kuşaklararası ilişkiler. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20(1), 47-52.
- Yaşlılık şrası. (2019). *I. Yaşlılık şrası Sonuç Bildirgesi*. T.C. Aile, alışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 20-22 şubat 2019, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kongre ve Kültür Merkezi-Greenpark Hotel, Ankara.
- Yıldırım, F., Puruuoğlu, E., Abukan, B., ztaş, D. & Arıkan, E. S. (2018). Türkiye’de kırsal alanda aktif yaşlanmanın belirleyicisi olarak ‘‘Sosyal Hizmetler’’. *Social Sciences Studies Journal*, 4(21), 3141-3151.

Yeni medya düzeninde gazeteci emeğinin dönüşümü

Merve Filiz Yavuz*

Öz

Teknolojinin hızla gelişmesi ve dijitalleşmenin hayatın tümüne nüfuz etmesi, diğer tüm alanları olduğu gibi iletişim ve medya alanını da dönüşüme uğratmıştır. Geleneksel gazetecilikte kullanılan teknolojinin farklılaşması, yeni medya ortamında yapılan gazetecilikteki haber toplama-yazma-sunma pratiklerini de dönüştürmüştür. Gazeteciliğin kamusal niteliğinden dolayı yaşanan tüm bu dönüşümler, gazeteci emeğinin ürünü olan haberle doğrudan etkileşim halinde olan toplumun tümüne sirayet etmektedir. Dolayısıyla yeni medya düzeninde gazeteci emeğinin dönüşümündeki belirleyicilerin tespit edilmesi, mesleğin toplumsal olana ilişkin etkilerinin anlaşılması bakımından da önem taşımaktadır. Yeni iletişim ve internet teknolojilerinin, gazetecilerin üretim pratiklerini kolaylaştıracak büyük imkânlar sunduğu düşüncesiyle yapılan değerlendirmeler, söz konusu dönüşüme ilişkin bütüncül bir yaklaşım sunmamaktadır. Bu teknolojilerin sahip olduğu teknik imkânların gazetecilerin iş yapma biçimlerini yalnızca olumlu anlamda kolaylaştırdığı fikri, gazetecilerin teknolojik kuşatılmışlık altında yaşadıkları mesleki sorunları görünmez kılmaktadır. Haberin üretim sürecini anlamlandırmak ve yaşanan dönüşümün etkilerini saptayabilmek için sürecin baş aktörü olan gazetecinin ve emeğinin odağa alınması ve incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, alanla ilgili yapılacak olan literatür taraması ile, teknolojik dönüşümün medya endüstrisi üzerindeki etkisi, gazeteci ve gazetecilik mesleği üzerinden incelenecek ve değişen koşullarda gazetecilerin maruz bırakıldıkları yeni çalışma biçimleri ve dönüşen gazetecilik pratikleri eleştirel bir perspektiften okunmaya çalışılacaktır. Çalışmada, teknolojinin de etkisiyle dönüşen gazetecilik çalışma pratiklerinin gazetecilik emek sürecine olan etkileri tartışmaya açılacaktır. Çalışmada kullanılacak analiz verileri, yeni medya, gazetecilik ve emek süreci ile ilgili bilimsel makalelerden elde edilecektir. Çalışmanın amacı, söz konusu teknolojik dönüşümü ve yeni medya düzeninin belirleyicilerini gazetecilik emek süreci ekseninde anlamaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Yeni medya, gazetecilik, emek süreci, yeni iletişim teknolojileri, haber üretim pratikleri

Transformation of journalistic labour in the new media order

Abstract

The rapid development of technology and the penetration of digitalization into life have transformed communication, media, and all other areas. The change in the technology used in traditional journalism has also transformed the gathering-writing-presenting news practices in journalism in the new media environment. All these transformations are a result of the public nature of journalism. Transformations are spread to the entire society that is in direct interaction with the news. Therefore, defining the causes of journalist labour transformation in the new media order is essential in understanding their social effects. Assessments that accept that new communication and internet technologies offer excellent opportunities to facilitate the production practices of journalists do not provide a holistic approach to the transformation in question. The thought that the enabling environment of these technologies only positively affects journalists makes invisible the professional problems of journalists who are under technological blockade. To make sense of the news's production process and determine the effects of the transformation, it is necessary to focus and examine the journalist and his/her labour, who is the leading actor of the process. In this study, the effect of technological transformation on the media industry will be examined through a literature review on the field, through the journalist and the journalism profession, and the new working styles and transforming journalism practices that journalists are exposed to under changing conditions will be tried to be read from a critical perspective. The study also discusses the effects of journalism working practices that are transformed by the impact of technology. The analysis data to be used in this paper will

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, Yeni Medya Bölümü, E-posta: mervefilizyavuz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5052-1483

be obtained from articles focused on new media, journalism, and the labour process. The study aims to understand the technological transformation and causes of the new media order in the axis of the journalistic labour process.

Keywords: New media, journalism, labour process, new communication technologies, news production practices

Giriş

Haberin varlığını anlamlı hale getiren en önemli etken toplumsal yaşamdır ve haber, toplum yararına ve toplumsal bir karşılık üretme amacıyla üretilir. Gazeteciden toplumun bilgisini toplumsal ilişki ve çelişkiler bağlamında üretmesi ve sunması beklenir. Ürünü şekillendiren gazetecilere yüklenen ve onlardan beklenen bu toplumsal sorumluluğun yerine getirilişi, genel ekonomik ve toplumsal yapılardan ayrı tutulamaz. Yeni iletişim ve internet teknolojilerinin, yalnızca gazetecilerin üretim pratiklerini kolaylaştıracak büyük imkânlar sunduğu düşüncesiyle yapılan değerlendirmeler, söz konusu dönüşüme ilişkin bütüncül bir yaklaşım sunmamaktadır. Haberin üretim sürecini anlamlandırmak ve yaşanan dönüşümün etkilerini saptayabilmek için sürecin baş aktörü olan gazetecinin ve emeğinin odağa alınması ve incelenmesi gerekmektedir.

Yeni iletişim teknolojilerinin ortamı olan internetin gazetecilik mesleğine olan etkilerini inceleyen pek çok çalışmada, internetin hızlı, etkileşimli, ücretsiz ve kolay ulaşılabilir olması gibi unsurların öne çıktığı görülmektedir. Bu çalışmalarda genel olarak internet ortamında yapılan gazetecilik ile geleneksel gazetecilik arasındaki farklar üzerinden değerlendirmeler yapılmaktadır. Görülmektedir ki internet teknolojisi, sahip olduğu ve geleneksel yöntemlerden farklılaşan pek çok özelliği nedeniyle potansiyel etkisinin üzerinde bir önem atfedilerek incelenmektedir. Bu durum, haberin ve internet teknolojisinin özelliklerinin birbiriyle olan çelişkinin dezavantajlarını, gazetecinin ve mesleğin üzerine yüklemektedir.

Geleneksel gazetecilikte basılı kitle gazeteleri teknolojik olarak pahalı yatırımlardır ve haber yoluyla elde edilen kâr etme rekabeti, gazetecilik ve teknoloji ile kurulan ilişkinin belirleyici faktörü olmuştur. Söz konusu bu ilişki sürekli olarak teknolojik kolaylaştırıcıların yenilenmesi için finans kaynağı yaratma, bunun için de haber üretmek kâr etme şeklinde süregelmiştir. İnternet teknolojisinin yalnızca kullanıcıların denetiminde olduğu ve sonsuz bir özgürlük ortamı sağladığı fikri, bu teknolojinin belirli grup ve çıkarların hizmetinde olduğu gerçeğini görünmez kılmaktadır. İnternet teknolojisinin diğer tüm teknolojiler gibi ekonomik ve siyasi yapılardan bağımsız olmadığı fikrinin temele alınması, internetin hem bu teknolojik araç ile üretim yapan gazeteciler, hem de bu araç vasıtası ile üretilen içeriklere ulaşan okuyucular için ütopyik bir ideal yaratmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Yeni iletişim teknolojileriyle birlikte yeni iş yapma pratikleri ve yeni istihdam biçimleri ortaya çıkmıştır. Tam çalışmanın yerini part-time (yarı zamanlı çalışma), freelance (serbest çalışma) gibi çeşitli esnek çalışma modelleri almıştır. Medya endüstrisinde güvencesiz çalışma yaygınlaşmış, gazetecilerin izin, ücret, çalışma saatleri ve sosyal güvence hakları belirsiz hale getirilerek sömürüye açık bir konuma itilmiştir. İnternet medyasında, artan çalışma saatleri, iş yükü ve eskiye oranla yetersiz kalan nitelik ihtiyacı nedeniyle gazetecilerin geleneksel medyadaki sorunları eskiye oranla derinleşmiş ve üzerine yenileri eklenmiştir. Yeni iletişim teknolojilerinin olanaklı kıldığı çoklu ortamlara uygun üretim yapması beklenen gazetecilerden de çok yönlü yetenekler beklenmektedir. Gazetecilerden beklenen bu yeni yetenekler teknik becerilerdir ve gazetecilerin iş yükünü artırdığı gibi gazeteciliği teknik bir işe indirgemekte ve gazetecilik mesleğinin değersizleştirilmesine neden olmaktadır.

Gazetecilik pratiklerindeki değişim, haberin üretildiği mekân olan haber bürolarının yapısını ve işleyişini de dönüştürmüştür. Gazetecilik faaliyetlerinde kullanılan araçların mobilize olmasıyla birlikte, fiziksel mekân geride bırakılmış ve gazetecinin mekândan bağımsız bir çalışma işleyişine geçmiştir. Ancak büro faaliyetinden uzak kalmak, gazetecinin üretim sürecinde yalnızlaşmasına yol açmakta, diğer gazete emekçileriyle oluşan etkileşim ve dayanışma zayıflayarak yerini bireyselleşmeye ve rekabet duygusuna bırakmaktadır. Bu durum, gazetecinin yalnızlaşmasına ve örgütlü meslek bilincini yitirmesine neden olmaktadır.

Bu çalışmada teknolojik dönüşümün medya endüstrisi üzerindeki etkisi gazetecilik mesleği odağa alınarak incelenecek ve değişen yeni çalışma biçimleri ile dönüşen gazetecilik pratikleri, bu sorunsal etrafında oluşmuş ilgili literatürün gerek kuramsal gerek olgusal veri kaynağı imkânlarıyla analiz edilecektir. Çalışmanın genelinde, teknolojinin de etkisiyle dönüşen gazetecilik çalışma pratiklerinin gazetecilik emeğine olan etkileri tartışmaya açılacaktır.

1. Yeni medyada gazetecilik

Teknolojinin hızla gelişmesi ve dijitalleşmenin hayatın tümüne nüfuz etmesi, diğer tüm alanları olduğu gibi iletişim ve medya alanını da dönüşüme uğratmıştır. İnternet, bu yeni teknolojik dönüşümün yeni iletişim ortamı olarak yerini alarak, yeni medya, yeni nesil gazetecilik gibi kavramların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Geleneksel gazetecilikte kullanılan teknolojinin farklılaşması, yeni medya ortamında yapılan gazetecilikteki haber toplama-yazma-sunma pratiklerini de dönüştürmüştür. Gazeteciliğin kamusal niteliğinden dolayı yaşanan tüm bu dönüşümler, gazeteci emeğinin ürünü olan haberle doğrudan etkileşim halinde olan toplumun tümüne sirayet etmektedir. Dolayısıyla yeni medya düzeninde gazeteci emeğinin dönüşümü ve bu dönüşümün habere olan yansımalarının belirleyicilerinin tespit edilmesi, mesleğin toplumsal olana etkilerinin anlaşılması bakımından da önem taşımaktadır.

Genellikle bilgisayar tabanlı iletişim teknolojilerinin sürekli yenilenmesi ve güncellenmesi ile değişen teknolojik gelişmeleri anlatmak için kullanılan yeni medya kavramı, günümüz iletişim teknolojilerindeki gelişmenin sürekliliğini ifade etmektedir. Bu durumda yenilik aslında bir önceki döneme göre ortaya çıkan farklılığı ifade etmektedir ve dolayısıyla aslında var olanlar eskimemekte ya da kullanım dışı olmamaktadır. Eski medya ve yeni medya arasında yapılan ayrımın açıkça ifade edilmediği durumlarda bile yeni olana yönelik olumlu bir bakış açısı olduğu görülmektedir ve buna göre, eski olanın geride bırakılması, yeni olanın ise sağladığı olanaklar nedeniyle benimsenmesi fikri ön plana çıkmaktadır (Öztürk, 2010, s. 124). Bu yaygın görüş, “yeni” olarak atfedilen ile “eski” olarak görülenin yan yana gelebileceğini düşünmekte ve eskiyi silmektedir. Mevcut duruma bakıldığında, internet gazeteciliğinin, geleneksel gazeteciliği ve gazeteleri tamamen ortadan kaldıracığına dair görüşlerin geçerliliğini kaybettiğini söylemek mümkündür (Yıldırım, 2010, s. 234). İnternet gazeteciliği, her ne kadar gazetecilik mesleğine yeni bir sıfat eklenmesi ile ortaya çıkmışsa da geleneksel gazeteciliği ortadan kaldırmamış, bu iki gazetecilik benzer pratiklerle aynı ortamda devam etmeyi sürdürmüştür.

Dolayısıyla yeni medya ve internet ortamı ile dönüşen kavram, gazeteciliğin kendisi değildir. Mevcut yeni teknolojik araçlar ve yeni medya ortamının sahip olduğu özellikler ile gazetecilerin iş yapma biçim ve pratikleri değişmiştir. Pavlik (2013, s. 31), haberlerin artık baskı, televizyon ve radyo gibi geleneksel medyanın teknik kısıtlamalarıyla sınırlandırılmayacağını söyleyerek, “gelişmiş haber içeriğini mümkün kılan şey teknolojinin varlığıdır” tespitini yapmaktadır. İnternet ortamı, geleneksel kitle iletişim araçları olarak adlandırılan gazete, televizyon ve radyodan yapısal olarak pek çok ayırt edici özelliğe sahiptir. Dolayısıyla bu durum, yeni medyada üretim yapan gazetecilerin habercilik pratiklerini de farklılaştırmaktadır.

Yeni medya, iletişim teknolojilerinin tümünü bünyesinde barındırmaktadır. Dolayısıyla bu kavramı, “var olan medyayı, etkileşimli olarak, sayısal veriye dönüştürmeye yönlendiren ve bilgisayar aracılığıyla üretim, dağıtım ve paylaşım sağlayan ortamlar” (Manovich, 2001, s. 19) olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Yeni medyanın ortaya çıkmasıyla birlikte geçmişteki bütün geleneksel medya biçimleri, sayısal teknolojiyle bütünleşmiştir (Kırık, 2017, s. 233). Sayısal olarak kodlandıklarında metnin, görüntünün ve sesin aynı platformda bütünleştirilebilmesi mümkün hale gelmiştir. Dolayısıyla sayısallaşma, yöndeşmeyi mümkün kılan (Demir & Kaderoğlu Bulut, 2020, s. 14) ve önceleyen bir olgu olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Medya alanında sayısal teknolojinin iletişim araçlarında sağladığı hız, depolama, çeşitlilik, verinin, görüntünün, sesin ve metnin bir arada kullanılabilirliği ile birlikte haber bürolarının organizasyon yapıları, haberin üretimi ve sunumu da farklılaşmıştır (Yıldırım, 2010, s. 230). Tam bu noktada sayısallaşma ve yöndeşme kavramlarının incelenmesi, gazetecilik pratiklerinin dönüşümündeki aktörlerin ortaya konulması bakımından önem taşımaktadır.

1.1. Yöndeşme ve değişen ortam

Medyayı dönüştüren ve dönüştürmeye devam eden dinamiklerin ortaya çıkardığı yapılanma biçimlerini anlamak için yöndeşme ve sayısallaşma kavramları önemli bir belirleyiciliğe sahiptir. Bu ortamda yeni iletişim ortamının en önemli belirleyicilerinden biri teknolojik ve sektörel yöndeşme olarak ortaya çıkmıştır. Geray (2003, s. 19) yöndeşme kavramı için, “geleneksel medya ile telekomünikasyon ve yeni iletişim/internet teknolojilerinin aynı altyapıyı ve platformları kullanarak bir araya gelmeleri ve aralarındaki sınırların aşılması” tanımını yapmaktadır. Yöndeşme ile üç farklı alan olan televizyon, radyo, gazete, telekom ve veri işlem sektörleri iç içe geçmiş; fotoğraf, metin, video, ses, grafik, animasyon, müzik gibi iletişim öğelerinin ortak bir platformda yayını mümkün hale gelmiştir (Yıldırım, 2010, s. 231). Yöndeşme kavramının gazetecilik pratikleri üzerindeki dönüştürücü etkilerini anlayabilmek için yöndeşmenin sektörel ve teknolojik boyutlarının ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir.

Sayısal iletişim teknolojilerinin yeni ve geleneksel medya arasında yarattığı yöndeşmenin bu iki boyutundan ilki olan sektörel yöndeşme, medya sektöründe çeşitli alanlarda faaliyet gösteren kuruluşlar arasında gerçekleşen yakınsama olarak tanımlanabilir (Fırat, 2018, s. 14). Sektörel yöndeşme, geleneksel medya düzeninde ayrı olan endüstrilerin, verdikleri hizmetin ekonomik boyutlarını en aza indirmek için yeni medya ortamında bir araya gelmeleri olarak açıklanabilir. Kurumsal olarak ayrı olan telekomünikasyon ve yayıncılık endüstrilerinin birleşmesi şeklinde tanımlanabilen sektörel yöndeşme; “ürün çeşitliliğini artırarak rekabette avantajlı konuma geçebilme, dağıtım kanallarından faydalanma, finansal olarak genişleme ve maliyet tasarrufu sağlayabilme” istekleri doğrultusunda gerçekleşmektedir (Yıldırım, 2010, s. 232). Ekonomik açıdan sektörel yöndeşme, temelde medya içeriklerin üretiminde ve dağıtımında maliyet tasarrufunu merkeze alan bir piyasa anlayışının ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Teknolojik gelişmelerin temelinde yer alan sayısallaşma olgusu, teknolojik yöndeşmeye de zemin hazırlamıştır (Mueller 1999, s. 15). Törenli’ye göre (2005, s. 124), teknolojik yöndeşme, telekomünikasyonun bilgisayarlaşması ve bilgisayarların birbiriyle bağlı hale gelebilmesidir. Kejanlıoğlu (2004, s. 80-81), 1970’li yıllarda iletişim ve enformasyon teknolojilerinde yaşanan sıçramanın ‘iletişim devrimi’ olarak anılmasında başvurulacak anahtar kavramın yöndeşme olduğunu savunmaktadır. Gazetecilik için, gazete, televizyon ve radyonun yeni iletişim teknolojileriyle yöndeşmesi, internet gibi sayısal iletişim ortamlarında üretilip sunulacak yeni hizmetler ve ürünler anlamına gelmektedir. Teknolojik yöndeşme süreci aynı zamanda medya içeriklerinin yöndeşmesine de neden olmakta, televizyon, gazete, radyo gibi geleneksel iletişim birimlerinin internet ortamında tümleşmesi için teknolojik zemini sunmaktadır.

Yöndeşme, özellikle gazetecilik alanında önemli değişimler yaratmış ve bu süreçte yeni iş yapma pratikleri ile yeni istihdam yapıları da ortaya çıkmıştır (Demir & Kaderoğlu Bulut, 2020, s. 14). Yeni medya düzeninde üretim yapan gazetecinin kullandığı araçlar; haber toplama ve sunma, multimedya içeriklerini depolama, dizinleme ve geri çekme, dağıtım, basım ve erişim fonksiyonlarına sahiptir. Bu fonksiyonlar çoğunlukla birbirleriyle iç içe geçmiş ve tek bir teknik araçta bütünleşmiş haldedirler (Pavlik, 2013, s. 287). Bu durumda gazeteciler kendilerini, teknoloji bazlı bu önemli dönüşüm içerisinde modern gazetecilik araçları olarak görülen araçları kullanmak için yeni mesleki becerileri edinmeye uğraştıkları ve bu araçların meslek

pratiklerinde yarattığı dönüşümle ortaya çıkan yeni organizasyon yapılarına uyum sağlamaya çalıştıkları yeni bir ortamda bulmuşlardır.

İletişim teknolojilerindeki yöndeşme, medya yapısını, içerik üretim ve tüketim süreçlerini etkileyen değişim sürecini tetiklemiştir. Meydana gelen bu değişimlerle birlikte hem üretilen içerikler hem de tüketim yöntemleri değişime uğramıştır (Deuze, 2004; Dijk, 2006). Haberin üreticisi olan gazeteciler için de farklılaşan içerik ve okuyucu tüketimleriyle birlikte haberin toplanma-üretilme-sunulma pratikleri dönüşüme uğramış, haberin yeni ortamı olan internetle birlikte iş yapma pratikleri yeni iletişim ortamının sahip olduğu özellikler çerçevesinde şekillenmiştir.

2. Gazetecilik pratiklerindeki dönüşüm

İnternetin haber üretiminde ve sunumunda kullanılması, gazetecilikte de internet gazeteciliği başta olmak üzere farklı adlarla tanımlanan yeni gazetecilik biçimlerini ortaya çıkarmıştır. İnternet ortamında yapılan gazetecilik, hem görsel medyanın hem de yazılı basının fonksiyonlarını içermesi ve onların yaptığı işi daha düşük maliyetlerle yapabilmesi dolayısıyla, beklenilenden çok daha hızlı bir şekilde yayılmış ve talep görmüştür. Tokgöz'e göre (2017, s. 117), internette haberlerin üretiminin, dağıtımının geleneksel gazeteciliğe göre farklı yöntemler ile yapılmasıyla beraber, haberlerin üretilmesinde gazetecinin üstlendiği rol bakımından geleneksel gazetecilik ile internet gazeteciliği arasında önemli farklılıklar görülmeye başlanmıştır.

Yöndeşmenin şekillendirdiği yeni medya ürünleri ve hizmetleri, geleneksel araçlarla üretilenlerden pek çok farklı biçimlerde ayrılmaktadır. Söz konusu bu yeni ürünler ve hizmetler, artık düz, homojen ve net bir yapıda değildir (Dwyer, 2010, s. 6). Geleneksel haber ortamının bir başlangıcı, bir sonu, zaman ve mekânla sınırlı bir yapısı varken (Karlsson, 2012), yeni iletişim ortamında haber, “katı” halden “akıcı” hale (Deuze, 2008), “durağandan” “dinamiğe” (Pavlik, 2013) geçiş yapmıştır. Geleneksel medyanın merkeziyetçi, kurumsal ve kitlesel üretime dayalı yapısının bütünüyle değiştiğini belirten Atikkan ve Tunç'a göre (2011, s. 214-215), “medya evreni yeni bir ekosistem içinde ve yeni aktörlerle yeniden şekillenmektedir”. Yeni medya ortamının teknik imkânlarının gazetecilik pratiklerini nasıl dönüştürdüğünü anlayabilmek için, internet haberciliği ve geleneksel gazetecilik pratikleri arasındaki farkların ortaya konması oldukça önem taşımaktadır. Sayısal teknolojilerin sunduğu teknik imkânlar da olan bu farklar, Halıcı'ya göre (2005, s. 156-162); hipermetinsellik, etkileşimsellik, depolama ve arşivleme özelliği, multimedya (çoklu ortam) özelliği, taze haber sunma, düşük maliyetli olma özelliği ve kişiselleştirme özelliğidir. Yeni iletişim teknolojilerinin ve internetin gazetecilik üzerindeki etkilerini konu edinen çalışmaların çoğunda, internet gazeteciliği yalnızca geleneksel medya ile olan farkları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu çalışmalarda yeni iletişim ortamının sunduğu teknik imkânlar, gazetecilik mesleğinin de imkânları olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu teknik imkânların gazetecilerin iş yapma biçimlerini yalnızca olumlu anlamda kolaylaştırdığı fikri, gazetecilerin teknolojik kuşatılmışlık altında yaşadıkları mesleki sorunları görünmez kılmaktadır.

Gazetecilik pratiklerindeki dönüşümün dinamiklerinin ortaya konması, öncelikle gazetecilerin üretim süreci içindeki konumlarının kavranmasını gerektirmektedir. İşçinin üretimdeki emeğinin niteliğini, üretimdeki araçları ve üretimin nesnesini inceleyen emek süreci teorisi², pek çok çalışmada yeni medya düzenindeki gazeteci emeğinin dönüşümünü

² Marx (2013, s. 192), emek sürecini, insanın üretici faaliyetinin ürün şeklinde somutlaştığı bir süreç olarak tanımlamaktadır. İnsanın doğayla kurduğu ilişkinin zorunlu bir parçası olan emek süreci, kapitalist emek süreci koşullarında parçalanmakta ve sermayenin büyümesi için daha fazla artık değer elde edilmesi amacıyla yapılmaktadır. Emek süreci kavramının, “temelde üretim noktasının/anının tarihsel-toplumsal şekillenmesini ve burada gerçekleşen ilişkileri” tarif ettiğini söyleyen Kaderoğlu Bulut (2017, s. 275), bu sürecin emeğin üretim için

anlamlandırmak için kullanılmaktadır. Gazetecilik emek sürecinde emeğin konusu olan enformasyon ve haber üretimi ve emeğin kendisi olan gazetecinin emek gücünün niteliği temelde aynı kalırken, haber toplama, işleme ve sunma aşamalarında kullanılan emeğin araçları (Gemici, 2018, s. 10) teknoloji ile birlikte büyük bir hızla dönüşmektedir. Gazetecilik emek sürecinde³ emeğin araçlarının dönüşümünde teknolojinin belirleyici bir noktada olduğunu söyleyen Kaderoğlu Bulut'a göre (2019, s. 276-277), gazeteciyi haber üretim sürecinde teknik bir emek gücüne indirgeyerek gazeteciyi vasıfsızlaştıran teknolojik araçlar, ayrıca gazeteciyi ve haber üretim sürecini denetlemek için de etkin bir biçimde kullanılmaktadır.

Yeni iletişim ortamının multimedya ve hipermetinsellik özellikleri, haberin üreticisi olan gazetecilerin de multimedya üreticisi olmalarını zorunlu kılmaktadır. Bu durum, gazetecilerin multi-skilled (çoklu beceriye sahip) (Nygren, 2014; Elliot, 2009) olmalarını şart koşmaktadır. Multimedya üretmesi istenen gazeteciden çekirdek becerilerine ilave olarak bir proje yöneticisi, grafik, animasyon, web tasarımcısı, ses ve görüntü kurgucusu gibi farklı alanlardaki becerilere sahip olması beklenmektedir (Batt vd., 2000). Böylece gazetecilerin tek bir alan ya da mecrada uzmanlaşarak üretim yapmaları yeterli olmamakta, gazetecilerden farklı mecralarda farklı içerikleri üretebilecek çoklu-becerilere sahip olmaları istenmektedir. Bu çoklu beceriler, gazetecilerin sahip olması gereken çekirdek becerilerin yanında, teknolojik araçları kullanabilme, fotoğraf çekebilme, dijital programlara hakim olabilme gibi vasıflardır. Bu beklentileri karşılaması beklenen gazetecilerin doğal olarak iş yükleri de artmaktadır.

Yeni iletişim ortamı geleneksel gazeteciliği bitirmediği gibi, bu ortamda yapılan gazetecilik için de çekirdek beceriler tamamen geride bırakılmamıştır. Yeni ortam için gerekli görülen bu yeni beceriler gazetecilerin çekirdek becerilerinin yerini almamış, yalnızca gazetecilerin sahip olmaları istenen beceri sayısını fazlaştırmıştır (Harper, 1996). Hem çekirdek hem yeni çoklu becerilere sahip olması beklenen gazeteciden, yeni ortam için edindiği mevcut çoklu becerilerini de kesintisiz olarak geliştirmesi ve sürekli çeşitlendirmesi istenmektedir (Gemici, 2018, s. 212). Dolayısıyla gazeteciler durmaksızın gelişen ve güncellenen internet ortamı için sürekli yeni beceri öğrenmeye zaman harcamaktadırlar.

Gazeteciler mesleğe devam edebilmek için bu yeni ortamın yeni becerilerini edinmeye mecbur bırakılmışlardır. Çünkü çoğu haber kuruluşu, 24 saatlik haber döngüsü ve yöndeşmenin bir sonucu olarak çoklu platformların kullanımında verimliliği artırma isteği nedeniyle çalışan sayılarını azaltmaya gitmişlerdir (Cangöz, 2015, s. 130; Özsever, 2004, s. 198). Haber kuruluşlarının pek çoğunda, teknolojik yeniliklere ve çoklu beceri ihtiyacına yaşı gereği daha kolay uyum sağladığı düşünülerek giderek daha düşük ücretlerle çalışabilen, örgütsüz çalışma ilişkilerine ve hızlı çalışma temposuna uyum sağlayabilen gençler istihdam edilmeye başlanmıştır (Walters vd., 2006, s. 4; Sennett, 2009, s. 70). Haber kuruluşlarının edindiği bu yeni istihdam politikası ile yeni becerilere uyum sağlayamayan eski çalışanların tasfiyesi hızlanmıştır.

Gazetecilere yüklenen yeni ve çoklu-beceriler, yeni ortamda haberin sunum yönteminin gerekliliği olarak lanse edilmektedir. Bu gereklilikler nedeniyle gazetecilerden yazılım, donanım, sosyal medya kullanım becerisi gibi teknik pek çok iş beklenmektedir. Bromley (1997) gazetecilik görevlerinin yeniden tanımlanır hale gelmesinde asıl tartışılması gerekenin, gazetecilik mesleğinde çoklu yeteneğin vasıflı işgücünün ortadan kalktığı "az yetenekliliğe" sebep olup olmadığının sorgulanması olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü gazetecilerden beklenen bu beceriler vasıf değil teknik becerilerdir ve gazeteciliği yalnızca bu becerilerle tanımlamak, bu mesleği teknik bir işe indirgemek anlamına gelecektir (Demir & Kaderoğlu Bulut, 2020, s. 17). Buna ek olarak, mevcut çoklu becerilerini de kesintisiz olarak geliştirmesi

---

örgütlenme biçimlerini ve ürünüyle kurduğu ilişkinin karakterini göstermesi bakımından önemli olduğunu belirtmektedir.

³ Gazetecilik emek sürecinde kritik noktada olan emeğin araçlarının teknolojiyle birlikte değişiminin etkilerini, vasıf ve denetim ekseninde inceleyen çalışma bölümü için bkz. Kaderoğlu Bulut, 2019, s. 276-279.

istenen gazeteci için meslekte vasıf tartışması, Gemici'ye göre (2018, s. 212) mutlak bir vasıfsızlaşma değil, ancak sahip olunan vasıfların niteliğinin değişmesi bağlamında görece bir vasıfsızlaşma olarak düşünülmelidir.

Yeni iletişim teknolojilerinin üretimde mekâna bağımlılığı azaltmış olması, gazeteciler üzerindeki yönetsel denetimin kalktığı anlamına gelmemektedir. Aksine mobil iletişim araçları ve internet teknolojisi, gazetecilerin büro dışında da denetlenmelerini mümkün hale getirmiştir. Yeni iletişim teknolojileri sermayeye, gazetecinin çalışmasını her an denetlemeyi ve ona aralıksız olarak yeni görevleri ulaştırmayı kolaylaştırmıştır (Gemici, 2018, s. 70). Gemici'ye göre gazetecinin adeta “elektronik prangaları” haline gelen bu teknolojik araçlarla yürütülen denetim, gazeteciyi hızlı ve akışkan haber tüketimine uyumlu emek rejimine uyarlamak amacıyla kullanılmaktadır.

Gazetecilik pratikleri için hız, yeni olan bir şey değildir. Çünkü haber, yeni olandır. Yeni iletişim teknolojileri ve ortamı ise gazetecilikteki hız olgusunu başka bir düzeye taşımıştır. Dijitalleşmenin haber üretim sürecine sağladığı kolaylaştırıcı etki, giderek temposu artan, hızlanan bir haber üretim mantığı geliştirmektedir (Örnebring, 2010, s. 65-66). Haber üretme ve alma döngülerinin ritmindeki artış, çoğunlukla yeni teknolojilerin tüketimde yarattığı değişikliklere atfedilmektedir ve bu yeni ortamdaki hız baskısını açıklamada “kitle beklentileri” ve “kamunun bilme hakkı” temel tezler olarak öne çıkmaktadır (Bilecen & Bayraktutan, 2018, s. 345-346). Böylece yeni medya düzenindeki haber ve hız ilişkisi, mesleğin kendine içkin olan yeni ve hızlı olma özelliğinin farklılaşmış bir boyutu olarak görülmektedir.

Yeni iletişim ortamının gazetecilik pratiklerini dönüştüren hız baskısı, teknolojik gelişmelerin iletişim ortamında yarattığı beklentilere ve teknolojinin kendisine indirgenmektedir. Bu düşüncelerle yeni iletişim ortamındaki hızlanma ihtiyacı gazetecilerin kontrolünün dışında teknolojik bir etmenmiş gibi algılanmakta, kapitalist ilişkilerden soyutlanarak doğallaştırılmaktadır (Örnebring, 2010, s. 65). Kapitalist üretimde hızlanma, gazeteci emeğinden en yüksek verimi alma arzusu üzerine kuruludur. Yeni iletişim teknolojilerinin sağladığı olanaklarla gazetecinin haber üretiminde hammaddesi olarak görülebilecek enformasyon akışı, sermaye hareketlerinin hızlanmasına uyumlu şekilde işlemektedir (Gemici, 2018, s. 59). Sermayenin hareketi ne kadar hızlanırsa o oranda artı-değer yaratacak, hızla birlikte azalan dolaşım maliyetleri artı-değeri ve kâr oranlarını artıracaktır. Manzerolle ve Kjoson (2014, s. 225) sermayenin buradaki amacının dolaşım zamanını sıfır noktasına yaklaştırmak olduğunu ifade etmektedir. Byung-Chul Han da (2020, s. 23) *Şeffaflık Toplumu* kitabında sermayenin mantığına göre iletişimin değerinin tek ölçütünün enformasyon değiş-tokuşunun hacmi ve hızı olduğunu, hacmin büyümesinin iletişimin ekonomik değerini artırdığını söylemektedir.

Sermayenin hızlanma ve çokluk arzusu, gazetecilerden derinlikli ve üretilmesi zamana yayılan haberleri istememektedir. Yeni iletişim ortamında, haber sunum tekniklerine hakim çalışanların, genellikle masa başında olarak ve ajanslardan gelen haberleri kopyala-yapıştır yaparak yayınladıkları haberler, sermayenin söz konusu hızlanma ve çokluk arzusunu karşılamaktadır. Bu durumda, sermayenin çevrim mantığına uygun şekilde hızla haber üreten ve tüketime sokan gazetecinin vasıfsızlaşması ve ürettiği ürünün niteliksizleşmesi gibi bir sonuç gündeme gelmektedir (Gemici, 2018, s. 62). Pek çok çalışma, gazetecilerin bu yöntemle haber üretmekten mesleki olarak tatmin olmadıklarını, aynı zamanda gazetecilik reflekslerinin de zamanla erozyona uğradığını öne sürmektedir.

Hızlanma baskısı, haberin doğrulanması sorununu doğurmakta, haber kaynaklarının kontrolünü güçleştirmekte, dolayısıyla da haber içeriği hızla birlikte niteliksizleşmektedir. Akışkan, dinamik ve kısa bir metnin, ayrıntılı ve doğrulanmış bilgilerin önüne geçtiğini söyleyen Narin (2020, s. 165) haberin hızla duyurulmasının artık güvenilirlikten çok daha önemli bir kriter haline geldiğini vurgulamaktadır. Haberin güvenilirliğini kaybetmesi,

okuyucular tarafından internet ortamının meslek üzerindeki hız baskısına atfedilmemekte, bu güvensizlik derinleşerek gazetecilere ve mesleğe yöneltilmektedir.

Bu hızlı ve kesintisiz enformasyon akışı, yeni iletişim ortamının yapısı gereği yalnızca haber içeriklerine dönük bir beklenti değildir. İnternet ortamındaki kullanıcılar her türlü içerik için aynı hız beklentisi içindedirler. Ancak bu durum, kamusal bir görevi olan habercilik için uzun vadede yıkıcı sonuçlara gebe dir. Yeni iletişim ortamının özelliği olan dinamik ve kesintisiz enformasyon akışının yarattığı bir diğer ciddi problem, “an beklentisinin habere dönüştürülmesi”dir (Tutal, 2014, s. 196). Bu kesintisiz enformasyon akışı, içeriğe odaklanmanın önüne geçmekte ve gazeteci için haberin kamusal sorumluluğu olan toplumsal karşılık yaratma özelliğinin aşınması anlamına gelmektedir.

Yeni iletişim ortamı olan internetin en çok vurgu yapılan özelliklerinden biri de okuyucuların geri bildirim yapabileceği olarak görülen etkileşim özelliğidir. Pek çok çalışmada, internet ortamının etkileşimli yapısıyla, herkes için demokratik, katılımcı ve özgür bir iletişim ortamı sağlayacağı fikri öne çıkmaktadır. Yeni medya teknolojilerinin zannedildiği gibi insanları özgürleştirmediğini ifade eden Hülür ve Yaşın’a göre, “büyük medya sahipliklerinin varlıklarını, biçim değiştirerek ve hatta daha da güçlenerek sürdürdüklerini söylemek de mümkündür” (2017, s. 9). Ayrıca, medya şirketlerinin amaçlarıyla kullanıcıların amaçları arasında da bir uyumsuzluk olduğu görülmektedir. Yeni medya kullanıcılar için ayrı bir gerçeklik, medya şirketleri için ayrı bir gerçeklik yaratmaktadır. Kullanıcılar, medya platformlarından kendi amaçları doğrultusunda yararlandıklarını düşündükleri halde medya şirketleri, kullanıcıları ve bu platformlarda harcadıkları zamanı metalaştırmaktadır (Hülür, 2020, s. 8). Dolayısıyla yeni medyanın gazetecilik alanında yol açtığı değişimlerin anlaşılmasında sadece yarattığı etkileşim olanakları ve ifade özgürlüğünün değil, aynı zamanda sermayenin çıkarları açısından oynadığı rolün de dikkate alınması gerekmektedir.

İnternet ortamının etkileşim özelliği okuyucular açısından demokratik, katılımcı ve özgür bir ortam sunmazken, gazeteciler açısından da durum çok farklı değildir. İnternetin etkileşim özelliğinin gazeteci ve okurları hiç olmadığı kadar birbirine yaklaştırdığı düşünülmektedir. Ancak gazetecilerin site kullanıcılarıyla olan etkileşime oldukça az zaman ayırdığı, gazeteci ve kullanıcılar arasındaki etkileşimin iddia edildiği ölçüde hayata geçirilmediğini gösteren araştırmalar mevcuttur (Çevikel, 2004, s. 155). Gazetecinin okuyucu ile olan temasını kolaylaştırdığı ve artırdığı illüzyonu ile sunulan internetin etkileşim özelliği, gazeteciler üzerinde sermayenin çıkarları doğrultusunda bir baskı aracı olarak kullanılabilir. Dijitalleşme ile mümkün hale gelen tüketimin ölçülebilirliği, reklamcılık alanında olduğu kadar haber medyasının da başvurduğu yöntemlerden biri haline gelmiştir. Tıklanma veya bazı sosyal ağ analiz araçlarınca ölçülen kullanıcı etkileşim istatistikleri, söz konusu haberin değerini de belirlemektedir. Bu durum, içerikleri az tıklanan ya da sınırlı bir okur kitlesine hitap eden niş konularda üretim yapan gazeteciler için dezavantajlar ortaya çıkarmaktadır (Uzunoğlu, 2018, s. 212). Dolayısıyla etkileşim özelliği gazeteci-okur arasında bir köprü kurmamakta, gazeteciler üzerinde örtük bir performans ölçme yöntemi olarak kullanılmaktadır.

3. Gazetecilikte zamanın ve mekânın esnekleşmesi

Yeni iletişim ortamında yapılan gazetecilik için esneklik vurgusu ön plana çıkmaktadır. Sayısallaşma ve yöndeşme, gazetecilik emeğinin zaman ve mekânla olan ilişkisine de esneklik olarak yansımış, bu durum gazetecilik pratiklerini ve istihdam biçimlerini dönüştürmüştür. Zaman ve mekân sınırı olmadan yapılan üretimde, gündelik yaşamın tümü çalışma saatine dönüşmekte, mekânsızlaşma ile kolektivitiden kopuş yaşanmakta ve örgütlü meslek bilinci ortadan kalkmaktadır. Bu durum yeni iletişim ortamının sermaye birikim modeli ile yakından ilintili olup, tüm kapitalist üretim biçimlerinde benzer şekilde tezahür etmektedir.

Kapitalizmin sermaye hızı ve hareketine dayalı üretim biçimi, zaman-mekân sıkışması⁴ aracılığıyla gündelik hayatın tümünde örgütlenmiştir. Amacı, çalışma sürecinde üretim-tüketim ve dolaşım ilişkilerinin hızlanması olan sermaye, zaman ve mekânı da kârlılığını en çok olacak şekilde yeniden örgütlemiştir. Çünkü “kapitalistin bakış açısından, sermayesinin devir zamanı, sermayesini, artı değer yaratmak ve ilk biçimi içerisinde geri almak üzere yatırması gerekli zamandır” (Marks, 1997, s. 143). Bu sebeple yeni iletişim ortamında yapılan gazetecilikte de ön plana çıktığı gibi, zaman ve mekân bağlamında esnekliğin yarattığı sorunların başında hız gelmektedir.

İnternet ortamının gazetecilere yüklediği en günceli en hızlı şekilde sunma gerekliliği baskısı, gazetecinin gündelik yaşam zamanının tümünü çalışma zamanına dönüştürerek, günün yirmi dört saati üretim yapmasını isteyen zamansal bir ilişkiye bürünmüştür. Emek-zamanın esnekleşmesi, çalışma zamanı ve boş zaman arasındaki ayrımın belirsizleşerek gazeteci emeğinin tüm gününün sömürüye açık hale gelmesi anlamına gelmektedir (Gemici, 2018, s. 72). Bu şekilde tüm gün boyunca haber üretim sürecine dahil olan gazetecinin çalışma zamanlarının tespiti mümkün değildir, dolayısıyla mesai ücreti hakkı söz konusu bile olmamaktadır. Mobil hale gelen haber üretim araçlarının da varlığı ile gazeteciden her an her yerde hızlıca cep telefonundan üretim yapması beklenmekte, gazeteciler, mesleğin geleneksel değerleri öne sürülerek teknolojik imkânların aracılığıyla sömürülmektedir.

Yeni iletişim ortamının çoklu ortam özelliğine uygun olarak multi-skilled olmaları istenen gazeteciler, haber üretim sürecine etki eden yeni teknolojik gelişmeleri yakından takip etmek durumunda bırakılmaktadırlar. Bu becerilere sahip olmayanların işsiz bırakılmaları nedeniyle, gazeteciler sürekli kendilerini yenileme ve güncelleme çabası içindedir ve bu durum gazetecilerin çalışma zamanı ve boş zaman arasındaki sınırlarını ortadan kaldırmaktadır (Gemici, 2018, s. 77). Bununla birlikte, yeni becerilere adaptasyon konusunda kurum içi eğitim vermekten kaçınan sermaye, alandaki güvencesizliği kullanarak eski çalışanlara eğitim vermek yerine, yerlerine yenilerini istihdam etmeyi maliyet açısından daha kârlı görmektedir.

Haber üretiminde esnek mekânsal örgütlenmeler, üretkenliğin az sayıda muhabirle maksimize edilmesi ve maliyetlerin azaltılması amaçlarını gütmektedir. Haber üretiminde kullanılan araçların ucuzlayarak ve küçülerek mobilize olmaları, gazetecinin haber üretiminin gerçekleştiği haber merkezine olan bağımlılığı azaltmakta, hatta ortadan kaldırmaktadır (Bauman, 2017, s. 181). Önceleri gazete sermayesinin yatırım yaptığı üretim araçlarının aynı mekânda bulunması nedeniyle, gazetecilik etkinliği de o mekâna bağlı yapılmaktaydı. Ancak gazeteciliğin mobil araçlarla yapılabilen bir hal almasıyla, haberi yazmak, düzeltmek ve yayınlamak için gazetecinin merkez mekâna dönmesine artık gerek kalmamaktadır. Aynı zamanda internet ağının sunduğu olanaklar da büro dışında yeni çalışma mekânlarından üretim yapabilmenin önünü açmaktadır.

Haberi üretmek için büroda bulunma zorunluluğunun ortadan kalkmasını, gazeteciler için olumlu bir gelişme olarak okumak mümkün değildir. Belli bir kurumsal çatı altında ve diğer meslektaşlarıyla örgütlülük içinde bulunmayan gazeteci, kendini örgütsel parçalanmışlık içinde bulmaktadır. Çünkü gazetecinin mekânsız çalışma rutinleri, onu işyerinden, meslektaşlarının maruz bırakıldıkları durumlardan ve mesleki örgütsel mücadeleden uzaklaştırmaktadır (Köse, 2016, s. 11). Burada gazete emekçisinin kolektif yapıdan kopma sorunu gündeme gelmekte (Bauman, 2017, s. 190), kolektiviteden kopan gazeteci, üretim sürecinde yalnızlaşmaktadır. Kolektiviteden kopuş; kendi başınlık, etkileşimin azalması, dayanışma ve mücadele olanaklarının yok olması, mesleki tatmin ve yaratıcılığın körelmesine neden olmaktadır (Gemici, 2018, s. 87). Bu durumla birlikte aynı zamanda gazetecilerin karşılaştıkları sorunlara ilişkin ortak mücadele etme potansiyeli de zayıflamaktadır.

⁴ “Zaman-mekân sıkışması” kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Harvey, D. 2019, s. 227-342.

Gazetecilik iş yapma pratiklerindeki dönüşümün, haberin üretildiği yer olan haber bürolarının yapısı ve işleyişiyle belirleyici bir ilişkisi vardır. Tuchman (1978) ve Schudson (2003) gibi haber sosyolojisi çalışanlar, gazetecilerin iş yapma pratiklerine göre haber bürolarının bir sosyal sistem olarak nasıl biçimlendiklerini incelemektedirler. Haber büroları, gazetecilerin meslekleri ile ilgili kültürel bir paylaşım alanı olduğu gibi, bireyselleşmeyi ve yıkıcı bir rekabetin varlığını da engellemektedir (Gemici, 2018, s. 86). Gazetecilerin haber bürolarında fiziksel olarak bir arada olmaları, habere ilişkin paylaşımların gün boyu sürebilmesi ve insani ilişkilerin yeniden üretilerek sosyal ve mesleki yardımlaşmanın mümkün kılınabilmesi bakımından önem taşımaktadır.

Gazetecilerin zamansal ve mekânsal kopuklukla birlikte bilgiyle kurdukları ilişki de dönüşüme uğramıştır. Uçsuz bucaksız bir enformasyon kaynağı sunabilen internet teknolojisi ile haberi yerinden takip eden muhabir dönemi sona ermiş, masa başı gazetecilik faaliyeti öne çıkmıştır (Işık & Koz, 2020, s. 1288). Gazetecilik mesleğinde alanda olmak; gerçekleşen olayların doğrudan gözlemlenebilmesi, var olan kaynaklarla iletişimin devam ettirilebilmesi, yeni kaynakların edinilebilmesi, meslektaşlarla karşılaşmalar yoluyla bilgi alışverişinin yapılabilmesi ve sosyal ilişkilerin sürdürülebilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Ancak günümüzde sosyal medya ağı, gazeteci için uçsuz bucaksız bir enformasyon kaynağına dönüşmüş, gazeteci sürekli ekran başında kalarak haber ve kaynak taraması yapmakla meşgul olmaya başlamıştır. Bunun sonucunda gazeteci, sosyal medya akışına bakarak her saniye meşgul olmakta ve fiziksel olarak içinde bulunduğu zaman ve mekânın bağlamından kopabilmektedir (Gemici, 2018, s. 93). Ayrıca bu durum haber kaynağı ile kurulan ilişkinin sosyal boyutunu da ortadan kaldırmakta ve farklı bağlamlarla üretilecek haberleri imkânsız hale getirmektedir.

4. Gazetecilikte yeni çalışma biçimleri: Teknoloji odaklı istihdam(sızlık)

Yeni iletişim teknolojileriyle birlikte tam çalışmanın yerini part-time ve freelance gibi çeşitli esnek çalışma modelleri almıştır. Gazetecilerin sosyal haklar kapsamı ve onlardan yararlanma biçimleri büyük ölçüde aşınmış, medya sektöründe “esnek ve güvencesiz çalışma, istihdamda daralma, hızlı çalışma temposu, iş yükünde artış, dönemsel çalışma, Basın İş Kanunu kapsamının dışına itilme, sendikasılaşma, yönetsel baskı, vasıfsızlaşma, işsizlik ve atipik çalışma gibi durumlar giderek yaygınlık kazanmış ve kronik hale gelmiştir” (Özsever, 2004, s. 152). Bu güvencesiz ortamda gazetecilerin izin, ücret, çalışma saatleri ve sosyal güvence hakları belirsiz hale getirilerek sömürüye açık bir konuma itilmiştir.

İnternet ortamında artan çalışma saatleri, iş kapasitesi ve nitelik ihtiyacı nedeniyle gazetecilerin geleneksel medyadaki sorunları eskiye oranla derinleşmekte ve yerine yenileri eklenmeye devam etmektedir. İnternet medyası Basın İş Kanunu kapsamında olmadığı için internet ortamına haber üreten gazeteciler yıpranma hakkı, kıdem tazminatı ve basın kartı hakkı gibi haklardan da yararlanamamaktadırlar (Demir & Kaderoğlu Bulut, 2020, s. 18). Çünkü sermaye, dijitalleşmenin avantajlarından yararlanarak yeni istihdam biçimlerindeki düşük sigorta primleri, ödenmeyen mesai ücretleri, kayıt dışı çalıştırma gibi yöntemlerle maliyetlerini en aza indirmeyi istemektedir.

Türkiye’de basının her zaman en büyük sorunlarından biri olan çalışma saatlerinin ve koşullarının düzensizliği, yeni iletişim ortamında yapılan gazetecilikte daha da derinleşmiştir. Bu alanda çalışan gazeteciler Basın İş Kanunu’na göre istihdam edilmedikleri için iş kazalarına karşı güvence altında da değildirler (Keten, 2015, s. 234-237). Geleneksel gazetecilik yapanlar için de her zaman ulaşılması zor olan basın kartına sahip olamayan gazeteciler, özellikle alana çıktıklarında çeşitli engellemelerle karşı karşıya bırakılmakta hatta zaman zaman polis şiddetine de hedef olmaktadır. Bu durumun, “gazeteci” olarak kabul görmeyen gazetecilerin mesleklerini özgürce yapmalarını engellediği bilinmektedir.

Gazetecilerden multi-skilled (birden fazla yetenek setine sahip) olması ve kendilerini sürekli geliştirip güncel tutması beklenirken, işverenler eski çalışanları tasfiye etmekte, teknoloji konusunda yatkın olduklarını düşünerek genç gazetecileri istihdam etme politikası gütmektedirler. Nitekim güvencesizliğin de etkisiyle, haber medyası istihdamında aralıksız devam eden bir gazeteci sirkülasyonu mevcuttur. Multi-skilled özelliklerin vasıf değil teknik beceri olduğunu vurgulayan Demir ve Kaderoğlu Bulut'a göre (2020, s. 17) vasfın ve teknik becerilerin yaygınlaştırılması ve standartlaşması yoluyla değersizleştirilerek, gazetecinin bir başkasıyla kolaylıkla değiştirilmesinin de önü açılmaktadır.

Yeni medya düzeninde gazeteci emeğinin dönüşümünü Standing'in (2017) "prekarya" kavramı ile açıklayan incelemeler mevcuttur.⁵ Çamuroğlu Çığ ve Çığ'ın (2015, s. 209) tanımıyla "prekerleşme, emeğin piyasanın acımasız rekabet koşullarında her an sistemin dışına itilme korkusu nedeniyle haklarının elinden alınmasına, vasıflarının önemsizleştirilmesine razı gelecek ve sömürüyü içselleştirecek kadar sindirilmesi anlamına gelmektedir". Gazetecilik emek sürecindeki esnekleşme güvencesizliği öncelikle, ikisi birbirini perçinleyerek mevcut durumu daha da kötüleştirmektedir. Yeni medya düzeninin yarattığı bu koşullar, mesleğin doğal olarak görülmekte ve kabul edilmektedir. Emeklerinin prekarizasyonu sonucunda sistematik olarak pasifize edilen gazeteciler, aynı zamanda düşünemez hâle de getirilmektedir (Çamuroğlu Çığ & Çığ, 2015, s. 216). Gazetecilerin yeni medya düzeninde maruz bırakıldıkları bu durum, kamusal bir sorumluluk ve bilinçle yapılan gazeteciliğin toplumla olan bağlarını kesmekte ve gazetecileri edilgen hale getirmektedir.

Sonuç

İletişim teknolojilerindeki yöndeşme, medya yapısını, içerik üretim ve tüketim süreçlerini etkileyerek bir dizi dönüşüm ve değişim sürecini tetiklemiştir. Meydana gelen bu değişimlerle birlikte hem üretilen içerikler hem de tüketim yöntemleri değişime uğramıştır. Haberin üreticisi olan gazeteciler için de dönüşen içerik ve okuyucu tüketimleriyle birlikte haberin toplanma-üretilme-sunulma pratikleri dönüşüme uğramıştır. Yeni iletişim teknolojilerinin gazetecilik pratiklerine getirdiği yeni teknik özellikler ile iletişimde zaman ve mekân ayrımını ortadan kaldırması da haber üretim sürecini yeniden şekillendiren etmenlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Yeni iletişim teknolojileriyle birlikte yeni iş yapma pratikleri ve yeni istihdam yapıları ortaya çıkmıştır. Tam çalışmanın yerini part-time, freelance gibi çeşitli esnek çalışma modelleri almıştır. Medya endüstrisinde güvencesiz çalışma yaygınlaşmış, gazetecilerin izin, ücret, çalışma saatleri ve sosyal güvence hakları belirsiz hale getirilerek sömürüye açık bir konuma itilmiştir. Yeni medya düzeninde, artan çalışma saatleri ile iş yükü ve eskiye oranla yetersiz kalan nitelik ihtiyacı nedeniyle gazetecilerin geleneksel medyadaki sorunları eskiye oranla derinleşmiş ve üzerine yenileri eklenmiştir.

Yeni iletişim teknolojilerinin olanaklı kıldığı çoklu ortamlara uygun üretim yapması beklenen gazetecilerden de çok yönlü yetenekler beklenmektedir. Gazetecilerden beklenen bu yeni yetenekler teknik becerilerdir ve gazetecilerin iş yükünü artırdığı gibi gazeteciliği teknik bir işe indirgemekte ve gazetecilik mesleğinin değersizleştirilmesine neden olmaktadır.

Gazetecilik iş yapma biçimlerindeki değişim, haber bürolarının yapısını ve işleyişini de dönüştürmüştür. Gazetecilik faaliyetlerinde kullanılan araçların mobilize olmasıyla birlikte, fiziksel mekân geride bırakılmış ve gazeteci mekândan bağımsız bir çalışma işleyişine geçmiştir. Ancak büro faaliyetinden uzak kalmak, gazetecinin üretim sürecinde yalnızlaşmasına yol açmakta, diğer gazete emekçileriyle oluşan etkileşim ve dayanışma zayıflayarak yerini

⁵ Yeni iletişim ortamında gazeteci emeğinin dönüşümünü prekarya kavramı ve prekarizasyon süreci ekseninde inceleyen çalışmalar için bkz. Çamuroğlu Çığ ve Çığ, 2015; Uzunoğlu, 2018; Çığdem ve Erdoğan, 2019; Özkan ve Cengiz, 2019; Kızılca ve Karagöz Kızılca, 2018.

bireyselleşmeye ve rekabet duygusuna bırakmaktadır. Bu durum, gazetecinin yalnızlaşmasına ve örgütlü meslek bilincini yitirmesine neden olmaktadır.

Yeni iletişim ortamının gazetecilik pratiklerini dönüştüren hız baskısı, teknolojik gelişmelerin iletişim ortamında yarattığı beklentilere ve teknolojinin kendisine indirgenmektedir. Bu düşüncelerle yeni iletişim ortamındaki hızlanma ihtiyacı gazetecilerin kontrolünün dışında teknolojik bir etmenmiş gibi algılanmakta, kapitalist ilişkilerden soyutlanarak doğallaştırılmaktadır. Ancak kapitalist üretimde hızlanma mantığının, gazeteci emeğinden en yüksek verimi alma arzusu üzerine kurulu olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Hız baskısı gazetecilerin, toplumsal girdilerle şekillendirerek derinleştirdikleri haberleri imkânsız hale getirmekte, onlardan en hızlı şekilde en fazla haberi üretmelerini istemektedir. Hızlanma baskısı, haberin doğrulanması sorununu doğurmakta, haber kaynaklarının kontrolünü güçleştirmekte, dolayısıyla da haber içeriği hızla birlikte niteliksizleşmektedir. Gazetecilerin bu yöntemle haber üretmekten mesleki olarak tatmin olmadığı, aynı zamanda gazetecilik reflekslerinin de zamanla erozyona uğradığı tespiti yapılabilir. Bu durumun gazetecilik mesleğine uzun vadeli zararlar vereceği öngörüsünde bulunmak yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

- Atikkan, Z. & Tunç, A. (2011). *Blogdan al haberi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Batt, R., Christopherson, S., Rightor, N. & Van, J. D. (2000). *Networking: Work patterns and workforce policies for the new media industry*. Ithaca, NY: Cornell University.
- Bauman, Z. (2017). *Akışkan modernite* (S. O. Çavuş, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Bilecen, N. S. & Bayraktutan, G. (2018). İnternet çağında gazetecilik için tartışmalı bir kavram: 'Yavaşlık'. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi Özel Sayısı*, 29, 341-354.
- Binark, F. M. (2007). Yeni medya çalışmalarında yeni sorular ve yöntem sorunu. F. M. Binark (Ed.), *Yeni medya çalışmaları* (s. 21-44) içinde. Ankara: Dipnot.
- Bromley, M. (1997). The end of journalism? Changes in workplace practices in the press and broadcasting in the 1990s. M. Bromley & T. O'Malley (Ed.), *A journalism reader* (s. 330-350) içinde. London: Routledge.
- Cangöz, İ. (2015). *Değişen anlam ve değerleriyle gazetecilik*. Ankara: Sınırsız Kitap Yayınevi.
- Çamuroğlu Çığ, E. & Çığ, Ü. (2015). Gazetecilik emeğinin prekarizasyonu: Yeni medya çağında habercilik etiğini tartışmak. *İş Ahlakı Dergisi*, 8(2), 197-232.
- Çevikel, T. (2004). Türkçe haber siteleri ve Türkiye'de internet gazeteciliğinin gelişimini sınırlayan faktörler. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 1, 147-163.
- Demir, A. S. & Kaderoğlu Bulut, Ç. (2020). İnternette haber üretimi ve gazeteciler üzerine bir araştırma: Alternatif bir kavramsal çerçeve denemesi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 13-22.
- Deuze, M. (2004). What is multimedia journalism? *Journalism Studies*, 5(2), 139-152.
- Deuze, M. (2008). The changing context of news work: Liquid journalism and monitorial citizenship. *International Journal of Communication*, 2(5), 848-865.
- Dijk, J. (2006). *The network society: Social aspects of new media*. California: SAGE Publications.
- Dwyer, T. (2010). *Media convergence*. New York: Open University Press.
- Elliott, D. (2009). Essential shared values and 21st century journalism. L. Wilkins & C. G. Christians (Ed.), *The handbook of mass media ethics* (s. 28-39) içinde. New York: Routledge.
- Fırat, F. (2018). İnternet haberciliğinde yapay zekâ teknolojisi kullanımı: Robot gazetecilik (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Gemici, Ç. (2018). Gelenekselden dijital haber üretim sürecinde gazetecinin zaman ve mekân deneyimindeki dönüşüm (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Geray, H. (2003). *İletişim ve teknoloji: Uluslararası birikim düzeninde yeni medya politikaları*. Ankara: Ütopya.
- Halıcı, N. (2005). Online gazetecilik. S. Alankuş (Ed.), *Yeni iletişim teknolojileri ve medya* (s. 141-154) içinde. İstanbul: IPS iletişim Vakfı Yayınları.
- Han, B. C. (2017). *Şeffaflık toplumu*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Harper, C. (1996) Doing it all. *American Journalism Review*, 18(10), 24-29.
- Harvey, D. (2019). *Postmodernliğin durumu* (S. Savran, Çev.). Metis Yayınları.
- Hülür, H. (2020). New media control and capital: Commercialization of privacy and problem of access. *Yeni Medya*, 8, 1-9.
- Hülür, H. & Yaşın, C. (2017). Yeni medya ve gazeteciliğin geleceğini çerçevelemek. H. Hülür & C. Yaşın (Ed.), *Yeni medya geleceğin gazeteciliği* (s. 9-38) içinde. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Işık, U. & Koz, K. A. (2020). Türkiye’de internet gazeteciliği: Meslek profesyonellerinin gözünden gazetecilik ortamı. *Selçuk İletişim Dergisi*, 13(3), 1264-1295.
- Kaderoğlu Bulut, Ç. (2019). *Sınıfın sınırlarında: Gazeteciler ve proleterleşme*. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Karlsson, M. (2012). Charting the liquidity of online news: Moving towards a method for content analysis of online news. *The International Communication Gazette*, 74(4), 385-402.
- Kejanlıoğlu, B. D. (2004). *Türkiye’de medyanın dönüşümü*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Keten, E. T. (2015). *Neoliberal hegemonya döneminde medyada emek ve sendikal örgütlenme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kırık, A. M. (2017). Yeni medya aracılığıyla değişen iletişim süreci: Sosyal paylaşım ağlarında gençlerin konumu. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(1), 230-261.
- Köse, H. (2016). Teknolojik yetkinlik çağında gazetecilik: Etkili bir mesleğin kör noktaları ve bazı sınırlılıklar. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 1-15.
- Manovich, L. (2001). *The language of new media*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology.
- Manzerolle, V. & Kjoson, M. (2014). Sermayenin iletişimi sayısal medya ve hızlanmanın mantığı (B. Durdağ, Çev.). V. Mosco & C. Fuchs (Ed.), *Marx geri döndü* (s. 217-253) içinde. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Marks, K. (1997). *Kapital II*. (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marks, K. (2013). *Kapital I*. (N. Satılğan & S. Mehmet, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Mueller, M. (1999). Digital convergence and its consequences. *Javnost-The Public*, 6(3), 11-28.
- Narin, B. (2020). Bak-geç gazeteciliği: Akıllı saatler ve gazetecilik pratikleri üzerine bir tartışma. B. Çoban (Ed.), *Yeni gazetecilik-mecralar, deneyimler, olanaklar* (s. 156-176) içinde. İstanbul: Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş. KAFKA.
- Nygren, G. (2014). Multiskilling in the newsroom: De-skilling or re-skilling of journalistic work?. *The Journal of Media Innovations*, 1(2), 75-96.
- Örnebring, H. (2010). Technology and journalism as labour: Historical perspectives. *Journalism*, 11(1), 57-74.
- Özsever, A. (2004). *Tekelci medyada örgütsüz gazeteci*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Öztürk, S. (2010). En eski ve en yeni iletişim medyası: İnsan. *Praksis*, 24, 115-132.
- Pavlik, J. V. (2013). *Yeni medya ve gazetecilik* (M. Demir & B. Kalsın, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.

- Sennett, R. (2009). *Yeni kapitalizmin kültürü* (A. Onacak, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Standing, G. (2017) *Prekarya bildirgesi: Hakların kısılmasından yurttaşlığa* (S. Çınar & S. Demiralp, Çev.). Ankara: İletişim Yayınları.
- Tokgöz, O. (2017). *Temel gazetecilik*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Tutal, N. (2014). *Küresel iletişim*. İstanbul: Ekslibris Yayıncılık.
- Uzunoğlu, S. (2018). Gazeteci emeğinin dönüşümü ve güvencesizleşme: Türkiyeli dijital haber odalarının serbest muhabirleri üzerine bir çalışma. *Moment Dergi*, 5(2), 195-218.
- Walters, E., Warren, C. & Dobbie M. (2006). *The changing nature of work: A global survey and case study of atypical work in the media industry*. Switzerland: The International Federation of Journalists. Erişim adresi (16 Eylül 2021): https://www.ilo.org/sector/Resources/publications/WCMS_161547/lang--en/index.htm
- Yıldırım, B. (2010). Gazeteciliğin dönüşümü: Yöndeşen ortam ve yöndeşik gazetecilik. *Selçuk İletişim Dergisi*, 6, 230-253.

Rıza ile kaybedilen mahremiyet: Dijital aşk

Rabia Gündoğdu*

Öz

Toplumların belirli konularda yaşam pratiklerinin değişen dünya düzeni ve hızlı bir şekilde gelişen teknoloji hizmetleriyle dönüşüme uğradığı bilinmektedir. Dönüşüme uğrayan bu pratikler, toplumları daha farklı bir açıdan ele almak gerekliliğini de beraberinde getirmektedir. Değişen düzenin yarattığı modern toplumlar, teknolojinin önemini vurgulamak amacıyla ağ toplumları olarak da adlandırılabilir. Ağ toplumlarında, gerçek hayattan ağların yarattığı sanal dünyaya bir göç söz konusudur. Sanal dünya, pek çok farklı açıdan değerlendirilmesi mümkün olan bir dünyadır. Bu çalışmada olumsuz yönden bakan teknolojik deterministlerin de üzerinde durduğu konulardan biri olan mahremiyet ihlalinin üzerinde durularak, gerçek anlamından uzaklaşan aşk kavramının dijital boyutu açıklanmaya çalışılmıştır. Teknolojinin hayatın her alanına girmesiyle varlığı eskisinden daha az görünür olan gözetim olgusu, mahremiyet ile doğrudan bağlantılı bir konudur. Sanal dünyanın sunduğu özgürlük alanı gerçek dünya ile karşılaştırıldığında zaman ve mekândan bağımsız olmasıyla tercih edilirliliği artan bir alan haline gelmiştir. Sınırsızlığı sebebiyle tercih edilen bu dünyanın sınırlarını çizen gözetleme mekanizmalarının varlığı görünür olmadığından, kişiler sınırların olmadığı yanlışına kapılmaktadır. Gözetleme mekanizmalarının belirlediği alanlar içindeki sınırsızlık için feda edilen şeyler ise duyulan haz oranına göre daha tercih edilebilir hale gelmektedir. Feda edilen kişinin kendisine ait mahrem verileri olmakta ve kişi kendi rızası ile bu sürece dahil olmaktadır. Dahil olunan, mekanizmaların belirlediği normal alanlardır. Bu normal alanlar, kişilerin dünya düzeninde eksik kalan hazlarını tamamlayabilmelerine imkân vermektedir. Bahsedilen hazların temellendiği durumların başında gelen ikili ilişkiler ve ikili ilişkiler içerisinde değerlendirilen aşk kavramı bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Aşkın dijital boyutuna erişiminde mahremiyet kavramının anlamının değişmeye başlaması, sanal dünya pratiklerine bu açıdan bakılmasını gerekli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gözetim, mahremiyet, rıza üretimi, sanal dünya, dijital aşk

Privacy lost by consent: Digital love

Abstract

It is known that the life practices of societies in certain subjects are transformed by changing world order and rapidly developing technology services. These transformed practices also require a different way of treating societies. Modern societies created by the changing order can also be called network societies in order to emphasize the importance of technology. There is a migration from real life to the virtual world created by networks in network societies. The virtual world is a world that can be evaluated in many different ways. This study tried to explain the digital dimension of the concept of love, which strays from its true meaning by focusing on the invasion of privacy, which is one of the issues that technological determinists who look at it negatively. With technology entering every aspect of life, the phenomenon of surveillance, whose existence is less visible than before, is a matter of direct connection with privacy. The space of freedom offered by the virtual world has become an area that increases its preference by being independent of time and space compared to the real world. Since surveillance mechanisms that draw the boundaries of this preferred world due to its limitlessness are not visible, people are under the illusion that there are no borders. What is sacrificed for limitlessness within the areas determined by surveillance mechanisms becomes more preferable than the rate of pleasure heard. The person who is sacrificed has his own private data, and the person is involved in this process voluntarily. Included are normal areas

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İletişim Fakültesi, Yeni Medya Bilim Dalı, E-posta: gundogdu.rabia@outlook.com, ORCID ID: 0000-0003-1112-9072

determined by mechanisms. These normal areas allow people to complete their pleasures, which are incomplete in the world order. The concept of love, which is evaluated in bilateral relations and bilateral relations, which is one of the situations on which the aforementioned pleasures are based, forms the basis of this study. The beginning of the concept of privacy in access to the digital dimension of love requires that virtual world practices be viewed from this perspective.

Keywords: Surveillance, privacy, production of consent, virtual world, digital love

Giriş

Teknolojik gelişmelerin beraberinde getirdiği yeni toplumsal düzenle birlikte yaşam pratiklerinde değişimler yaşandığı bilinmektedir. Geleneksel toplumlar, teknolojinin gelişmesi ve hız kazanmasıyla birlikte teknolojiyi hayatlarına bütünleşmiş hale getirebilmişlerdir. Erişilebilir olan teknoloji, toplum dinamiklerini değiştirmiştir. Değişen bu toplumlar modern toplumlar olarak adlandırılabilir. Modern toplumların teknoloji ile olan bağına açıklayan bir kavram olarak ağ toplumu kavramı da literatürde yerini almaktadır. Ağ toplumu, gerçek hayatın simülasyonu denilebilecek olan sanal hayatı benimseyen toplumlar olarak da değerlendirilebilir. Gerçek hayattaki pek çok pratiğin ağ tabanlı olarak gerçekleşmesine imkân veren teknoloji sayesinde, insanlar için alternatif bir dünya oluştuğunu söylemek mümkün hale gelmektedir.

Gelişen teknolojinin etkileri farklı bakış açılarıyla değerlendirilmektedir. Bu noktada karşımıza teknolojik determinizm çıkmaktadır. Teknolojik determinizm, teknolojinin insan hayatında belirleyici rol oynadığını benimseyen bir bakış açısıdır. Olumlu ve olumsuz olarak iki karşıt görüşü barındıran bu kavramın çalışmaya katkısı olacağı düşünülmüştür. Teknolojik gelişmelerin yaşam pratiklerinde kolaylıklar sağladığını söylemek mümkündür. Sağlanan kolaylıklar ile daha tercih edilir hale gelen sanal dünya ortamı, bu kolaylıkların yanında pek çok olumsuzluğu da beraberinde getirmektedir. Hem fiziksel hem ruhsal sağlık sorunları, kişisel verilerin alenileşmesi bu olumsuzluklar içinde değerlendirilebilir. Ancak teknolojinin daha çok, bilinen zararları göz önünde bulundurulduğundan mahremiyet boyutundaki zararları göz ardı edilebilmektedir.

Olumlu bakış açısının temel noktalarından biri sanal dünyanın sağladığı özgür ortamdır. İnsanlar gerçek hayatta belirli sınırlamalar ile hareket etmektedir. Bu sınırlamalar devlet tarafından konulabildiği gibi toplumsal düzenin kendi döngüsü içerisinde yazılı olmayan şekilde de varlığını gösterebilmektedir. Sanal dünyada ise durum gerçek hayatta olduğundan daha farklıdır. Sınırlamaların daha esnek olduğu ve özgür alanın daha fazla olduğu söylenilebilir. Bu özgür alanın kendi içinde dinamikleri bulunmaktadır. Bu dinamikler arasında anonim olup kendini gizleyebilme, kendini olduğundan daha farklı gösterebilme, topluluklar arasında kaybolma gibi durumlar bulunmaktadır. Bu pratikler ile kişi kendi özgür alanını oluşturabilmektedir. Bu durum kişinin iradesine bırakılıyor gibi değerlendirilse de sanal ortamları sunanların gözetimi altında bu eylemlerin gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Bu noktada karşımıza gözetim olgusu çıkmaktadır. Gözetim üzerine pek çok farklı düşünürün bakış açısı bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında Zygmunt Bauman ve David Lyon'un görüşleri temel alınarak gözetim kavramı temellendirilmeye çalışılmıştır. Gözetim kavramını ayrıca Michel Foucault'un görüşleri ile açıklamak gerekli görüldüğünden bu açıdan bir değerlendirme de çalışmada yer almaktadır. Gözetim, teknolojinin gelişimi ile yeni pratiklerine kavuşmuş ve görünür oluşunu en aza indirgeyebilmiştir. Gözetimi gerçekleştiren gözetim mekanizmaları, gündelik hayatın her alanına girebilir hale gelmiş ve teknoloji sayesinde kullanıcıları her alanda kayıt altına alınabilir bir düzene dahil etmiştir. Dolayısıyla sınırları çizenler de bu bağlamda gözetimi elinde bulunduranlar olmuştur. Kişilerin her hareketinin kayıt altına alınması, iktidarların ve egemen kesimlerin isteklerine yönelik hareket eden ve yönlendirilebilen bir toplum oluşturma amaçlarına hizmet etmektedir.

Yönlendirilen toplumun yalnızca amaçlı olarak belirlenmiş bir kitleden ibaret olduğunu söylemek eksik bir değerlendirme olmaktadır. Evrensel boyutta bir yönlendirmeden söz etmek

gereklidir. Sanal dünyanın evrensel boyutta tüm insanlığı kapsayabildiği gerçeği bu önermeyi doğrulamaktadır. Günümüzde teknolojinin getirdiği sanal dünyaya herkesin, her yerde ulaşılabilir olması gözetimin de aynı şekilde herkese, her yerde uygulanabilirliğini beraberinde getirmektedir. Bu durum Bauman'ın (Bauman & Lyon, 2020) bakış açısıyla “akışkan gözetim” olarak değerlendirilmektedir. Zaman ve mekân kısıtlamasını ortadan kaldıran bu imkânlar gözetimin de bu kısıtlamalara bağlı kalmadan varlığını sürdürebildiğini göstermektedir. Ancak bu gözetime, bilinen gözetimin aksine görünürlüğü az olan ve insanlara gözetim altında olduğunu hissettirmeyen bir gözetim demek doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu daha önce bahsedildiği gibi yalnızca belirli bir grup için değil, sanal dünyaya giren herkes için geçerli olduğundan evrensel bir gözetim mekanizmasından bahsedilebilmektedir. Evrensel boyut, ağ toplumu olarak da adlandırılan modern toplumlarda gözetlenmeyi, “diğerlerine ulaşabilmek” uğruna kabul edilebilir hale getirmekle doğrudan ilişkilidir. Bu ilişki, gözetim mekanizmalarının denetim gücünü ve potansiyelini artırırken sunduğu imkân ile herkese ve her yere ulaşılabilir olması gücüne rıza ile dahil olunan bir süreci de beraberinde getirmektedir.

Bu noktada rıza üretimi kavramını açıklamak gereklidir. Rıza üretimi, insanları belirli bir şeyi yapmaları için iradeleri ile kabul etmelerini sağlayan ancak bunu yaparken manipüle etmeyi, sürece dahil ederek açıklayan bir kavramdır. Rıza ile dahil olma sürecinde en temel noktalardan biri serbest zaman kavramıdır. Serbest zaman kişilerin iş hayatı ve toplumsal rollerinin keskin kurallarına tabii tutulmadığı zamanları temsil etmektedir. Bu zaman diliminde kişiler iradeleri ile geçirdikleri zamanı istedikleri şekilde yönlendirebilmenin hazzını yaşamaktadır. Gözetimin en yoğun şekilde devam ettiği zaman dilimlerinden biri de “serbest zaman” denilen ve kişilerin özgür iradeleri ile yönlendirebildiğini düşündüğü bu zamanlardır. Gözetim mekanizmaları gündelik hayattaki tüm pratiklerden elde ettiği bilgileri, bu zaman diliminde kullanarak kişileri yoğun bir tüketim ve haz alma dürtüsüyle beslemektedir.

Kapitalizmin beraberinde getirdiği yaşam düzeni, insanların sosyalleşme imkânlarını kısıtlayıcı bir düzendir. İnsan yaşamının temel hazlarından biri olarak değerlendirilebilecek sosyalleşme, bireylerin görünür olmaya duyduğu istekten beslenmektedir. Gündelik yaşam içerisinde görünürlüğü azalan bireyler, teknoloji ve kapitalizmin popülaritesiyle birlikte normalleşen sanal görünürlüğe yönelmektedir. Sanal görünürlük, sosyalleşmedeki ikili ilişkilerin başlangıcı olmaktadır. İkili ilişkiler içerisinde yer alan aşk olgusu bu bağlamda incelenmiştir. Gerçek hayatta ulaşamadığı sosyalleşmeye ve bununla beraber gelen aşka sanal dünya üzerinden ulaşma imkânı bulan bireyler, itildiği dünyaya dahil olabilmek için feda edilmesi gerekli kılınan kişisel bilgilerini paylaşmaktadır. Paylaşılan bu kişisel bilgiler ile kişiler, kişiye özel kullanıcı deneyimi adı altında bir gözetlenmeye fark etmeden veya bu durumu göz ardı ederek maruz kalmaktadır. Rıza ile kaybedilen kişisel verilerin dolayısıyla mahremiyetin bir boyutu olarak aşk, dijital dünyadaki pratikleriyle ele alınmaya çalışılmıştır.

1. Gözetim

Bir başkasının hayatını gözlemlemek tarih boyunca insanlar açısından olağanlaşmış bir durumdur. Başkasının hayatına olan merak, yaptıklarını kontrol etmekle doğrudan alakalı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak toplumların dinamikleri içerisinde de yer alan diğer toplumdaki haberdar olma durumu, toplumun gücünü pekiştiren bir nitelik barındırmaktadır. Kontrol ederek gücü elinde bulundurmaya yönelik tüm girişimler, gözetim başlığı altında incelenebilmektedir. Gözetim, gözlemlenmenin çok ötesinde kontrolü elinde bulundurmaya yönelik bir girişim olmuştur. Kontrolü elinde bulunduranlar, kontrol edilenin tüm yaşantısını gözlemleyerek, hayatına yönelik bir sınır belirlemekte ve istediği şekilde yönlendirebilmektedir. Gözetimin genel değerlendirmeleri arasında yer alan izleme, sınıflara ayırma, takip etme, kontrol etme, yönlendirebilme ve sistematik olarak izleme gözetim kavramını açıklamada temel noktaları oluşturmaktadır.

Gözetim kavramı ilk değerlendirmelerinde kontrolün belirgin olduğu ve kontrol edilenlerin gözetim altında olduğundan haberdar oldukları panoptik gözetim kavramı ile ele alınmıştır. Panoptik gözetim Bentham ve Foucault'un şekillenmesine öncülük ettikleri bir kavramdır. Panoptik gözetimde belirgin bir hiyerarşi mevcuttur. Gözetim kavramının başlangıcı olan bu kavram zaman içerisinde dönüşüme uğrayan yaşam pratikleri çerçevesinde şekillenmiş ve farklı isimlerle adlandırılmıştır. Gözetimin dönüşümündeki belirleyici faktörlerden biri teknolojidir. Geleneksel toplumlarda görülen gözetim türleri ağ toplumunda ihtiyaçlara cevap vermekten uzaklaştığından farklı gözetim türleri ortaya çıkmıştır. Modern toplumların teknoloji ile bağlantısını daha net bir şekilde açıklayan ağ toplumlarında gözetim de ağ tabanlı olarak devam etmektedir. Ağ tabanlı gözetimin, gözetleyen belli olduğu ve gözetlenenin haberdar olduğu türden ayrıldığı nokta, görünür oluşunun en aza indirgenmesi ve bireylere hissettirilmeden gerçekleşmesidir.

Teknolojinin gerçek hayatla bütünleşerek alternatif bir dünya olarak sunduğu sanal dünyada gözetim, panoptikonun belirgin sınırlarından sıyrılmış ve "özgürlüğün sınırsızlığı" vurgusuyla görünmez sınırlar çizen bir hal almıştır. Bununla beraber yeni gözetim pratikleri ağ toplumlarında, belirgin gözetimin elde ettiği verilerden daha fazla veriye sahip olabilmektedir. Bu verileri de kişilerin rızaları ile dahil olduğu bir süreç içerisinde elde edebilmektedir. Rıza üretimini gerçekleştirirken kapitalizmin sınırladığı hayatların haza ulaşma konusundaki isteklerini kullanarak istediği yönlendirmeyi yapabilmektedir. Bireylerin ihtiyaçlarına cevap verirken, kısıtlamadan uzak bir dünya vaadi ile gerçek dünyadan sanal dünyaya geçişi desteklemektedir.

1.1. Gözetim pratikleri

Gözetim kavramının ilk değerlendirmelerinde sınırların belirgin ve keskin olduğu bir anlayış gözlemlenebilmektedir. Toplumların yaşadığı dönüşümlerle gözetimin bu anlayıştan uzaklaşarak farklı boyutlarda değerlendirildiği açıklanabilir bir yargıdır. Tanrısal bir gözetim anlayışından herkesin gözetleyen bir konumda bulunabildiği gözetim mekanizmaları da bu sayede herkese, her zaman ulaşılabilir konumda bulunabilmektedir. Bununla beraber gözetimin farklı türlerinden bahsetmenin gerekliliği çalışma açısından önemli olmaktadır. Zaman içerisinde değişen toplum düzenlerine uygun gözetim mekanizmaları, insanları ve dolayısıyla toplumları kontrol edebilmeyi sağlayan sistemler geliştirmişlerdir.

Gözetim mekanizmalarının düşüncelerinde temeli oluşturan düşünürlerden biri de Michel Foucault'dur. Foucault'ya (1992) göre modern toplum kendi kendini disipline edebilen ve disiplini hayatlarının merkezine koyabilen bir toplumdur. Toplumlarında iktidarı elde bulundurmaya yönelik stratejiler varlığını daima korumaktadır. Lyon'a (2013) göre gözetim mekanizmaları sosyal hayatın içinde aktif bir konumda değillerdi. Öncelikli olarak daha sistematik bir düzen içerisinde belirgin alanlarda bu gözetimi gerçekleştirmekteydiler. Karl Marx, Max Weber, Frederick W. Taylor ve Anthony Giddens gibi düşünürlerin de ele aldığı gözetim olgusu, daha sonra George Orwell'in *1984* isimli distopik romanıyla birlikte Foucault'nun irdelediği bir konu haline gelmiştir. Bentham'ın ortaya attığı hapisane metaforunu gözetim açısından Foucault şu şekilde açıklamıştır:

Tam bir disiplinsel aygıt, tek bir bakışla her şeyi sürekli olarak görmeye olanak verecektir. Merkezi bir nokta aynı anda hem her şeyi aydınlatan ışıkların kaynağı, hem de bilinmesi gereken her şeyin yoğunlaşma yeri olacaktır: hiçbir şeyi kaçırmayan mükemmel göz ve tüm bakışların yönelik olduğu merkez, Lcdoux'nun Arc-et-Senans'ı inşa ederken hayal ettiği budun daire biçiminde düzenlenmiş olan ve hepsi de içe doğru açılan binaların merkezinde yüksek bir bina, tüm yönetsel, asayişe ve gözetime ilişkin, denetimin ekonomisine ilişkin ve itaat ile çalışmaya yönelik teşvikleri sağlayan dinsel işlevleri kendi bünyesinde toplayacaktır; bütüne emirler buradan gelecek; tüm faaliyetler burada kaydedilecek ve bütün hatalar burada fark edilecek ve yargılanacaktır; ve bütün bunlar, kesin bir geometrinin dışında başka hiçbir şeyden destek almadan, hemen gerçekleştirilecektir. (Foucault, 1992, s. 248)

Gözetim pratiklerindeki değişimler genel olarak izleyen kitlenin bulunduğu konuma göre şekillenmiştir. Buna göre panoptik gözetimin yerini, daha farklı biçimlerde karşımıza çıkan gözetim türleri almaktadır. Bu tanımlardan biri sinoptik gözetimdir. Sinoptik gözetim televizyon kitlesi temel alınarak oluşturulmuş, çoğunluğun azınlığı izlediği bir gözetim biçimidir. Sinoptik gözetimin hedef aldığı nokta kitlelerin izlediği azınlığı gözetim altında tutmaktır.

Panoptikonun yerelliği ve belirli sınırlamalara tabii oluşu, teknolojik gelişimin başlangıç noktalarından biri olan kitle iletişim araçlarının, ulaşılabilir hale gelmesiyle yerini sinoptik gözetime bırakmıştır. Toplum; televizyon, radyo gibi ulaşılabilir iletişim kanallarıyla toplumun önde gelenlerini izlemekte ve gözetim altında tutarak yönlendirmeyi yapabilmektedir. Şener'e (2016, s. 59) göre, "Medya, temel olarak sinoptik bir karaktere sahiptir; yani panoptikin tersine çoğunluğun azınlığı gözetlediği bir sistemdir, televizyonla birlikte bu artmıştır". Buna göre sinoptik gözetimde küresel çapta izlenebilir ve dinlenebilir olanı kitlelere sunmak esas olmaktadır. Bu durum medyanın kitleler tarafından gözetime tabii tutulduğunu açıklamakta yeterli olabilmektedir.

Teknolojik gelişmelerin hız kazanması ve her alana girebilmesiyle sinoptikon gözetim yerini başka bir gözetim türü olarak değerlendirilen omniptikona bırakmıştır. Bu gözetim türünde herkesin birbirini izlediği bir gözetimden bahsedilmektedir. Yağlı'ya göre "İktidarın denetleyiciliğinin yerel düzeyde kaldığı panoptikon gözetimciliğinden, daha küresel bir denetleme ve gözetleme kültürüne geçmeyi ifade eden, çoğunluğun azınlığı izlemesi (sinoptikon) ve gelişen teknolojiyle birlikte, herkesin herkesi izleyebildiği omniptikon aşamasında yeni teknolojiden ve yeni platformlardan iktidar da kendine yönelik olarak, sistemin devamı için yararlanmaktadır" (2015, s. 280-281). Gözetimdeki bu dönüşümü benzer açıdan değerlendiren Şener'e göre ise "Artık bireylerin her boş anlarını değerlendirmek için kullandıkları sosyal ağlar, gözetlemenin hayatın merkezine ne kadar yerleştiğinin bir kanıtıdır. Sosyal ağlardaki gözetleme biçimi omniptikondur yani herkesin birbirini gözetleyebildiği işteş gözetleme biçimidir" (2016, s. 60). Gözetimin giderek küreselleşmesi ve hayatın her alanındaki tüm pratiklerin gözetlenebilmesi söz konusu olmaktadır. Ancak kapitalist düzen içerisindeki gözetim mekanizmalarının işleyişi daha farklı bir biçimde ilerlemektedir. Herkesin kontrol mekanizması olabildiği ve olabileceği düşüncesinden ziyade teknolojinin sunduğu alternatif dünya düzeninde, gözetimin bizzat bu alanları oluşturan gözetim mekanizmalarının elinde olduğunu söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Modern toplum olarak da adlandırılabilir olan ağ toplumlarında, gözetim mekanizmaları oluşturdukları dijital ortamların sınırlarını kendi çıkarları doğrultusunda belirlemektedir. Bu durum gözetimi alan ve zaman sınırlamasından uzaklaştırmaktadır.

1.2. Ağ toplumlarında gözetim

Ağ kavramı, gelişen yeni iletişim teknolojileriyle birlikte hayatın önemli noktalarına girmeyi başarabilmiştir. McLuhan'ın deyimiyle küresel bir köy haline gelen dünya düzeninde enformasyon teknolojileriyle birlikte hem ulusal hem uluslararası ve doğrudan bir etkileşim sağlayabilmeyi mümkün kılan internet, dijital medyayı interaktif bir kamusal alan haline getirmiştir. Modern düzenin enformasyon çağıyla birlikte sunduğu "zamansızlık ve mekansızlık" ağ yapıları üzerinde bütünleşmiş hale gelmiş ve sunulan dijital uzam bu çerçevede örgütlenmiştir. Bu sürece dahil olan toplumlar gelenekselleşmekten çıkıp yeni düzenin toplumlarını tanımlayan ağ toplumları formunu kazanmıştır.

Bu noktada çalışmanın ana kaynağını oluşturan Zygmunt Bauman ve David Lyon'un karşılıklı konuşmalarından oluşan *Akışkan Gözetim* kitabının gözetim değerlendirmelerine başvurmak gereklidir. Bauman'a (Bauman & Lyon, 2020) göre, gözetim zaman ve mekândan bağımsızlaşarak akışkan bir hal almıştır. Gelişen teknolojinin girdiği alanların sınırsızlığı gözetimi belirli kalıpların içinden çıkararak esnek bir forma kavuşturmuştur. Bu durum

teknoloji tabanlı bir yapıdan bahsetmeyi mümkün kılmaktadır. Ağ toplumlarında gözetim tüm gözetim biçimlerini içinde barındırmaktadır. Panoptik gözetimin varlığını yitirmesi söz konusu değildir yalnızca form değiştirerek devam etmektedir.

Ağ toplumlarındaki gözetim, kapsayıcılığı sebebiyle diğer gözetim biçimlerinden ayrılabilir. Bunların içinde en dikkat çekici nokta akışkan gözetim modelinde bu durumun bireyler tarafından kabullenışı ve gözetlenmeye rıza gösterişi olmaktadır. Akışkan gözetimin mevcut olduğu alanlar insanları bu duruma rıza göstermesine yönelik bir şekilde işlemektedir. Kapalı devre kamera sistemlerinden, çipli kimlik kartlarına kadar her yerde devam eden ve son zamanlarda bireylerin yoğun bir hızla yönlenmesiyle dikkat çekici bir hal alan sanal dünya, akışkan gözetimin yoğun olduğu ancak hissedilmediği en net alanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hissedilememesindeki büyük etmenlerden biri de bireylerde isteğe bağlı olarak gerçekleşmesi ve dolayısıyla rıza üretimi süreçlerini başarıyla gerçekleştirebiliyor oluşundadır.

2. Rıza üretimi

İnsanlığın bazı amaçlar doğrultusunda ortak noktalarda buluştuğunu söylemek mümkündür. İyi yaşama ideali küresel boyutta kapitalizmin kişilerin algılarına yerleştirdiği ve ulaşmaya çalışılan tatmin edici bir idealdir. Bilgi, küresel dünyadaki en büyük güç olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla günümüzde bilgiyi elinde bulunduranların aynı zamanda gücü de elinde bulundurduğunu söylemek mümkündür. George Orwell'in *1984* isimli romanında bahsettiği ve "büyük birader" olarak adlandırdığı bu güç mekanizmaları, bilgileri pek çok farklı yoldan elde ederek depolamaktadır. Elde edilen bu bilgiler doğrultusunda da kişilerin özgür iradelerini kullandıklarını hissettikleri zaman dilimlerinde yönlendirilmiş alternatif özgürlük alanları sunmaktadır. Yönlendirilmiş alanların kullanımı kişilerin kendi rızaları ile dahil olduğu süreçleri kapsamaktadır ve rıza üretimi bu noktada gerçekleşmektedir.

Rıza üretimi kişilerin farkında olarak ve çoğunlukla görmezden gelerek sisteme dahil olmalarını kapsayan bir süreçtir. Bu süreci; Hülür'ün (2009, s. 460) "hangi doğruluk oyunlarına ve teknolojilere maruz kalacağını seçebilme yetisinde olan bir özne olma" betimlemesiyle ifade etmek de mümkündür. Zorunlu olan bir durumun diğer tüm yollarını kısıtlayarak bireylere farklı bir alanı sunmamak bu noktada karşımıza çıkan en temel düşüncedir. Kapitalist sistemlerde durum buna benzer bir şekilde işlemektedir. Çötök'a göre "Birey modernitenin içinde yer alan soyut sistemlerin dışına çıkamaz" (2017, s. 200). Bu sistemde bireyler tüketici olarak değerlendirilmektedir ve her şeyi tüketmeye meyillidirler. Tüm konularda tüketimi vurgulayacak bir satma stratejisi geliştirmektedir. Ortada olmayan ancak yaratılan bir ihtiyaç söz konusu olmaktadır. Bu durumu Bauman şu şekilde açıklamaktadır:

İnsanlar ve piyasada kendilerini bir şekilde satmaya zorlanıp en yüksek teklifin peşinde koşan diğer kategorilerden sayısız insan, çekici ve arzu edilir bir malı tanıtması için kandırılıyor, teşvik ediliyor veya mecbur bırakılıyor. Bu nedenle, sattıkları malın pazar değerini artırabilmek için mümkün olan en iyi araçları kullanarak ellerinden geleni yapıyorlar. Üstelik pazara koymaya, tanıtımını yapmaya ve satmaya teşvik edildikleri şey de bizzat kendileri. Bu insanlar aynı anda hem malların tanıtımcısı hem de tanıtıkları malın ta kendisi. Aynı zamanda hem tüccar ve pazarlama elemanı hem mal ve hem de gezici satış elemanı konumundalar. (Bauman & Lyon, 2020, s. 45)

Rıza üretimindeki bir diğer süreç dahil olma ile alakalıdır. Kapitalizmin yarattığı düzen içerisinde bireylerin varlıklarını ortaya koyabilecekleri ortamlar sınırlı kalmaktadır. Buna rağmen bu ortamları da yine bu düzen yaratmaktadır. Yaratılan bu düzende bireylere kendilerini yeniden gerçekleştirebilecekleri vaadi verilmektedir. Bauman'a göre insanların "Peşinde oldukları sosyal ödülleri almaları için geçmeleri gereken sınav, kendilerini mal olarak yeniden biçimlendirmelerini gerektirir, yani dikkat çekebilen, talep ve müşteri yaratma becerisine sahip ürünler olmalıdırlar" (Bauman & Lyon, 2020, s. 45). Bu çıkarımdan hareketle bireylerin sosyal

ihtiyaçlarının kısıtlandığı düzende yeni ihtiyaçlar yaratılmakta ve bireylerin bu sürece dahil olabilmek adına rıza göstermeleri beklenmektedir.

2.1. Rıza ile gözetlenmek

Rıza üretimi, gözetim mekanizmalarının kişileri dahil edebilmek için sunduğu veri politikalarının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu politikalar kişilerin iradeleri ile gerçekleştirdiklerini vaat eden tüm deneyimleri kapsayabilmektedir. Ancak tüm bu deneyimlerin arka planında yönlendirilmiş bir iradeden söz etmek gereklidir. Yönlendirilmiş irade, gözetim mekanizmalarının kontrol ettiği alanların içinde bulunan özgürlük alanındaki kişisel deneyimlerdir. Kişilerin iradelerini kullanmalarına imkân verdiğini öne süren bu deneyimler rıza üretimini gerçekleştirirken birkaç farklı kanaldan beslenmektedir. Bu kanallardan bu çalışma kapsamında ele alınanlar kişilerdeki ulaşmaya olan haz ve normalin dışında kalma korkusudur.

Mevcut düzen, bahsedilen haz ve korkuyu beslemeye yönelik sistemleri içerisinde barındırmaktadır. Bireylerin insana ait bu iki durumdan kaçamayacağını göz önünde bulundurmak gereklidir. Anthony Giddens'a (2020, s. 86) göre, bu durum "modernliğin birçok yönünün küreselleşmiş olduğu bir durumda, hiç kimsenin modern kurumların içinde yer alan soyut sistemlerin tümüyle dışına çıkamaması" olarak açıklanabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında sistemlerin insani durumlardan beslenirken, sistemin içinden çıkmayacağını da farkında olduğu ileri sürülebilmektedir. Böylece McLuhan'ın (2014, s. 40) deyişiyle "insanların kendilerini dönüşüme uğratan bir deneyimin denetimi altına girdikleri" söylenebilir ancak ağ toplumu olarak tanımlanan ve teknolojik gözetimin yoğun olduğu sistemlerde bu durum bireylere en az şekilde yansıtılmaktadır.

İnsanların gözetlenmeye rıza göstermeleri süreci gözetim mekanizmalarının çalışma mantığına bakıldığında zorunlu kılınan bir durum haline gelmektedir. Dolgun'a göre "Evrensel bir denetim mekanizması olarak internet, 'kapatmış' olduğu sanal ortamda, gündelik yaşamla ilişkilerini kesmek yoluyla bireyleri, gerçek dünyadan soyutlayarak bir anlamda 'yalnızlaştırırken'; istediği anda bireyler hakkında her türlü bilgi ve kişilik profillerine ulaşabilme imkânı sayesinde de aynı zamanda 'güvenli gözaltına' almış olur" (2005, s. 9). Dolayısıyla insanlar rıza göstermek zorunda bırakılmaktadır. Zizek'e göre "özne zaten kendisine verilmiş olanı seçmelidir" (2011, s. 180). Bu seçim toplum içinde "normal birey" olarak atfedilmek uğruna feda edilen kişisel verilerin rıza ile verilmesi anlamına gelmektedir. Normal olarak nitelendirilen ise gözetim mekanizmalarının ve kapitalist düzenin dinamiklerinden biri olan "popülerin" belirlediğidir.

Toplumda normal olanın dışında kalan her birey ve durum dışlanmaya ve ötekileştirmeye maruz kalmaktadır. Yönlendirilmiş olan irade bireyleri normal olarak belirlenmiş olana doğru itmektir. Belirlenmiş alanın dışında kalma korkusu, bireyleri normal atfedilen alanın dışında kalmamak adına mahremiyetlerini feda etmelerini bekleyen gözetim mekanizmalarının baskıladığı bir durum olmaktadır. Gözetim mekanizmalarının sunduğu haz alanı, mahremiyetin feda edilmesinden daha cazip geldiğinden kişiler, kendi rızaları ile bu sürece dahil olmayı istemektedirler. Gözetim, bu sayede rıza olunan süreci kendi yaratmaktadır. Rıza ile gözetlenen kitleler oluşmakta ve bu durum olağan karşılanmaktadır.

3. Mahremiyet erozyonu

Mahremiyet insanların önemle üstünde durduğu bir konu olmuştur. Mahrem olanın gizlenmesi anlamını barındıran bu kavram geçmişten günümüze kadar olan süreçte farklı boyutlarda korunmaya çalışılan bir değerdir. İnsanların diğer insanlardan ve toplumdan gizledikleri şeyleri mahrem olan olarak değerlendirmek mümkündür. Mahrem olan şeylerin herkese gösterilmemesi de toplumda bir değer oluşturmaktadır. Bu değer, ahlaki yargıların başında gelmektedir. Ahlaki yargılamaların beslendiği temel noktalardan biri olan mahremiyet sınırları

keskin olan bir değerlendirmeden uzak kalmaktadır. Kişiden kişiye ve toplumdaki topluma bu sınırlar esnekleşebilmektedir.

Mahrem olan değişkendir. Beden ile ilgili, düşünceler ile ilgili, davranışlar ile ilgili pek çok farklı mahrem değerlendirmelerinden söz edilebilmektedir. Toplumlar arası değişkenliği de söz konusu olan bu kavramın, geleneksel toplumların mahrem anlayışından gelişen teknoloji ile dijitalleşmiş toplumlardaki mahrem anlayışına bir değişiminden bahsedilebilmektedir. Geleneksel toplumlardaki mahrem anlayışı daha çok ahlaki yargılamalar ile belirlenmiştir demek mümkündür. Kapalı toplumlardaki mahrem anlayışı oldukça sabit ve sınırları keskin olan bir anlayıştır. Toplumsal ilişkilerin daha kapalı olduğu yapılarda diğerlerinin mahrem olana ulaşmasından söz edilememektedir. Daha çok kadın üzerinden ilerleyen mahrem anlayışının bedenler ve aile üzerinden şekillendiği söylenebilmektedir.

Bilişim teknolojilerinin gelişmesiyle ortaya çıkan dijitalleşmiş toplumlarda ise mahrem olan daha çok kişiselleştirilmiş yargı ile belirlenmektedir. Toplumsal yargılamaların geleneksel toplumlarda olduğu gibi keskin sınırları bulunmamaktadır. Bunun temelinde yatan ana neden verilerin artık günlük hayattan daha çok dijital yaşam pratiklerinde var olmasıdır. Thomas Mathisen'in gözetim üzerine yayınlanan bir derginin önsözünde bahsettiği üzere "bankalarda, mağazalarda, ticaret merkezlerinde ve başka her yerde, yılın her gününde günlük işlerimizle uğraşırken arkamızda elektronik işaretlerden oluşan koca bir iz bırakıyoruz" ve bu iz mahrem olarak nitelendirilebileceğimiz verilerden meydana gelmektedir (2011, s. 19). Bir diğerine verilmeyecek kişisel bilgileri farkında olmadan veya görmezden gelerek vermek mahremiyetin çöküşünün başlangıcı olmaktadır.

Çalışma kapsamında üzerinde durulan nokta bireylerin bedenlerine ilişkin görüntülerini, duygularını ve kişisel bilgilerini dijital ortamda rahatlıkla paylaşabildikleri noktada gerçekleşen mahremiyet kaybıdır. Bireyler çoğunlukla bunun farkında olmamaktadır. Farkında olsa dahi görmezden gelmektedir. Kişisel verilerini kolayca paylaşabilmektedir. Ancak kolaylıkla paylaşılan bu verilere gözetim mekanizmalarının da ulaşabildiğini göz ardı etmektedir.

4. Mesafesiz mesafe: Sanal dünya

Küreselleşen dünyanın insanlara yarattığı alternatif bir dünyanın varlığından söz edilebilmektedir. Bu alternatif dünya ağ tabanlı bir dünyadır ve küreselleşme boyutu da bu ağlar üzerinden gerçekleşmektedir. Ağ tabanlı bu dünyanın gerçek yaşam pratiklerinden beslendiğini söylemek mümkündür. Kapitalizmin egemen olduğu sistemlerdeki düzen, kişileri sosyalleşme boyutunda kısıtladığından, görülebilir ve fark edilebilirlik alanları da kısıtlanmaktadır. Bu durum kişileri ağ tabanlı sanal dünyaya ait alanları kullanmaya itmektedir. Bu alanlar, kişilerin gündelik yaşantılarında yeterli doygunluğa ulaşamadıkları sosyalleşme pratiklerine ulaşabilmelerini parmak uçlarında bulundurmaktadır. Sanal dünya zaman ve mekândan soyutlanabilir olmasıyla kullanıcıların özgürleşme alanının sınırlarını genişletmektedir.

İnsanların internet öncesi çağlardan beri var olan ve Bauman'ın tabiriyle daha net bir şekilde açıklanabilen görülme sevdası "renkli, cazibeli görüntüler pazarının ortasında gayet yaygın olan terk ve ihmal edilmişlik, görünmez olmaya zorlanmışlık duygusundan kaynaklanıyor" (Bauman & Lyon, 2020, s. 145). Ayrıca Adler'in (2010, s. 27) bakış açısıyla görülmeye dair "her isteyiş, bir yetersizlik duygusuyla ilgilidir, insanda bir doyum, bir hoşnutluk, bir yeterlilik sağlama eğilim ve dürtüsünün doğmasına yol açar" demek mümkündür. Bu eğilimin mahremiyetle olan ilişkisinde Çelikoğlu'na (2008) göre; bireyler kendilerini toplumda ön plana koyabildikleri için sanal dünyada tüm mahremiyetleri ile görünmeye oldukça hevesli davranmaktadır. Bahsedilen heves, psikoloji ve sosyoloji ekseninde incelendiğinde dürtü ve duyguların beklenen bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Niedzwiecki (2010) bu durumu "çevrimiçi dünyada ilgi çekmek" şeklinde yorumlamaktadır. Sanal dünyanın kullanıcı artışı bu sebeplerden yola çıkarak anlamlandırılabilir. Düşünüyorum öyleyse varım felsefesinin, günümüzde düşünmekten daha çok görülmek üzerine

şekillendiğini bu bağlamda söylemek mümkündür. Sanal dünyanın tercih edilişi günlük hayattaki imkânsızlıkları büyük ölçüde yok etmesinde saklıdır. Sanalın tercih edilmesini Bauman şu şekilde açıklamaktadır:

İnternetin ortaya çıkışı bir zamanlar ancak eğitilmiş ve maceraperest grafiti sanatçıların gece kaçamaklarıyla hayata geçirilebilen bir beceriyi her sıradan insanın ulaşabileceği hale getirdi: Görünmez olanı görünür yapmak, ihmal edileni, görmezden gelineni ve terk edileni açık ve zıt bir biçimde gündeme getirmek; kısacası, kişinin dünyadaki var oluşunu somut ve reddedilemez hale getirmek. Kendini görünmezlikten ve unutulmaktan kurtarma, yabancılığı ve düşmanlığı su götürmez bir dünyada tutunacak bir dal talep etme işinin yerini internet almıştır. Dünyadaki-var-oluşunu kazanmak grafiti yapmaktan daha avantajlıdır; zira kazanması zor beceriler gerektirmediği gibi, “risksiz”, yasal, büyük ölçüde tanınan, kabullenilen ve saygı duyulan bir şeydir. (Bauman & Lyon, 2020, s. 145)

Bu açıdan bakıldığında sanal dünyanın ulaşılması güç olan yaşam pratiklerine ulaşma noktasında bir avantaj sağladığı görülebilmektedir. Kişilerin dürtülerinden kaynaklanan sosyal ihtiyaçları için bir alan yaratmaktadır. Mesafelerin yitimine sebep olmaktadır. İhtiyaca yönelik alanlar gerçek hayatta bireylere uzak kalmaktadır. Bireylere ulaşım ve elde etme güçlüğü yaratan bu sebeplerin çözümü de bu noktada sanal dünya olmaktadır.

4.1. Sanal dünyada duygusal ilişkiler

İnternetin hayatlara girmesiyle sosyalleşme boyutunda yaşanan tüm insani ilişkilerde bir değişim ve dönüşüm söz konusu olmuştur. İnsanlığın temel ihtiyaçlarından olan iletişim ihtiyacı ilk insanların var oluşundan günümüze kadar farklı iletişim kanallarıyla devam etmektedir. Bilişim teknolojilerinin gelişmesiyle bu durum sanal dünya eksenine kaymıştır. Bu noktada dikkatleri üzerine toplayan iletişim platformları ve iletişime yönelik uygulamalar olmuştur. Mesafenin ve zamanın getirdiği olumsuzlukların pek çok açığını kapatabilen sanal dünya ilişkiler boyutunda da etkili olmaktadır.

Sosyalleşme kişilerin hayata uyum sağlayabilmeleri için gereken bir süreçtir. Arkadaşlık kurma, dost edinebilme, aşk ilişkisi yaşayabilme gibi sosyal ihtiyaçlar, kişilerin gerçek hayatta uygun zaman ve mekân bulmasıyla gerçekleşebilmektedir. Castells'e (2003, s. 441) göre; “Küresel erişime sahip, bütün iletişim araçlarını birleştiren, karşılıklı etkileşim potansiyeline sahip yeni bir elektronik iletişim sisteminin ortaya çıkışı kültürümüzü ebediyen değiştiriyor, değiştirecek”. Teknolojinin gelişimiyle hayatımıza uyum sağlamış yeniliklerden biri de bu alanların dijitalde sunuluyor olmasıdır. Ayrıca dijitalde sunulan bu alanlar konusunda Bauman'ın (Bauman & Lyon, 2020, s. 100) “mesafe, uzaklaşma ve otomasyon teknolojisindeki ilerlemenin en belirleyici özelliği, eylemlerimizin ahlaki kısıtlamalardan gittikçe ve belki de durdurulamaz bir biçimde bağımsızlaşması” fikri, tercih edilmesini ön plana koyan bir bakış açısı olmaktadır.

Bilişsel ve duygusal ihtiyaçlarını karşılamak isteyen bireylerin, oluşturulan sistemle itildiği sanal dünyalar buna yönelik pek çok hizmet sunmaktadır. Arkadaşlık ilişkilerinden aşk ilişkilerine, amaçlı toplanmış gruplara kadar pek çok alternatif alanı bir arada barındırmaktadır. Bu ayrımlara yönelik olan alanların mevcudiyetinden de bahsedilebilmektedir. Yalnızca arkadaşlık ilişkileri, yalnızca flört ilişkileri ve belirli amaçlar dahilinde buluşulan alanlar sanal dünyada hizmet vermektedir. Bu alanlar ekranların arkasında sınırlı kaldığından kişilerin kendilerini istediği gibi yansıtabilme imkânı da doğmaktadır. Bu bağlamda Erving Goffman'ın (2014), benlik sunumu üzerine değerlendirmelerinden “sahne önü ve “sahne arkası” tabirlerini kullanmak yerinde olacaktır. Ekranların önü ve ekranların arkası ilişkiler boyutunda önemli bir anlamı da içinde barındırmaktadır.

Sanal dünyada yaşanan ilişkilerin iki yönlü olduğunu söylemek mümkündür. Burada ele alınan nokta sanal/dijital aşk ilişkileri olduğundan iki yönüne de değinmek gerekli görülmektedir. Oluşturulan veya yansıtılan profil ve gerçek hayattaki profil. Bu iki yön kişilerin duygusal doyum süreçlerinde önemlidir. Gerçekte ulaşılması güçleşen aşk ilişkilerinin sanal

dünyaya uzanan boyutunda diğer ilişki türlerinden daha fazla mahremiyet ihlalinin olabilmesi ihtimali de değerlendirilecektir. Ayrıca mahremiyet ihlali ve aşk ilişkilerinin rıza gösterme boyutunda hangi sınırlar çerçevesinde gerçekleştiğini de anlamak gerekli görülmektedir.

5. Teknoloji usulü aşk

Aşk ikili ilişkilerde duygusal bağın en yoğun yaşandığı ilişki olarak kabul edilebilmektedir. Duygusal doyum, gerekli bir ihtiyaçtan doğar. Sevme ve sevilme ihtiyacı olarak adlandırabileceğimiz bu doyuma ulaşmak gerçek hayatta ulaşılması güç bir ilişki haline gelmektedir. Bu durumu yalnızca kişisel deneyimler ile sınırlamak mümkün olmamaktadır. Kapitalist sistemin yarattığı “evden işe, işten eve” sisteminde bireyler kişisel olarak sosyal anlamda kendilerini gerçekleştirme imkânı bulamamaktadır. Bu yalnızca arkadaşlık ilişkileri yönüyle değil, aynı zamanda aşk ilişkileri yönüyle de bireyleri kısıtlayan bir yapı haline gelmiştir. Bu alanda yapılan araştırmalar incelendiğinde bireylerin sosyalleşme ortamı bulamamaktan kaynaklı olarak aşk ilişkisi yaşamaya uzak olduğu yargısına ulaşılabilir. Bu durumda kişilerin imdadına ağ tabanlı dünyanın en tercih edilen alanları olan sosyal medya uygulamaları yetişmektedir. Sosyal medya uygulamalarındaki aşk ilişkileri kişisel kullanımların sonucunda ortaya çıkmaktadır. Instagram, Twitter, Snapchat gibi uygulamalar kullanıcı deneyimleri açısından bu ilişkileri temel alan bir yönelimde olmamasına rağmen bu amaç için de kullanılabilir. Bauman’a (Bauman & Raud, 2018, s. 90) göre “akışkan modern dünyanın içine gömülmüş birçok birey; bağlantı kurma ve koparma, dahil olma ve ayrılma açısından sundukları büyük kolaylık ile ayırt edilen ağları tercih ettiğinden” bireyin duygularına ve hazlarına yönelik sanal dünyada geliştirilen uygulamaların temel yönelimi ise bireyleri buluşturacak alanı yaratmaktır. Bu alan görsellik ve direkt mesaj denilen pratiklerle pekiştirilmiştir.

Gerçek hayatta kısıtlı olan sosyalleşme imkânları; iş hayatı, eğitim hayatı gibi pek çok faktörle sınırlanmaktadır. Therborn’a (1989, s. 28-31) göre, pek çok ideoloji gruplandırması olsa da bu gruplandırmaların temelinde insan hayatına çizilen kısıtlamalar söz konudur. Ancak teknolojinin bu kısıtlamaları kaldırdığı gözlemlenebilmektedir. Başer’in (Başer & Hülür, 2015, s. 401) bakış açısıyla “iletişim araçlarının sunduğu yüz yüze iletişim olmadan iletişim kurabilme de fiziksel yakınlığı bir zorunluluk olmaktan çıkarır” demek mümkündür. Bu durumda kişilerin imdadına ağ tabanlı dünyanın en tercih edilen alanları olan sosyal medya uygulamaları yetişmektedir. Sosyal medya uygulamalarındaki aşk ilişkileri kişisel kullanımların sonucunda ortaya çıkmaktadır. Instagram, Twitter, Snapchat gibi uygulamalar kullanıcı deneyimleri açısından bu ilişkileri temel alan bir yönelimde olmamasına rağmen bu amaç için de kullanılabilir. Bauman’a (Bauman & Raud, 2018, s. 90) göre “akışkan modern dünyanın içine gömülmüş birçok birey; bağlantı kurma ve koparma, dahil olma ve ayrılma açısından sundukları büyük kolaylık ile ayırt edilen ağları tercih ettiğinden” bireyin duygularına ve hazlarına yönelik sanal dünyada geliştirilen uygulamaların temel yönelimi ise bireyleri buluşturacak alanı yaratmaktır. Bu alan görsellik ve direkt mesaj denilen pratiklerle pekiştirilmiştir.

Aşk, duygusal ilişkilerin ikili ilişkiler bağlamında son bulduğu noktalardan biridir. Aşk, Alfred Adler’e göre “sosyal duygu ereğimizin itiraz edilemez ve doğrudan doğruya yaratıcısı gibi kendini göstermektedir” (2020, s. 29). Ruh ve bedeni doyuma ulaştıran aşkı yaşamak, sanallaşan boyutuyla görücü usulü evliliklerin yerini alan bir konumda yaşanabilmektedir. Bu durum, aşka dair tüm pratiklerin dönüşümüne sebep olmaktadır. Aşk parmak uçlarında, içinde barındırdığı dinamiklerden uzak bir hal almaktadır.

Dijital aşkta kişileri duygusal anlamda bir seçime iten iki farklı model olduğunu söylemek mümkündür. İlk modelde bireylerin kendi çıkarlarına göre hareket etmesini sağlayan bir durum varken diğer modelde gerçek aşkın karmaşıklığını yaşamaya iten bir durum söz konusu olmaktadır. Ancak kolaylaştırmayı ön planda tutan teknoloji düşüncesiyle bireyler, daha özgür hissettikleri sanal mecralara yönelebilmektedir. Gerçek hayatta; duygusal boyutuyla başlaması, devam ettirmesi ve bitirmesi zor olan aşk ilişkilerinin sanal dünyada yaşanışı yalnızca bir tık ile mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla daha rahat bir alan oluşturmaktadır.

6. Mahremiyet kaybı ve dijital aşk ilişkisi

Dijital dünyadaki aşk pratikleri kişiler için hem olumlu hem olumsuz pek çok özelliği bünyesinde barındırmaktadır. Kolay ve zamansız ulaşılabilir, yaşanabilir olması en temel olumlu özellikleri arasında yer alırken güvenlik ve mahremiyet problemlerini de beraberinde getirmektedir. Dijital dünyanın vaat ettiği özgürlük alanını yaratanların bu alanlar hakkındaki kararları doğrultusunda kullanıcı deneyimleri gerçekleşmektedir. Her şeyin oldukça saf ve

masum bir şekilde görünmesi, kullanıcılara yalnızca gösterilmek istenen taraf olmaktadır. Doyum ve haza ulaşamayan kişiler, alternatif dünyaya yönelmektedir. Bu alternatif dünya sistemin içine girmek zorunda bıraktığı bir alan olmaya başlamaktadır.

Alternatif dünyayı yaratanlar aynı zamanda bu dünyanın gözetim mekanizmasının merkezinde bulunmaktadır. Bu sistemler kullanıcılara bahsedilen alanlara girme imkânı verirken bunu karşılıksız yapmamakta, masum gibi görünen ve kimsenin işine yaramayacağını düşündükleri kişisel verilerini istemektedirler. Bu durum kişiler için bir seçim haline dönüşmektedir. Bauman bu seçimi “Bütün olarak değerlendirildiğinde aslında buradaki seçim, genellikle özgürlük arasında bir seçimdir: Her ikisine de ihtiyacınız var ama birinin en azından bir kısmını feda etmeden diğerine sahip olamazsınız; birinden ne kadar çok varsa diğerinden o kadar az vardır” (Bauman & Lyon, 2018, s. 53) şeklinde ifade etmiştir. Bu bağlamda kişilerin doyumuna ulaşamadıkları noktalarını tatmin etmek ve güvende olmak ile yaşayacakları hazdan geri kalmak arasında tercih yapmak zorunda bırakıldıklarını söylemek mümkündür.

Doyum alanlarını sanal alanda var eden gözetim mekanizmalarının işlevi yalnızca bireyleri bu alana çekmekle sınırlı kalmamaktadır. David Lyon (Bauman & Lyon, 2020, s. 139) bu konuda gözetim mekanizmalarının, çoğunlukta olan kullanıcının yönelimini normal kabul ederek azınlığı dışlanmışlığa itmek suretiyle işlediğini belirtmektedir. Dolayısıyla kullanıcılar, normal olan alana dahil olmayı tercih etmektedirler ancak bunu mahremiyetlerini feda ederek yapabilmektedirler. Korkmaz (2013, s. 119) bu durumu; “teknolojilerle, kaybedilen bazı şeylerin yerine yenileri koyulurken; mahremiyet, sırlar ve utanma duygusu bedel olarak ödenmekte, kimi durumlarda ise “gerçek” toplumsal yaşantının kimi gereklilikleri ihmal edilmektedir” şeklinde ifade etmiştir. Bu alan içinde yer alan dijital aşk, sosyal yaşantıları oldukça kısıtlı olan bireyler için tercih edilebilir bir boyuta gelmiştir. Horkheimer’in (1998, s. 85) bahsettiği “oturduğu yerden düşünme” vurgusu, bu bağlamda dönüşüme uğrayarak “oturduğu yerden âşık olmak” şekline bürünebilmektedir. Ayrıca günlük yaşantıda kullanılması normal olarak kabul edilen bu platform ve uygulamaların sunduklarından eksik kalmamak da haz boyutunun diğer bir yanı olmaktadır.

Bireyler uygulamalar ve platformlar üzerinden anlık mesajlaşma panellerini ve görüntü gönderme/alma işlevlerini kullanarak ekran arkasındaki kişiyle aşk yaşamaktadır veya yaşamaya çalışmaktadır. Ancak bu alanları kullanabilmek için rıza göstererek kişisel bilgilerini, görüntülerini kısacası mahremiyetlerini feda etmek zorunda bırakılmaktadır. Bauman’a göre, “Elektronik ortamda bir aşk ilişkisinin peşinde koşmak, kondomla yapılan seks gibi emniyette olmaya duyulan arzunun rehberliğindedir” (Bauman & Raud, 2018, s. 126). Adler’in (1983, s. 62) bakış açısına göre değerlendirildiğinde bu durum, kişinin kendini konforlu ve adeta evinde gibi hissetmesi ile ilişkilidir. Kişiler, kişisel bilgilerine üçüncü tarafların erişimini rızaları ile kabul etmelerine rağmen duygusal boyutta kendilerini güvende hissedebilmektedirler.

Mahremiyet kaybı ve dijital aşk ilişkisine genel olarak bakıldığında insanların ihtiyaçları ve kişisel verileri arasındaki seçiminde kişisel verilerden daha büyük oranda fedakârlık ettiği gözlemlenebilmektedir. İnternet ortamında pek çok kişinin hiç düşünmeden erişimine onay verdiği uygulama izinleri, çerezler; bireysel kullanıcı deneyimi oluşturmak kisvesi altında tüm kişisel verileri elimizden masum bir şekilde görünerek çekip alabilmektedir. Dijital aşk boyutunda bu duruma kişilerin duyguları da dahil olduğundan, karşıdaki kişi ile daha özel verileri paylaşması muhtemel olmaktadır. Ancak tüm bu verilerin kayıt altına alındığı bilinerek hareket edilmeli ve mahremiyet ihlallerinden doğabilecek problemler göz önüne alınmalıdır. Bu alanlara girerken okunmadan kabul edilen kullanıcı sözleşmelerinde gözetim mekanizmalarının verileri üçüncü taraflarla paylaştığı ve buna kullanıcı tarafından izin verildiği takdirde herhangi bir sorumluluk kabul etmedikleri bilgisinin yer aldığı unutulmamalıdır.

Sonuç

Çalışmada incelenen konu rıza ile gözetim mekanizmalarına tabii olunan süreci ele almaktadır. Bununla birlikte günlük yaşamda bireyleri doyuma ulaştıran duygulardan biri olan aşkın dijitalleşmesiyle olan bağlantısına yer verilmiştir. İlk olarak gözetimin anlamı ve gelişimi incelenmiştir. Gözetim mekanizmalarının, gelişen teknoloji ve değişen sistemlerin çerçevesine sağladığı uyum ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında yalnızca gözetim perspektifinden değil ayrıca sosyoloji ve psikolojiyi ilgilendiren konuların da bu kapsama dahil edilmesinin faydalı olacağı öngörülerek değerlendirmeye alınmıştır.

Genel bir çerçeveden bakıldığında gözetim mekanizmalarının teknolojik belirlenimcilikteki olumsuz yansımaları çalışmanın bakış açısını oluşturmaya yardım etmektedir. Gözetleyen ve gözetenin belli olduğu tanrısal bir gözetim anlayışından zaman ve mekândan bağımsız ve perdenin arkası görülemeyen bir gözetime geçiş süreci tanımlanmıştır. Panoptik gözetimle başlayan süreç beraberinde birçok farklı bakış açısını da getirmiştir. Bu bağlamda ele alınan temel gelişim noktalarından biri teknoloji olmuş ve teknolojinin gelişimiyle gözetim mekanizmalarının sistemleri de dönüşüme uğramıştır. Bu durum yeni gözetim değerlendirmelerini beraberinde getirmiş, sistemi anlamaya yardımcı olmuştur. Ayrıca bu durumun mahremiyetle olan bağlantısı farklı perspektiflerden ele alınarak konunun bağlamı temellendirilmiştir.

Çalışma kapsamında ele alınan bir diğer süreç rıza üretimi sürecidir. Rıza üretiminin kişilerin iradelerini manipüle ederek, bir seçim ekseninde karar verme süreci olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Kişilerin günlük yaşantılarında sistemin getirdiği bir kısıtlamanın olduğu ve bu kısıtlamalardan kurtulmak adına sunulan imkânların rıza üretimi ile sunulduğu görülmüştür. Rıza üretiminin genel olarak kapitalist toplumlarda gözetlenme ile olan bağlantısı kurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca teknolojiyle birlikte alternatif dünya olarak adlandırılan sanal dünyanın, rıza üretim sürecindeki rolü açıklanmıştır. Kişilerin haz duymaya ve doyuma ulaşmaya olan heveslerinden beslenen düzen içerisindeki, normal ve normalin dışında kalan betimlemelerinin alt metni çözümlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte toplumsal yaşantı içinde meydana gelen ötekileştirme ve dışlanmanın rıza üretimiyle bağlantılı olduğu görülmüştür. Kişilerin bu toplumsal baskılara maruz kalmamak adına mahremiyetlerini kolayca feda edebildikleri görülmüştür.

Doyum ve haz alma noktasındaki en büyük eksikliklerin ikili ilişkiler noktasında yaşandığı çıkarımı yapılmıştır. Bu ekseninde özel bilgilerin daha çok paylaşıldığı düşüncesinden hareketle aşk ilişkileri üzerinde durulmuştur. Aşk ilişkilerinin günümüzde sistemin getirdiği kısıtlı sosyal hayat ve sosyal çevre sebebiyle sanal dünyada yoğun bir şekilde yaşandığı ve bu sebeple incelenmesi gerekli görülmüştür. Duygusal yoğunluğu çok yüksek olan bu ilişki türü, dijital platformlarda pek çok alan yaratmıştır. Bu alanları kişilere sundukları özel mesajlaşma, görüntülü konuşma, fotoğraf gönderme ve alma gibi pratiklerle besleyerek cazip bir hale getirmişlerdir. Ancak bu alanları yönetenlerin karşılıksız olarak bunu sunmadıkları çıkarımından yola çıkılmıştır. “Ortada satılan bir ürün yoksa ürün sizsinizdir” mantığından hareketle hem alıcının hem satıcının kişiler olduğu yargısına ulaşılmıştır.

Bu noktada ürünün kişilerin sanal dünyada bıraktığı elektronik izler olduğu görülmüştür. Bu elektronik izlerin diğer bir kişiyle paylaşılmayacak mahrem bilgileri de barındırdığı fark edilmiştir. Bu mahrem bilgilerin, kişilerde aşka ulaşabilmek ve normalin dışında kalmamak adına paylaşılmasını isteyen bir sistemin olduğu sonucuna varılmıştır. Bu noktada devreye giren rıza üretiminin mahremiyeti ihlal etmede kullanılan en güçlü mekanizmalardan biri olduğu görülmüştür. Hazlara yönelik gerçekleşen faaliyetlerin sanal dünyaya kayması ve mahremiyetin bu faaliyetlere dahil olabilmek adına rıza ile kaybedilmesi, gözetim bağlamı içerisinde değerlendirilmiştir. Tüm bunlardan hareketle gözetim mekanizmalarının teknolojiyle hayatın her alanına girebildiğini, bu alanlarda en önemlilerinden olan aşk ilişkilerinin mevcut düzenle kısıtlandığını ve bu kısıtlamaların sanal dünya aracılığı ile

pekiştirdiğini, sanal dünyaya girebilmek için bir rıza üretim sürecinin oluştuğunu ve mahremiyetin bu süreçle rıza dahilinde ihlal edildiğini söylemek mümkün olmuştur.

Kaynakça

- Adler, A. (2020). *İnsan psikolojisi* (A. Özüpek, Çev.). Ankara: Yason Yayınları.
- Adler, A. (2006). *İnsanı tanıma sanatı* (K. Şipal, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Adler, A. (1983). *Kişilik bozuklukları ve toplumsal bütünleşme* (B. Çorakçı, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Akıncı Çötök, N. (2017). Giddens sosyolojisinde toplumsal dönüşümün temel kavramları ve bağlantıları: Yapılanma, modernite ve küreselleşme. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(5), 189-207.
- Başer, D. & Hülür, H. (2015). Akışkan modernitede yabancıların durumu: Hiç kimseleşme süreci. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 35, 399-410.
- Bauman, Z. & Lyon, D. (2020). *Akışkan gözetim* (E. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. & Raud, R. (2018). *Benlik pratikleri* (M. Ekinci, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Castells, M. (2003). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür ağ toplumunun yükselişi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çelikoğlu, N. (2008). *Mahremiyet*. İstanbul: İskenderiye.
- Dolgun, U. (2005). *Enformasyon toplumundan gözetim toplumuna*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Giddens, A. (2020). *Modernliğin sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Goffman, E. (2014). *Günlük yaşamda benliğin sunumu* (B. Cezar, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer, M. (1998). *Akıl tutulması* (O. Koçak, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hülür, H. (2009). Faşist olmayan varolma biçimlerinin olanakları üzerine: Michel Foucault'da normalleşme, benlik ve etik. *Ekev Akademi Dergisi*, 13(40), 447-470.
- Korkmaz, İ. (2013). Facebook ve mahremiyet: Görmek ve gözetle(n)mek. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 107-122.
- Lyon, D. (2013). *Gözetim çalışmaları* (A. Toprak, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- McLuhan, M. (2014). *Gutenberg galaksisi* (G. Çağalı Güven, Çev.). İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- Mathiesen, T. (1997). The viewer society: Michel Foucault's panoptikon revisited. *Theoretical Criminology*, 1, 215-234.
- Niedzwiecki, H. (2010). *Dikizleme günlüğü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Orwell, G. (2008). *Bin dokuz yüz seksen dört* (N. Akgören, Çev.). İstanbul: Can Yayınevi.
- Şener, N. K. (2016). Eğlencenin gözetleme hâli ya da eğlence endüstrisinde 'görünen' ve 'gören' olmak. *TRT Akademi, Eğlence Endüstri Sayısı*, 1(1), 50-70.
- Therborn, G. (1989). *İktidarın ideolojisi ve ideolojinin iktidarı* (İ. Cüre, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yağlı, S. (2015). Bir anlatı mecrası olarak yeni medyanın söyleminde trans bireyler. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 267-284.
- Zizek, S. (2011). *İdeolojinin yüce nesnesi* (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçilik üzerindeki etkisinde şiddete yönelik tutumun aracı rolü

Tuççe Karamanoğlu* & Pınar Elmas**

Öz

Bu çalışmanın amacı, benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçilik üzerindeki etkisinde şiddete yönelik tutumun aracı rolünü test etmektir. Araştırmanın örneklemini Aydın Adnan Menderes Üniversitesi'nin Fen Edebiyat Fakültesi ve Pamukkale Üniversitesi'nin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin çeşitli bölümlerinde öğrenim gören, 18-24 yaş aralığında (Ort= 20.4, SS=1.25) 340'ı kadın (%73,3) ve 124'ü erkek (%26,7) olmak üzere 464 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmanın amacı kapsamında veriler Rosenberg Benlik Saygısı Ölçeği, Şiddete Yönelik Tutum Ölçeği, Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği ve Demografik Bilgi Formu kullanılarak elde edilmiştir. Verilerin analizinde SPSS 20.0 paket programı kullanılmıştır. Aracılık modelinin analizleri PROCESS 2.16 makrosu ile gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler doğrultusunda elde edilen sonuçlar test edilen modelin desteklendiğini göstermiştir. Buna göre, benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçilik üzerindeki etkisinde şiddete yönelik tutum aracı rol oynamaktadır. Bir diğer deyişle, bireylerde benlik saygısı düşükçe şiddete yönelik tutum yükselmekte; şiddete yönelik tutumun yükselmesi de çelişik duygulu cinsiyetçiliğin yükselmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu çalışmada ek olarak, araştırmanın temel değişkenlerine ilişkin cinsiyetler arası farklılaşmaların olup olmadığı analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda, erkeklerin kadınlara göre daha fazla şiddete yönelik tutum, çelişik duygulu cinsiyetçi tutum ve düşmanca cinsiyetçi tutum(lar)a sahip olduğu görülürken benlik saygısı ve korumacı cinsiyetçilik açısından cinsiyetler arası istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı görülmüştür. Çalışmada son olarak, elde edilen bulgular alanyazına göre tartışılmış bu doğrultuda kimi sınırlılıklar ve öneriler belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Benlik saygısı, çelişik duygulu cinsiyetçilik, şiddete yönelik tutum

The mediating role of attitude towards violence in the effect of self-esteem on ambivalent sexism

Abstract

The aim of this study is to test the mediating role of attitude towards violence in the effect of self-esteem on ambivalent sexism. The sample of the study consisted of 464 students, 340 females (73.3%) and 124 males (26.7%) between the ages of 18-24 (Mean= 20.4, SD=1.25). Students are studying in various departments of Aydın Adnan Menderes University Faculty of Arts and Sciences and Pamukkale University Faculty of Economics and Administrative Sciences. Within the scope of the purpose of the research, the data were obtained by using the Rosenberg Self-Esteem Scale, The Attitudes Towards Violence Scale, The Ambivalent Sexism Scale and Demographic Information Form. SPSS 20.0 package program was used in the analysis of the data. Analysis of the mediation model was performed with the PROCESS 2.16 macro. The results obtained in line with the analyses showed that the tested model was supported. Accordingly, attitudes towards violence play a mediating role in the effect of self-esteem on ambivalent sexism. In other words, as individuals' self-esteem decreases, their attitudes towards violence increase; the rise in attitudes towards violence also results in the increase of ambivalent sexism. In addition, in this study, it was analysed whether there were gender differences regarding the main variables of

* Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim ve Çalışma Psikolojisi Anabilim Dalı, E-posta: tugcekaramanoglu@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9710-8955

** Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, E-posta: pınar-elmas-@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7909-7818

the research. As a result of the analysis, it was seen that men had more violent attitudes, ambivalent sexist attitudes, and hostile sexist attitudes than women. At the same time, there was no statistically significant difference between genders in terms of self-esteem and protective sexism. Finally, the findings obtained in the study were discussed according to the literature, and some limitations and suggestions were stated in this direction.

Keywords: Self-esteem, contradictory sexism, attitude towards violence

Giriş

Benlik saygısı, kişinin kendine yönelik pozitif veya negatif tutumunu (Rosenberg, 1965, s. 804); kişinin benlik değerini, kendine güvenini, kendini kabulünü (Leary, 1996, s. 41) ve kendiyi barışıklık derecesini (Allport, 1955, s. 22) ifade etmektedir. Diğer insanlardan gelen sosyal değerlendirmeler (Cooley, 1902, s. 136; Mead, 1934, s. 72) ve genel bir ait olma gereksinimi (Leary, 1996, s. 41) benlik saygısını oluşturan unsurlardandır.

Kişinin kendini olumlu değerlendirmesi oldukça önemli görülmekte ve kendinden memnun olmama durumunun pek çok olumsuz çıktıyla sonuçlanacağı tartışılmaktadır. Örneğin, Rosenberg (1965, s. 804), düşük benlik saygısının sosyal bağları zayıflattığını ve zayıflayan sosyal bağların sosyal normlara uyumu bozarak suçluluk düzeyini artırdığını belirtmiştir. Benzer şekilde, Rogers (1961, s. 175), benlik saygısının eksikliğinin saldırganlık dahil olmak üzere bir dizi psikolojik sorunla bağlantılı olduğunu; Horney (1950, s. 213) ve Adler (1956, s. 126) ise saldırganlığın ve anti sosyal davranışın, erken dönemlerde ortaya çıkan aşağılık duyguları tarafından tetiklendiğini vurgulamışlardır.

Güncel çalışmalar da tutarlı bulgular sunmaktadır. Örneğin, Mruk (2006, s. 152) düşük benlik saygısı ile öfke, sosyal kaygı, utanç ve suçluluk gibi duyguların ve düşmanca davranışın ilişkisini göstermiştir. Ayrıca, kırılğan benlik saygısına sahip bireylerin, benliklerine yönelik tehdit algıladıklarında öfkeli ve saldırgan oldukları (Park & Crocker, 2005, s. 1588) ve daha fazla düşmanlık gösterdikleri (Zeigler-Hill vd., 2011, s. 509) bildirilmiştir. Özellikle bu tehdit, kişilerin ait oldukları gruba yönelikse daha fazla şiddet gösterme eğilimi görülebilmektedir. Örneğin, herhangi bir önyargı ve ayrımcılığa maruz kalmak, kişinin benlik saygısının düşmesine ve kırılğan bir benlik kavramına sahip olmasına neden olabilmektedir (Allport, 1954/1979, s. 270; Schmitt & Branscombe, 2002, s. 622).

Özellikle ait olunan cinsiyet gruplarına yönelik önyargı ve ayrımcılığa maruz kalma, kişinin hem kendine hem de diğer kişilere yönelik algı ve duygularını farklılaştırmaktadır. Örneğin, kimi çalışmalar, cinsiyetçiliğe maruz kalan kadınların ‘böyle bir ayrımcılığa maruz kalmam benim suçum.’ şeklinde kendilerini suçlamalarının benlik saygılarını düşürdüğünü ve diğerlerine öfke duyduklarını göstermiştir (Major vd., 2003a, s. 725; Major vd., 2003b, s. 220).

Yine de gruplar arası ilişkilerin düşmanca ve rekabetçi olarak nitelendirilmesinin aksine, toplumsal cinsiyet ilişkileri ağırlıklı olarak iş birliğine dayalıdır. Erkekler ve kadınlar diğer cinsiyetin üyeleriyle tutarlı bir şekilde yakın ilişkiler kurma ve sürdürme eğilimindedirler. Cinsiyet ilişkisine dair paradoksun sebebi de budur. Hem karşılıklı bağlılık hem de bir güç ilişkisi söz konusudur. Erkek hegemonyası ile kadın-erkek yakınlığı arasındaki bu gerilimi işaret etmek üzere, Glick ve Fiske (1996, s. 494) çelişik duygulu cinsiyetçilik kuramını ortaya atmışlardır.

Çelişik duygulu cinsiyetçilik kavramı, düşmanca cinsiyetçilik (hostile sexism) ve korumacı cinsiyetçilik (benevolent sexism) olmak üzere iki boyuttan oluşmaktadır. Düşmanca cinsiyetçilik kavramı, geleneksel cinsiyet rollerini, erkeklerin kadınlara kıyasla daha güçlü olmasını ve kadınları cinsel obje olarak değerlendirmelerini içerir. Bu kavrama göre kadınlar erkeklere bağımlı, ikincil konumda ve güçsüzdürler. Erkekler ise çeşitli yönlerden kadınlardan üstün ve onları yönetip, yönlendiren güce sahiptirler. Düşmanca cinsiyetçi tutum kendini açık bir şekilde gösteren bir cinsiyetçilik türüdür. Korumacı cinsiyetçilik kavramı ise, erkeklerin kadınlara bağımlı olduğu bir ilişkinin varlığını kabul edip, geleneksel cinsiyet kalıplarına uyan kadınların sevilmesini, onların anne ve eş gibi sıfatları dolayısıyla korunup, yüceltilmesini içermektedir (Glick & Fiske, 1996, s. 491; Glick & Fiske, 1997, s. 121).

Çelişik duygulu cinsiyetçilik üzerine yapılan çalışmalar, bu türde cinsiyetçilik eğiliminin kadın yöneticilere ilişkin olumsuz tutumlarla (Sakallı-Uğurlu & Beydoğan, 2002, s. 647) tecavüz mitlerinin kabulüne ve tecavüz kurbanlarına ilişkin olumsuz değerlendirmelerle (Çamaş & Meşe, 2016, s. 62; Chapleau vd., 2007, s. 131; Tendayi & Abrams, 2002, s. 289; Poerwandari vd., 2019, s. 1051; Rollero & Tartaglia, 2019, s. 209); eşe ya da partnere yönelik gösterilen şiddet ile (Ercan, 2009, s. 80; Sakallı, 2001, s. 599; Rollero vd., 2019, s. 16; Hammond vd., 2020, s. 11) ilişkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, kişilerin geleneksel cinsiyet rollerini benimseme düzeyi arttıkça şiddet gösterme eğilimlerinin arttığı (Brownridge, 2002, s. 87); şiddeti tetikleyen öfke duygusu arttıkça da kişilerin benlik saygılarının düştüğü (Dryden, 1990, s. 54) bulgulanmıştır.

Tüm bu bulgular ışığında, bu araştırma, benlik saygısı düzeyinin çelişik duygulu cinsiyetçilik üzerindeki etkisinde şiddete yönelik tutumun aracı rolünü incelenmeyi amaçlamaktadır.

1. Katılımcılar

Çalışmaya Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi ile Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin çeşitli lisans bölümlerinin 1., 2. ve 3. sınıflarında öğrenim gören 18-24 yaş aralığındaki (Ort= 20.4, SS=1.25) 340 kadın (%73,3) ve 124 erkek (%26,7) olmak üzere 464 kişi katılmıştır.

2. Veri toplama araçları ve yöntem

Rosenberg Benlik Saygısı Ölçeği: Morris Rosenberg (1965) tarafından bireyin benlik saygısı düzeyini ölçmek amacıyla geliştirilen ölçek, 63 madde ve 12 alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Çuhadaroğlu (1986) tarafından yapılmış ve Cronbach's Alpha katsayısı .76 bulunmuştur. Bu çalışma kapsamında ölçeğin sadece benlik saygısı alt boyutu kullanılmıştır. Benlik saygısı alt boyutu 7'li likert tipinde (1=Beni hiç tanımlamıyor, 7= Beni çok iyi tanımlıyor), 5'i olumlu ve 5'i olumsuz olmak üzere 10 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin 5 maddesi ters puanlanmaktadır. Bu çalışmada, ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısı .84 olarak bulunmuştur.

Şiddete Yönelik Tutum Ölçeği: Çetin (2011) tarafından şiddete yönelik tutumun ölçülmesi amacıyla geliştirilen ölçek 10 maddeden ve tek alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçek 5'li likert tipinde (1=Hiç katılmıyorum, 5= Tamamen katılıyorum) olup ters puanlanan madde içermemektedir. Orijinal çalışmanın Cronbach's Alpha katsayısı .85 iken (Çetin, 2011) bu çalışmada .83 olarak hesaplanmıştır.

Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği: Glick ve Fiske (1996) tarafından geliştirilen ölçek, 11'i korumacı cinsiyetçiliği, 11'i düşmanca cinsiyetçiliği ölçmek üzere toplam 22 maddeden oluşmaktadır. Türkçe uyarlaması Sakallı-Uğurlu (2002) tarafından yapılan ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısı .85 ve test tekrar test güvenilirliği .87 olarak bulunmuştur. Ölçek 6'lı likert tipindedir ve 'kararsızım' seçeneği çelişik duyguların ölçülmesi amaçlandığı için puanlama ranjında yer almamaktadır (1=Kesinlikle katılmıyorum, 6=Kesinlikle katılıyorum). Ölçekten alınan yüksek puanlar, korumacı ve düşmanca cinsiyetçiliğin yüksek olduğuna işaret etmektedir (Sakallı-Uğurlu, 2002). Bu çalışmada, ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısı .90 olarak bulunmuştur.

Demografik Bilgi Formu: Katılımcıların yaşları, cinsiyetleri, eğitim durumları ve gelir düzeyleri gibi demografik özellikleri hakkında bilgi edinmek amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır.

Çalışmaya başlamadan önce, e-posta yoluyla ölçme araçlarına ilişkin kullanım izni alınmıştır. Ardından, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'na başvurularak araştırmanın yürütülebilmesi için gerekli etik izin alınmıştır (29.11.2018 tarih ve 09 nolu karar). Uygulama esnasında,

katılımcılardan, Bilgilendirilmiş Onam Formu, Rosenberg Benlik Saygısı Ölçeği, Şiddete Yönelik Tutum Ölçeği, Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği ve Demografik Bilgi Formu'ndan oluşan anketi yanıtlamaları istenmiştir. Yaklaşık 15 dakika süren uygulamanın ardından katılımcılara gerekli bilgilendirme yapıp teşekkür edilmiştir.

3. Bulgular

Bu bölümde, çalışmanın amacı doğrultusunda sunulan modelin sınanmasına ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Analiz öncesinde, verilerin analize uygunluğu test edilmiş olup uç değer olduğu belirlenen 24 katılımcının verileri örneklemden çıkarılmıştır. Böylelikle, analizler 440 katılımcıdan elde edilen veriler ile yürütülmüştür. Araştırmada benlik saygısı bağımsız değişken, çelişik duygulu cinsiyetçi tutum bağımlı değişken, şiddete yönelik tutum ise aracı değişken olarak ele alınmıştır. Değişkenlere dair cinsiyetler arası farklılaşma ve betimleyici istatistikler Tablo 1'de, değişkenler arası korelasyonlar Tablo 2'de sunulmaktadır. Şiddete yönelik tutumun aracı rolüne dair analizler PROCESS 2.16 makrosu ile gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1.

Değişkenlere dair cinsiyetler arası farklılaşmalar ve betimleyici istatistikler

	<i>Kadın</i> (<i>n</i> =328)		<i>Erkek</i> (<i>n</i> =112)		<i>Min.-</i> <i>Max.</i>	<i>F</i>	<i>Eta</i> ²
	<i>Ortalama</i>	<i>s.s.</i>	<i>Ortalama</i>	<i>s.s.</i>			
Benlik Saygısı	52.41	10.29	53.01	10.80	25-70	.283	.001
ÇelişikDuygulu Cins. T.	66.90	19.55	79.99	18.78	24-126	38.21	.080
Düşmanca Cinsiyetçilik	31.21	10.38	42.36	11.09	11-65	92.88	.175
Korumacı Cinsiyetçilik	35.68	11.56	37.63	11.29	11-65	2.40	.005
Şiddete Yönelik Tutum	17.78	5.73	22.20	6.83	10-38	44.78	.093

Tablo 1 incelendiğinde, katılımcıların benlik saygısı düzeylerine ilişkin ortalamaların görece yüksek olduğu (Kadınlar için Ort. =52.41, ss=10.29; erkekler için Ort. =53.01, ss=10.80); çelişik duygulu cinsiyetçiliğe yönelik tutum puanlarının oldukça yüksek olduğu (Kadınlar için Ort. =66.90, ss=19.55; erkekler için Ort. =79.99, ss=18.78); düşmanca cinsiyetçilik puanlarının (Kadınlar için Ort. =31.21, ss=10.38; erkekler için Ort. =42.36, ss=11.09) ve korumacı cinsiyetçilik puanlarının (Kadınlar için Ort. =35.68, ss=11.56; erkekler için Ort. =37.63, ss=11.29) orta değerlerin üzerinde olduğu ve şiddete yönelik tutumlarının (Kadınlar için Ort. =17.78, ss=5.73; erkekler için Ort. =22.20, ss=6.38) görece yüksek olduğu görülmektedir.

Değişkenler arasındaki cinsiyet farklılıklarını incelemek üzere yapılan ANOVA sonuçları, çelişik duygulu cinsiyetçilik, düşmanca cinsiyetçilik ve şiddete yönelik tutum açısından cinsiyetler arası istatistiksel olarak anlamlı farklılaşmalar olduğunu göstermiştir. Buna göre, erkek katılımcıların kadın katılımcılara göre daha fazla çelişik duygulu cinsiyetçi tutuma ($F_{1-338}=38.21$, $p<.05$), daha fazla düşmanca cinsiyetçi tutuma ($F_{1-338}=92.88$, $p<.05$) ve daha fazla şiddete yönelik tutuma ($F_{1-338}=44.78$, $p<.05$) sahip oldukları görülmüştür. Benlik saygısı ve pozitif cinsiyetçilik açısından ise cinsiyetler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Tablo 2.
Değişkenlere dair korelasyon değerleri

Değişkenler	1.	2.	3.	4.	5.
1.Benlik Saygısı	-	-.09	-.05	-.10*	-.13**
2.Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik		-	.87**	.87**	.32**
3.Düşmanca Cinsiyetçilik			-	.51**	.35**
4.Korumacı Cinsiyetçilik				-	.20**
5.Şiddete Yönelik Tutum					-

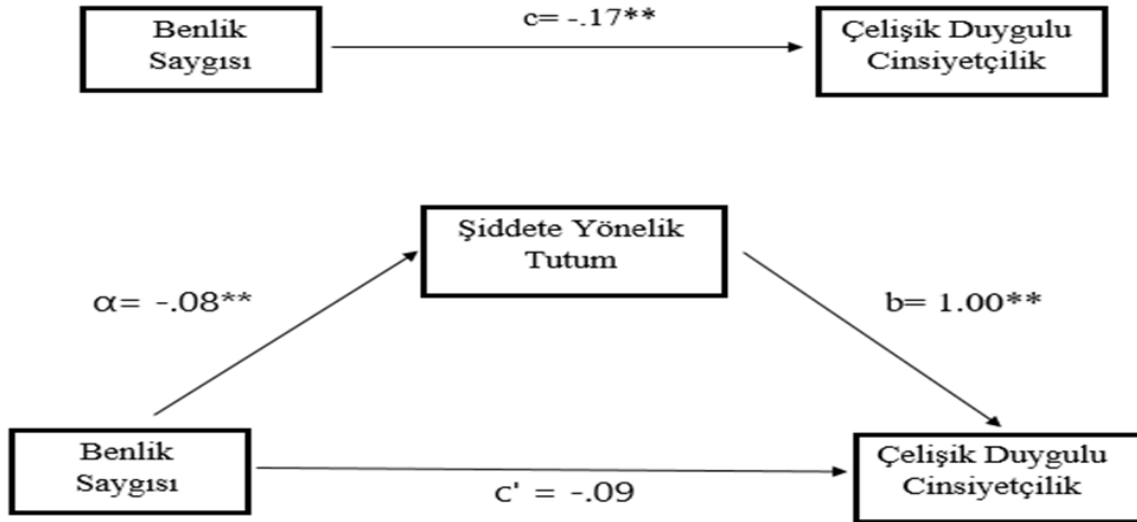
* $p < .05$, ** $p < .01$, $N=440$

Tablo 2'deki korelasyon değerleri incelendiğinde, benlik saygısı ve şiddete yönelik tutum arasında negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı ($r = -.13$, $p < .01$) bir ilişki olduğu görülmektedir. Ayrıca, çelişik duygulu cinsiyetçilik ($r = .32$, $p < .01$), düşmanca cinsiyetçilik ($r = .35$, $p < .01$) ve korumacı cinsiyetçiliğin ($r = .20$, $p < .01$) şiddete yönelik tutum ile arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler görülmüştür. Buna göre, benlik saygısı düzeyi düştükçe şiddete yönelik tutumun arttığı; şiddete yönelik tutum arttıkça da çelişik duygulu cinsiyetçiliğin arttığı söylenebilir. Ek olarak, çelişik duygulu cinsiyetçiliğin alt boyutları ile benlik saygısı arasındaki ilişkiler incelendiğinde, benlik saygısının korumacı cinsiyetçilik ile negatif yönde istatistiksel olarak anlamlı ($r = -.10$, $p < .05$) ilişkisi olduğu; düşmanca cinsiyetçilikle ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi olmadığı bulunmuştur.

Bu çalışmada, benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçilik üzerindeki etkisinde şiddete yönelik tutumun aracı rolünün incelenmesi amaçlanmıştır. Uygulanan aracılık analizine göre, benlik saygısı şiddete yönelik tutumu negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde yordarken ($\beta = -.08$, $p < .001$), şiddete yönelik tutumun çelişik duygulu cinsiyetçiliği pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde ($\beta = 1.00$, $p < .001$) yordadığı görülmektedir. Modele şiddete yönelik tutum dahil edildiğinde; benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçilik üzerindeki toplam etkisinin ($\beta = -.17$, $p < .001$) azaldığı görülmektedir ($\beta = -.09$, $p < .001$). Preacher ve Hayes'e (2004, s. 719) göre bağımsız değişken (X) ile bağımlı değişken (Y) arasındaki istatistiksel olarak anlamlı ilişki üçüncü bir değişkenin varlığında anlamsız döner ise bu değişkenin tam aracı etkisinin olduğu söylenebilir. Modelde belirtilen aracı etki 10.000 kişilik bootstrap örnekleme üzerinden yeniden analiz edilmiş ve standardize değer aralıklarının sıfır içermediği görülmüştür (Shrout & Bolger, 2002, s. 43). Bu sonuç şiddete yönelik tutumun aracılık rolünün anlamlı olduğunu ortaya koymuştur ($\beta = -.09$, Bootstrap %95 GA = $-.1858$, $-.0066$). Ayrıca, bu etkinin anlamlı olup olmadığına dair Sobel Testi yapılmış ve şiddete yönelik tutumun ($z = -2,6205$, $p < .001$) aracılık etkisinin anlamlı olduğu görülmüştür. Sonuç olarak, araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan model sınanmış ve analiz sonuçları ile desteklenmiştir.

Şekil 1.

Benlik saygısı ve çelişik duygulu cinsiyetçilik arasındaki ilişkide şiddete yönelik tutumun aracı etkisine ilişkin model

Sonuç

Bu çalışmada benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçi tutum üzerindeki etkisinde şiddete yönelik tutumun aracı rolü incelenmiştir. Ayrıca, katılımcıların benlik saygısı, çelişik duygulu cinsiyetçi tutumları, düşmanca cinsiyetçi tutumları, pozitif cinsiyetçi tutumları ve şiddete yönelik tutumları açısından cinsiyete göre farklılaşma olup olmadığına bakılmıştır.

Çalışmada ilk olarak, benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçilik ile ilişkisi analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda benlik saygısı ile çelişik duygulu cinsiyetçilik arasında negatif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür. Bu bulguya göre, kişilerin benlik saygısı düzeyleri arttıkça çelişik duygulu cinsiyetçi tutumlarında azalma olmaktadır. Alanyazın incelendiğinde benlik saygısı ve çelişik duygulu cinsiyetçilik arasındaki ilişkiyi doğrudan inceleyen çalışmalara rastlanmamıştır. Ancak, çelişik duygulu cinsiyetçiliğin alt boyutları, çeşitli cinsiyetçilik ölçekleri ile çeşitli benlik kavramları, benlik saygısı ve benlik saygısı alt boyutlarının ölçüldüğü çalışmalar mevcuttur. Martinez ve Duker (1991, s. 318) yaptıkları bir çalışmada, ırkçılığın ve cinsiyetçiliğin düşük benlik saygısı ile ilişkili olduğunu bildirmişlerdir. Benzer olarak Swim ve arkadaşları (2001, s. 42) kadınlarda ve erkeklerde cinsiyetçiliğe maruz kalmanın benlik saygılarında bir azalmaya neden olduğunu aktarmaktadırlar. Major ve arkadaşları (2003a, s. 720) benlik saygısında azalmaya neden olduğu bildirilen durumlar üzerinden oluşturdukları senaryolar ile kişilerin ayrımcılığa dair yapılan atıflar karşısında sergiledikleri tutumları incelemişlerdir. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre bireylerin benlik saygılarını korumak adına maruz kaldıkları olumsuz yaşantılarda kendilerini suçlamaktan imtina ederek dışsal atıflara yoğunlaşma eğilimi göstermekte oldukları bildirilmiştir. Alanyazında yer alan bir diğer çalışmada ise Rollero (2013, s. 373) kadınların cinsiyetçi bir şekilde nesneleştirilmesinin onların sosyal benlik saygılarında düşüşe neden olduğunu ayrıca erkeklerin onlara karşı cinsiyetçi tutum ve düşmanlıklarında artışa neden olduğunu bildirmiştir. Sosyal kimlik oluşumu ve benlik saygısının gelişimini desteklediği kabul edilen sosyal grupların ayrımcı tutumların ortaya çıkmasına da zemin hazırlayabildiği bilinmektedir (Eccleston & Major, 2006, s. 149). Bireyler grup normlarını takip ederek dış gruba karşı ötekileştirici tutumlar sergileyebilmekte, benlik saygısını arttırmak ve belirsizliği azaltmak adına iç grubu kayırabilmektedirler (Turner, 1975, s. 21; Tajfel, 1978, s. 28). Benlik

saygısı ve sosyal kimlik kuramları perspektifinden bakıldığında benlik saygısı ve ayrımcılığın bir türü olan cinsiyetçilik arasında negatif bir ilişki beklenmektedir. Sonuç olarak, benlik saygısı ve çelişik duygulu cinsiyetçilik arasındaki negatif yönlü ilişkinin alan yazın bulguları ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Çalışmada ikinci olarak, benlik saygısının şiddete yönelik tutum ile ilişkisi analiz edilmiştir. Analizler sonucunda benlik saygısının şiddete yönelik tutum ile negatif yönde bir ilişkisi olduğu görülmüştür. Bu bulgu, kişilerin benlik saygısı düzeyleri arttıkça şiddete yönelik tutumlarında bir azalmanın meydana geldiğini göstermektedir. Alanyazın bulguları incelendiğinde, benlik saygısı düzeyi ile şiddete yönelik tutum arasında negatif yönlü ilişki bildiren çalışmaların olduğu görülmüştür. Sabancıoğulları ve arkadaşları (2016, s. 42) yaptıkları bir çalışmada benlik saygısı düzeyi yüksek olan hemşirelik öğrencilerinin şiddete yönelik tutumlarının daha çağdaş olduğunu bulmuşlardır. Karadağ (2015, s. 37) aile içi şiddete tanık olan ve maruz kalan çocukların; Bağışlıoğlu (2017, s. 43) anneleri şiddete maruz kalan çocukların; Muslu (2001, s. 75) eşleri tarafından şiddete maruz kalan kadınların; Tortamış (2009, s. 139) cinsel, duygusal ve fiziksel şiddet öyküsü bulunan kadınların, Yıldırım (2016, s. 83) flört şiddetini destekleyen erkeklerin ve aile içinde şiddete maruz kalan veya tanık olan kişilerin benlik saygısı düzeylerinin daha düşük olduğunu bildirmişlerdir. Benlik saygısı, bireylerin öz denetim ve öz düzenlemelerinden hareketle oluşan bir kavramdır (Kağıtçıbaşı, 2017, s. 258). Kişinin kendine dair kontrolünün yitimi ile ortaya çıkan saldırganlık ve şiddet, tanımı gereği benlik saygısı ile negatif yönde bir ilişkiye sahiptir. Dolayısıyla çalışmadan elde edilen benlik saygısının şiddete yönelik tutum ile negatif yönde ilişkisinin olduğuna dair bulgunun alan yazında yer alan çalışma bulguları ve kuramsal çerçeve ile tutarlı olduğu söylenebilir.

Çalışmada üçüncü olarak şiddete yönelik tutumun çelişik duygulu cinsiyetçilik ile ilişkisi analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda, şiddete yönelik tutum ile çelişik duygulu cinsiyetçilik arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür. Elde edilen bu bulgu, kişilerin şiddete yönelik tutumları arttıkça çelişik duygulu cinsiyetçi tutumlarının da arttığı anlamına gelmektedir. İlgili alan yazın incelendiğinde, birçok araştırmacı çelişik duygulu cinsiyetçiliğin eşe fiziksel şiddet uygulamanın yordayıcısı olduğunu bildirmektedir (Sakallı, 2001, s. 599; Ercan, 2009, s. 76). Sakallı-Uğurlu ve Ulu (2003, s. 62) erkekler açısından düşmanca cinsiyetçiliğin evlilikte sözel ve fiziksel şiddeti yordadığını, kadınlar açısından ise düşmanca cinsiyetçiliğe ek olarak korumacı cinsiyetçiliğin de evlilikte sözel ve fiziksel şiddeti yordadığını bildirmişlerdir. Korumacı cinsiyetçiliğin kadınlar tarafından erkeklere göre daha fazla şiddetin yordayıcısı olarak tanımlanması bu cinsiyetçilik türünün yaygın bir hedefi olmalarından ileri gelebileceği düşünülmektedir. Benzer olarak Ercan (2009, s. 76) ve Erkut (2015, s. 63) düşmanca cinsiyetçiliğin erkeklerde, evlilikte kadına yönelik şiddete ilişkin tutumlarını yordadığını bildirmiştir. Bir diğer çalışmada Tarhan ve arkadaşları (2017, s. 1906) partnere fiziksel şiddet uygulamanın düşmanca cinsiyetçiliğin, sözel şiddet uygulamanın ise korumacı cinsiyetçiliğin yordayıcısı olduğunu bildirmişlerdir. Yumuşak (2013, s. 162) ile Erdem ve Şahin (2017, s. 96) üniversite öğrencilerinin flört şiddetine yönelik tutumları ile çelişik duygulu cinsiyetçi tutumları arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu bildirmiştir. Bu bilgidен hareketle hem erkekler hem de kadınlar tarafından özellikle düşmanca cinsiyetçiliğin şiddetin yordayıcısı olarak nitelendirilmesinin tutarlı bir bulgu olduğu düşünülmektedir. Öte yandan, Rudman ve Heppen (2003, s. 1357), Glicke ve Fiske (2011, s. 531) gibi araştırmacılar bireylerin korumacı cinsiyetçilik içeren söylemleri hoş ya da romantik olarak tanımlayabildiklerini ve bu cinsiyetçilik türünün düşmanca cinsiyetçiliğe kıyasla daha az zararlı değerlendirildiğini bildirmektedir. Bu durum bireylerin gelecekte karşılaşılabilecekleri belirsizlikleri en aza indirmek amacıyla dezavantajlı konumlarını sürdürme, kendi gruplarının aleyhinde söylem ve eylemlerde bulunma eğilimini içeren Sistemi meşrulaştırma kuramı (Jost & Banaji, 1994, s. 11) ile açıklanmaktadır. Bu çerçevede, bireyler kendi konumları dezavantajlı olsa dahi

belirsizlikten ve statükoya baş kaldırmaktan kaçınarak daha düşük statüde ya da olumsuz koşullar altında olmayı tercih edebilmektedir. Böylelikle, günün sonunda korumacı cinsiyetçilik kadının toplum içerisindeki dezavantajlı konumunun devamlılığını sağlama, baskın ideoloji tarafından sosyal onay arayışlarını pekiştirme (Calogero & Jost, 2011, s. 211; Jost & Kay, 2005, s. 498) ve zamanla kendi cinslerine karşı olumsuz tutum geliştirmelerine neden olabilmektedir (Sibley vd., 2007, s. 745). Alanyazında yer alan kimi çalışmalarda kadınların korumacı cinsiyetçilik karşısında herhangi bir rahatsızlık duymadığı (Glicke & Fiske, 1996, s. 493) ya da erkeklere kıyasla daha fazla korumacı cinsiyetçi tutumda olduğu da (Glicke vd., 2000, s. 765; Ayan, 2014, s. 147) belirtilmektedir. Tüm bu bulguların ışığında, şiddete yönelik tutum ile çelişik duygulu cinsiyetçilik arasında pozitif yönlü ilişkinin bulunması, ilgili alanyazın bulguları ile tutarlılık olduğunu göstermektedir.

Çalışmada dördüncü ve son olarak benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçilik ile ilişkisinde şiddete yönelik tutumun aracı etkisi analiz edilmiştir. Analiz sonucunda ise şiddete yönelik tutumun benlik saygısının çelişik duygulu cinsiyetçilik ile ilişkisinde aracı etkisinin olduğu görülmüştür. Bu bulguya göre, benlik saygısı çelişik duygulu cinsiyetçiliği doğrudan değil, şiddete yönelik tutum üzerinden düşürmektedir. Başka bir deyişle, benlik saygısı şiddete yönelik tutumu düşürmekte; bu da çelişik duygulu cinsiyetçiliği düşürmektedir.

Bölümün başında tartışıldığı üzere; benlik saygısı arttıkça şiddete yönelik tutum azalmakta, şiddete yönelik tutum azaldıkça çelişik duygulu cinsiyetçilik de azalmaktadır. Benlik saygısı düzeyi yüksek olan kişilerin şiddete yönelik tutumlarının daha çağdaş anlayışta olduğu (Sabancıoğulları vd., 2016, s. 35) ve şiddete yönelik düşük tutumda olan kişilerin daha az çelişik duygulu cinsiyetçilik gösterdiği (Sakallı, 2001, s. 601) bilinmektedir. Bu da şiddete yönelik tutumun düşük olmasının çelişik duygulu cinsiyetçiliği düşürdüğü ve bundan farklı olarak benlik saygısı düzeyini arttırdığı bulgusunu açıklamaktadır. Benlik saygısı ve çelişik duygulu cinsiyetçilik için şiddetin somut bir olgu niteliğinde olduğu ve buradan hareketle iki değişken arasındaki ilişkide aracı bir etki yarattığı düşünülebilir. Sonuç olarak benlik saygısının şiddete yönelik tutumu azalttığı ve şiddete yönelik tutumun da çelişik duygulu cinsiyetçi tutumu azalttığı görülmektedir.

Bu çalışmada ek olarak, araştırmanın temel değişkenlerine ilişkin cinsiyetler arası farklılaşmaların olup olmadığı analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda, erkeklerin kadınlara göre daha fazla şiddete yönelik tutum, çelişik duygulu cinsiyetçi tutum ve düşmanca cinsiyetçi tutumda olduğu görülürken benlik saygısı ve korumacı cinsiyetçilik açısından cinsiyetler arası istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı görülmüştür. Alanyazın bulguları incelendiğinde, erkeklerin düşmanca cinsiyetçilik grubunu oluşturan ifadelerle daha yüksek düzeyde katıldıklarını ve daha fazla çelişik duygulu cinsiyetçi tutuma sahip olduklarını bildiren çalışmaların yoğun olduğu görülmektedir (Glicke vd., 2000, s. 765; Sakallı-Uğurlu, 2002, s. 47; Ayan, 2014, s. 147; Tekkas vd., 2020, s. 1). Benzer olarak, Twenge (1997, s. 43) cinsiyetçilik konusunda yaptığı bir meta analiz çalışmasında kadınların erkeklere oranla daha az cinsiyetçi tutumlar sergilediklerini bildirmiştir. Bu doğrultuda, alan yazındaki bilgilerin bu çalışmanın bulguları ile tutarlılık gösterdiği söylenebilir. Ayrıca, alanyazında kadınların erkeklere kıyasla daha fazla korumacı cinsiyetçi tutum gösterdiğini bildiren çalışmalara (Glicke vd., 2000, s. 765; Ayan, 2014, s. 147) ek olarak, erkeklerin korumacı cinsiyetçi tutumları kadınlardan daha fazla gösterdiğini bildiren çalışma da vardır (Sakallı-Uğurlu, 2002, s. 51). Rudman ve Glicke (2008, s. 260) erkeklerin ‘kadına el kalkmaz’ ya da ‘kadını koru’ gibi toplumsal cinsiyet öğretilerinden ötürü daha fazla korumacı cinsiyetçi tutum gösterebildiğini bildirmektedir. Bu çalışmada istatistiksel olarak anlamlı olmamakla birlikte erkekler kadınlardan daha fazla korumacı cinsiyetçilik puanı almışlardır. Böylelikle, çalışmadan elde edilen bulguların ilgili alanyazın ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Benlik saygısının cinsiyetler arası farklılaşmalar açısından incelendiği çalışmaların bulgularında bazı çelişkiler söz konusudur. Kadınların erkeklerden daha yüksek benlik saygısı

düzeyine sahip olduğunu bildiren çalışmalar olduğu gibi (Lerner vd., 1981, s. 709; Mullis vd., 1992, s. 51; Karataş, 2012, s. 97) erkeklerin kadınlardan daha yüksek benlik saygısına sahip olduğunu bildiren çalışmalar da mevcuttur (Cairns vd., 1990, s. 937; Eccles vd., 1989, s. 283). Bunlara ek olarak, bu çalışma bulgusu ile benzer bir şekilde Özmenteş (2014, s. 149) kadınlar ve erkekler arasında benlik saygısı açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığını bildirmiştir. Brewer ve Gardner'a (1996, s. 83) göre kadınlar ilişkisel bağlar kurarak benlik tanımlamalarında duygusal ve kişisel deneyimlerini ön plana çıkarırken erkekler daha kolektif bağlar kurup benliklerini grup kimlikleri üzerinden tanımlama eğilimindedirler. Ancak bu durumun kültürden bağımsız bir şekilde değerlendirilmesinin bir karıştırıcı değişken olabileceği düşünülmektedir (Kağıtçıbaşı, 1996, s. 182). Alanyazında benlik saygısına dair yer alan çelişkili bulguların benlik tanımına dair cinsiyetler arası farklılaşma noktasında da yer aldığı görülmektedir. Sonuç olarak bu çalışmadan elde edilen bulgularının alanyazına katkı sağlayabileceği ve ileride yapılacak çalışmalara kaynaklık edebileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları mevcuttur. İlk olarak, çalışmanın örneklemini verilerin toplandığı zamanda ülkenin Batı'sında yaşayan gençlerden oluşturulsa da katılımcılar çeşitli il ve bölgelerde doğup büyümüşlerdir. Bu durum kontrol edilemediği için gelecekteki çalışmalarda katılımcıların doğduğu ve en uzun süre ikamet ettiği bölgenin belirlenmesi ile coğrafi ve kültürel farklılıklar kontrol edilerek araştırma yeniden gözden geçirilebilir. Ek olarak, araştırmanın değişkenlerine ilişkin var olabilecek karıştırıcı değişkenlerin kontrol edilememesi de bir sınırlılıktır. Gelecek çalışmalarda benlik saygısını etkilediği bilinen depresyon ve kaygı düzeyi gibi değişkenlere dair ölçümlerin alınması araştırmanın geçerliliğini artırma noktasında önem taşımaktadır. Son olarak, çalışmadan elde edilen verilerin tümü öz bildirim ölçeklerine dayanmaktadır. Çalışmanın iç geçerliliğini arttırmak için araştırma deneysel bir düzenek ile tekrarlanabilir, yeni değişkenlerin eklenmesi ile zenginleştirilebilir. Gerçekleştirilen bu çalışma ile toplumda ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkan şiddet olgusunun nedenlerine ilişkin kimi saptamalarda bulunmak, şiddetin uygulayıcısı ve hedefi açısından yürütülebilecek önleyici programlara katkı sağlamak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, elde edilen bulgular ile bireylerin benlik saygılarını güçlendirme noktasında yapılacak çalışmaların cinsiyetçi tutumlarını dolayısıyla da eyleme dönüşmeye yakın olan şiddete yönelik tutumlarının azalmasına katkısının olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adler, A. (1956). *The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation in selections from his writing* (H. L. Ansbacher & R. R. Ansbacher, Ed.). New York: Harper.
- Al-Shara, Z. A. (2009). *Creative meta criticism: The portrayal of literary theory in contemporary fiction*. PhD Dissertation: Western Michigan University. Erişim adresi (29 Mayıs 2021): <http://scholarworks.wmich.edu/dissertations/640/>
- Allport, G. W. (1954/1979). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- Allport, G. W. (1955). *Becoming: Basic considerations for a psychology of personality*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ayan, S. (2014). Cinsiyetçilik: Çelişik duygulu cinsiyetçilik. *Cumhuriyet Tıp Dergisi*, 36, 147-156.
- Bağışlıoğlu, Z. (2017). Aile içi şiddet mağduru annelerin ortaokul çağı çocuklarında benlik saygısı ve sosyal uyumunun incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Brewer, M. B. & Gardner, W. (1996). Who is this "We"? Levels of collective identity and self-representations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(1), 83.
- Brownridge, D. A. (2002). Cultural variation in male partner violence against women: A comparison of Québec with the rest of Canada. *Violence Against Women*, 8(1), 87-115.

- Cairns, E., McWhirter, L., Duffy, U. & Barry, R. (1990). The stability of self-concept in late adolescence: Gender and situational effects. *Personality and Individual Differences*, 11, 937-944.
- Calogero, R. M. & Jost, J. T. (2011). Self-subjugation among women: Exposure to sexist ideology, self-objectification, and the protective function of the need to avoid closure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(2), 211-228.
- Chapleau, K. M., Oswald, D. L. & Russell, B. L. (2007). How ambivalent sexism toward women and men support rape myth acceptance. *Sex Roles*, 57(1-2), 131-136.
- Cooley, C. H. (1902). *Human nature and the social order*. NY: Charles Scribner's Sons.
- Çamaş, G. G. & Meşe, G. (2016). Sosyal hiyerarşi: Cinsel şiddet mitlerini anlamak. *Türk Psikoloji Dergisi*, 31(78), 62-74.
- Çetin, H. (2011). Ergenler için şiddete yönelik tutum ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *İlköğretim Online*, 10(1), 68-79.
- Çuhadaroglu, F. (1986). Ergenlerde benlik saygısı. (Yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Davies, B. (2000). *A body of writing: 1990-1999*. New York and London: Alta Mira Press.
- Davis, R. G. (2000). Salman Rushdie's East, West: Palimpsests of fiction and reality. *Passages*, 2(1), 81-91.
- Dryden, W. (1990). *Dealing with anger problems: Rationale motive the rapeutic interventions*. Sarasota: Professional Resource Exchange.
- Eccles, J. S., Wigfield, A., Flanagan, C. A., Miller, C., Reuman, D. A. & Yee, D. (1989). Self-concepts, domain values and self-esteem: Relations and changes at early adolescence. *Journal of Personality*, 57, 283-310.
- Eccleston, C. P. & Major, B. N. (2006). Attributions to discrimination and self-esteem: The role of group identification and appraisals. *Group Processes & Intergroup Relations*, 9(2), 147-162.
- Ercan, N. (2009). The predictors of attitudes toward physical wife abuse: Ambivalent sexism, system justification and religious orientation. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Erdem, A. & Şahin, R. (2017). Undergraduates' attitudes toward dating violence: Its relationship with sexism and narcissism. *International Journal of Higher Education*, 6(6), 91-105.
- Erkut, A. (2015). Kadına yönelik şiddet: Çelişik duygulu cinsiyetçilik, yetkecilik ve sosyal baskınlık yönelimi açısından bir inceleme. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ghose, I. (2010). Jestng with death: Hamlet in graveyard. *Textual Practice*, 24(6), 1003-1018.
- Ghosh-Schellhorn, M. (1998). Transitional identity and its indentured emplacement. E. R. Alfred Hornung (Ed.), *Postcolonialism and Autobiography* (s. 167-186) içinde. Amsterdam and Atlanta: Rodopi.
- Glick, P. & Fiske, S. T. (2011). Ambivalent sexism revisited. *Psychology of Women Quarterly*, 35(3), 530-535.
- Glick, P. & Fiske, T. S. (1996). The ambivalent sexism inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 491-512.
- Glick, P. & Fiske, T. S. (1997). Hostile and benevolent sexism: Measuring ambivalent sexist attitudes toward women. *Psychology of Women Quarterly*, 21, 119-135.
- Glick, P., Fiske, S. T., Mlanidic, A., Saiz, J., Abrams, D., ...& López, W. L. (2000). Beyond prejudice as simple antipathy: Hostile and benevolent sexism across cultures. *Journal of Personality & Social Psychology*, 79(5), 763-775.

- Hammond, M. D., Cross, E. J. & Overall, N. C. (2020). Relationship (in) security is central to the sources and outcomes of sexist attitudes. *Social and Personality Psychology Compass*, 14, 1-12.
- Horney, K. (1950). *Neurosis and human growth*. New York: Norton.
- Jost, J. T. & Banaji, M. R. (1994). The role of stereotyping in system justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33(1), 1-27.
- Jost, J. T. & Kay, A. C. (2005). Exposure to benevolent sexism and complementary gender stereotypes: Consequences for specific and diffuse forms of system justification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(3), 498-509.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1996). The autonomous-relational self. *European Psychologist*, 1(3), 180-186.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2017). *Dünden bugüne insan ve insanlar*. Evrim: İstanbul.
- Karadağ, G. (2015). Aile içi şiddet, çocuğa yansımaları. *Türkiye Klinikleri Journal of Public Health Nurse-Special Topics*, 1(2), 37-41.
- Karataş, Z. (2012). Eğitim fakültesi öğrencilerinin empatik becerileri ve benlik saygısı düzeylerinin incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 97-114.
- Leary, M. R. (1996). *Self-presentation, impression, management and interpersonal behavior*. New York: Harper Collins.
- Lerner, R. M., Sorell, G. T. & Brackney, B. E. (1981). Sex differences in self-concept and self-esteem of late adolescents: A time-lag analysis. *Sex Roles*, 7(7), 709-722.
- Major, B., Kaiser, C. R. & McCoy, S. K. (2003a). It's not my fault: When and why attributions to prejudice protect self-esteem. *Society for Personality and Social Psychology*, 9(6), 772-781.
- Major, B., Quinton, W. J. & Schmader, T. (2003b). Attributions to discrimination and self-esteem: Impact of group identification and situation al-ambiguity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 39, 220-231.
- Martinez, R. & Dukes, R. L. (1991). Ethnic and gender differences in self-esteem. *Youth and Society*, 22(3), 318-338.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self, and society*. Chicago: The University of Chicago.
- Mruk, C. J. (2006). *Self-esteem research, theory, and practice: Toward a positive psychology of self-esteem*. NY: Springer.
- Mullis, A. K., Mullis, R. L. & Normandin, D. (1992). Cross sectional and longitudinal comparisons of adolescent self-esteem. *Adolescence*, 27, 51-61.
- Muslu, L. (2001). Kırsal bölgede eşleri tarafından fiziksel şiddet gören ve görmeyen kadınların benlik saygısı düzeylerinin belirlenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Özmenteş, G. (2014). Mesleki müzik eğitimi alan öğrencilerin müzik özyeterlikleri, benlik saygıları ve bireysel özellikleri arasındaki ilişkiler. *Eğitim ve Bilim*, 39(171), 138-152.
- Park, L. E. & Crocker, J. (2005). Interpersonal consequences of seeking self-esteem. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(11), 1587-1598.
- Poerwandari, E. K., Utami, C. P. & Primasari, I. (2019). Ambivalent sexism and sexual objectification of women as predictors of rape myth acceptance among male college students in Greater Jakarta. *Current Psychology*. Erişim adresi (10 Haziran 2021): <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00500-w>
- Preacher, K. J. & Hayes, A. F. (2004). SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models. *Behavior Research Methods, Instruments & Computers*, 36(4), 717-731.
- Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. Boston, MA: Houghton Mifflin.

- Rollero, C. (2013). Men and women facing objectification: The effects of media models on well-being, self-esteem and ambivalent sexism. *Revista de Psicología Social*, 28(3), 373-382.
- Rollero, C. & Tartaglia, S. (2019). The effect of sexism and rape myths on victim blame. *Sexuality & Culture*, 23, 209-219.
- Rollero, C., Bergagna, E. & Tartaglia, S. (2019). What is violence? The role of sexism and social dominance orientation in recognizing violence against women. *Journal of Interpersonal Violence*, 36(21-22), 1-18.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University.
- Rudman, L. A. & Glick, P. (2008). *The social psychology of gender: How power and intimacy shape gender relations*. NY: Guilford Press.
- Rudman, L. A. & Heppen, J. B. (2003). Implicit romantic fantasies and women's interest in personal power: A glass slipper effect? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(11), 1357-1370.
- Sabancıoğulları, S., Taşkın-Yılmaz, F., Ar, E. & Çakmaktepe, G. (2016). Hemşirelik öğrencilerinin kadına yönelik şiddete ve şiddette mesleki role ilişkin tutumları, benlik saygıları ve etkileyen faktörler. *HEAD*, 13(1), 35-43.
- Sakallı-Uğurlu, N. (2002). Çelişik duygulu cinsiyetçilik ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 17(49), 47-58.
- Sakallı-Uğurlu, N. & Ulu, S. (2003). Evlilikte kadına yönelik şiddete ilişkin tutumlar: Çelişik duygulu cinsiyetçilik, yaş, eğitim ve gelir düzeyinin etkileri. *Türk Psikoloji Yazıları*, 6(11), 53-63.
- Sakallı-Uğurlu, N. & Beydoğan, B. (2002). Turkish college students' attitudes toward women managers: The effects of patriarchy, sexism, and gender differences. *The Journal of Psychology*, 136, 647-656.
- Sakallı, N. (2001). Beliefs about wife beating among Turkish college students: The effects of patriarchy, sexism, and sex difference. *Sex Roles*, 44(10), 599-611.
- Schmitt, M. T. & Branscombe, N. R. (2002). The internal and external causal loci of attributions to prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 620-628.
- Shrout, P. & Bolger, N. (2002). Mediation in experimental and nonexperimental studies: New procedures and recommendations. *Psychological Methods*, 7, 42-45.
- Sibley, C. G., Overall, N. C. & Duckitt, J. (2007). When women become more hostilely sexist toward their gender: The system-justifying effect of benevolent sexism. *Sex Roles*, 57(10), 743-754.
- Swim, J. K., Hyers, L. L., Cohen, L. L. & Ferguson, M. J. (2001). Everyday sexism: Evidence for its incidence, nature, and psychological impact from three Daily diary studies. *Journal of Social Issues*, 57(1), 31-53.
- Tajfel, H. E. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of inter group relations*. Academic Press. Erişim adresi (17 Eylül 2020): <https://psycnet.apa.org/record/1980-50696-000>
- Tarhan, S., Çetin-Gündüz, H. & Ekşioğlu, S. (2017). Çelişik duygulu cinsiyetçilik, toplumsal cinsiyet ve evlilikte kadına yönelik şiddete ilişkin tutumlar. *Journal of Human Sciences*, 14(2), 1894-1908.
- Tekkas, K. K., Beser, A., & Park, S. (2020). Ambivalent sexism of nursing students in Turkey and South Korea: A cross-cultural comparison study. *Nursing & Health Sciences*, 22(3), 612-619.
- Tendayi, V. G. & Abrams, D. (2002). But she was unfaithful: Benevolent sexism and reactions to rape victims who violate traditional gender role expectations. *Sex Roles*, 47(5), 289-293.

- Tortamış, B. (2009). Sığınma evinde kalan kadınlarda şiddet öyküsü açısından travma sonrası stres bozukluğu, benlik saygısı ve beden algısının değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for inter group behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5(1), 1-34.
- Twenge, J. M. (1997). Attitudes toward women, 1970-1995: A meta-analysis. *Psychology of Women Quarterly*, 21(1), 35-51.
- Yıldırım, S. (2016). Üniversite öğrencilerinin benlik saygısı ve toplumsal cinsiyet tutumlarının flört şiddetine yönelik tutumlarına etkisi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Yumuşak, A. (2013). Üniversite öğrencilerinin flört şiddetine yönelik tutumları, toplumsal cinsiyetçilik ve narsistik kişilik özellikleri arasındaki ilişki. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Tokat.
- Zeigler-Hill, C. V., Clark, B. & Beckman, T. A. (2011) Fragile self-esteem and the interpersonal circumplex: Are feelings of self-worth associated with interpersonal style? *Self and Identity*, 10(4), 509-536.

The transmission of astronomical theories from the Islamic World into Europe: The roots of the Copernican paradigm

Ebrahim Al-Khaffaf *

Abstract

The Islamic Golden Age had influenced the European culture for many centuries. This influence was reached through several different ways. However, this paper majorly focuses on the Byzantine link (and its ramifications) which was manifested through a long process that lasted for many centuries. Unlike the impact of the translation movement that took place mostly in Toledo and Sicily, which is easy to trace back due to the existence of many manuscripts (Arabic, Latin, Greek, Hebrew, etc.) to compare and examine. When it comes to the late Islamic astronomical impact on Copernicus, the matter becomes more complex. Since in this area there is less concrete evidence for the claimed transmission. In this case different researching tools should be employed in order to highlight such elements of influence. Therefore, in this paper various methods are used to strengthen the paper's main argument. Indeed, the impact of early Muslims' astronomical books (9th-12th centuries) on Europe is easier to show. By contrast, the Muslims' astronomical impact made in the next centuries is harder to follow. For instance, the impact of Maragha School on Copernicus only started to be seriously examined in the last century. Thus, this paper aims to bring some important studies made in the last seventy years regarding this impact. In this sense, this paper can be an introduction to the new researcher of the following prospective research. In short, by tracing back some Islamic fingerprints of the mentioned impact, this paper will demonstrate how Muslim scientists have immensely contributed to the European astronomical development being ripened, so to speak, in the Copernican revolution. Finally, instead of disturbing the reader with the relevant technical terms this paper strives to approach the discussed topics in a kind of systematic method where the reader—in most cases—can find a somewhat general and chronological order of the relevant scientists, translators, intellectuals, and persons who had somehow established such contact between East and West at such critical times.

Keywords: Astronomy, Islamic Golden Age, Maragha School, European Renaissance, the Copernican Revolution

İslam dünyasından Avrupa'ya astronomik teorilerin aktarımı: Kopernik paradigmasının kökenleri

Öz

İslam Altın Çağı, yüzyıllar boyunca Avrupa kültürünü etkilemiştir. Bu etkiye birkaç farklı yoldan ulaşıldı. Bununla birlikte, bu makale, büyük ölçüde, yüzyıllarca süren uzun bir süreç boyunca ortaya çıkan Bizans bağlantısına (ve bunun etkilerine) odaklanmaktadır. Ağırlıklı olarak Toledo ve Sicilya'da meydana gelen çeviri hareketinin etkisini anlamak, çok sayıda el yazmasının (Arapça, Latince, Yunanca vb.) varlığı nedeniyle oldukça kolaydır. Örneğin tercüme yerlerini, en önemli tercümanları ve Arapçadan Latinceye çevirdikleri kitapların isimlerini biliyoruz ve sadece birkaçını belirtmek gerekirse: Afrikalı Konstantin (ö. 1099), Sevilyalı John (ö. 1180), Toledolu Mark (ö. 1216), Toledolu Peter (ö. 1160), Kettonlu Robert (ö. 1160), Bathlı Adelard (ö. 1152), Roger Bacon (ö. 1292) ve Cremonalı Gerard (ö. 1187). Örneğin, George Sarton (ö. 1956) *Bilim Tarihine Giriş*'inde Gerard tarafından çevrilmiş 87 Arapça kitap listeledi; Batlamyus'un *Almagest*'i, Al-Farabi'nin *Bilim Sınıflandırması*, al-Khwārizmī'nin *Cebir Üzerine* ve *Almuqabala (El Mukabele)*, al-Farghānī'nin *Astronominin Elementleri* ve al-Zarqālī, Jabir ibn Eflah, the Banū Mūsā, Abu Kāmil Shujā' ibn Eslem, al-Kindī ve Ibn al-Heytham ve daha nice birçok önemli yazarın eserleri (Al-Hassan, 2001, s. 135-141). Kısacası, çeviri hareketinin Batı üzerindeki etkisini

* Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Postgraduate Education Institute,
E-mail: ebrahim.alkhaffaf@stu.fsm.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1757-3115

anlamak, Maragha okulunun batı astronomisi üzerindeki etkisini görmekten çok daha kolaydır. Bu alanda iddia edilen aktarım için daha az somut kanıt olduğundan Kopernik üzerindeki geç İslamın astronomik etkisine gelince, mesele daha karmaşık hale geliyor. Bu durumda, bu tür etki unsurlarını vurgulamak için farklı araştırma araçları kullanılmalıdır. Bu nedenle, bu makalede, incelemenin ana argümanını güçlendirmek için çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Gerçekten de, erken dönem Müslümanlarına ait astronomi kitaplarının (9.-12. yüzyıllar) Avrupa üzerindeki etkisini göstermek daha kolaydır. Buna karşılık, Müslümanların sonraki yüzyıllarda yaptığı astronomik etkiyi takip etmek daha zordur. Örneğin, Maragha Okulu'nun Kopernik üzerindeki etkisi ancak son yüzyılda ciddi bir şekilde incelenmeye başlandı. Bu nedenle bu makale, bu etki ile ilgili olarak son yetmiş yılda yapılmış bazı önemli çalışmaları bir araya getirmeyi amaçlamaktadır. Bu anlamda, bu çalışma ileride bu alanda araştırma yapmak isteyen yeni araştırmacılara bir giriş olabilir. Kısacası, bu çalışma, sözü edilen etkinin bazı İslami parmak izlerinin izini sürerek, Müslüman bilim adamlarının Avrupanın astronomik gelişimine, deyim yerindeyse, Kopernik devrimin olgunlaşmasına nasıl büyük ölçüde katkıda bulduklarını gösterecektir. Son olarak, bu makale, ilgili teknik terimlerle okuyucuyu boğmak yerine, tartışılan konulara, sistematik bir yöntemle yaklaşarak okuyucunun Doğu ve Batı arasında bir şekilde temaslar kurmuş olan aydınlar, ilgili bilim adamları, çevirmenler ve kişiler hakkında genel kronolojik bilgi bulabileceği bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Astronomi, İslamın Altın Çağı, Maragha Okulu, Avrupa Rönesansı, Kopernik Devrimi

Introduction

Needless to say that when Arabs worked on translating and developing the Greek science during the Abbasid era, they included people from different ethnics and religions: such as Arabs, Iranians, Christians, Jews, and others. Furthermore, the very flame of the translation movement itself can be traced back to the attempts made by the old Syrians. Especially in the period between the 6th and the 8th century (Villey, 2021, p. 205). “Syriac astronomical texts may be considered, along with Greek astronomical texts, the most reliable sources for helping historians to understand the real contribution of Christian scholars in the transmission of astronomical knowledge to the Arabs and within the Byzantine Empire” (Villey, 2021, p. 207). For instance, some Syriac scholars who dealt with Ptolemaic astronomy during that time are: Sergios of Reš'ayna (d 536), Severos Sebokht (d 665), Athanasios of Balad (d 687), Ya'qub of Edessa (d 708), and Giwargi of the Arabs (d 724) (Villey, 2021, p. 208-209).

These considerable efforts continued until they produced the greatest impact that took place in the 9th century, where the school of Ḥunayn ibn Ishāq, his son and his nephew made the transmission of the most important Greek scientific books into Syriac and Arabic. And as George Sarton mentioned in his *Introduction to the History of Science*, this contribution of translating and commenting on the works of Galen, Hippocrates, Plato, Aristotle, Ptolemy and other Greek authors formed the cornerstone on which the edifice of Arabic science was built (Quoted in: Sa'di, 1934, p 409).

Having established such a cursory background regarding the beginning of science in the Islamic world now we can look at the way it was transferred to the West. Indeed, the transmission of science from the Islamic world into Europe took place through different means, places, and times. The role played through the centuries by the Byzantine Empire was seriously effective. Needless to say that the 12th century translation movement was the most influential route through which the Islamic scientific books and ideas arrived to the West. But when we want to see the later impact of Islamic Science, we have to look at other routes.¹ In fact, other

¹ For example, we know the places of translation, the most important translators, and the names of the books they majorly translated from Arabic into Latin, and just to mention a few: Constantine the African (d 1099), John of Seville (d 1180), Mark of Toledo (d 1216), Peter of Toledo (d 1160), Robert of Ketton (d 1160), Adelard of Bath (d 1152), Roger Bacon (d 1292) and Gerard of Cremona (d 1187). For instance, in his *Introduction to the History of Science*, George Sarton (d 1956) listed 87 Arabic books translated by Gerard, including Ptolemy's *Almagest*, Al-Farabi's *Classification of Science*, al-Khwārizmī's *On Algebra and Almuqabala*, al-Farghānī's *On Elements of Astronomy*, and many significant works of al-Zarqālī, Jābir ibn Aflāḥ, the Banū Mūsā, Abū Kāmil Shujā' ibn Aslam, al-Kindī and Ibn al-Haytham (Al-Hassan, 2001, p. 135-141). In short, comprehending the impact of the translation movement on the West is much easier to display than seeing the effect of Maragha school on the western astronomy

means of communication between the Islamic world and Europe at the time must have also affected this transmission in a somewhat slighter manner. For instance, the trade between some of the European countries and Muslims, the diplomatic delegations and even the crusade impact must have played a vital role. Nevertheless, such effects can never reach the level of the impact of Byzantium as a medium between the two sides, starting from the 9th until the 16th century. Needless to say that the transmission of Islamic knowledge to Europe included several fields such as medicine, chemistry, philosophy, physics, geography, botany, alchemy, occultism, etc. Yet, this paper specifically focuses on astronomy. The contributions of the Maragha School in astronomy had made the greatest change in the scientific scene in Europe whose fruit, so to speak, can be seen in the Copernican revolution in the 16th century.²

Throughout the ages, mathematics and astronomy were always praised and given a priority above all other fields. It was famously said that Plato put a sign above the door of his Academy: “Let no-one ignorant of mathematics/geometry enter here” (Qtd in Boyer, 2011, p. 75), whereas astronomy was often considered by the ancients as “the Queen of all sciences”. Furthermore, what made those two fields more crucial to Muslims is their direct connection to Muslims’ daily religious requirements such as: Knowing the time of prayers, time of fast, direction of the Kiblah, and so on. That is why as we will see, when Muslims received the Greek astronomy, they gave it a kind of a mathematical dress which makes it more practical than the Greek theoretical calculation. With al-Khwārizmī putting the very foundation of algebra, many new fields emerged such as Trigonometry and Combinatorial Analysis, those disciplines when applied on astronomy makes it much easier for the practitioner to scientifically attain the pursued goals.³

This article mainly focuses on the areas where the biggest astronomical leaps had occurred. Therefore, at first, we will look at the route from which knowledge was transmitted and after mentioning the most important and relevant information and characters, the article will then narrow the scope in order to explain Muslims’ most revolutionary achievements in the above-mentioned field. After establishing such a background, the article will demonstrate more details by looking at the way European intellectuals employed those Islamic inventions and likewise how such discoveries have changed the European astronomy forever. This will undoubtedly include the names of some individuals suggested by scholars of being the direct or indirect link between East and West at the time.

1. The beginning of the Arabic Scientific and Philosophical impact on Byzantium

To find an original Byzantine scientific book is rare. The Byzantine science was a product of two sources: The first included the books of antiquity coming from Alexandria, Athens, and Syria. And the second source was the foreign material, mainly of Islamic origin. The influence of the Arabic civilization on Byzantium was somehow denied particularly by the scholars of Byzantium, who often argue that the Byzantines’ sudden interest in science which took place after or at the same time with the Abbasid interest in science and translation, was “just a

² In 1514 Copernicus (d 1543) wrote his *Little Commentary* in Latin and circulated copies to his friends, but it was never printed during his lifetime. In this brief outline, Copernicus mentioned for the first time the early version of his revolutionary heliocentric theory of the universe. Copernicus’s ideas were matured and presented in his *On the Revolutions of the Heavenly Spheres*, published in 1543.

³ In fact, to speak about the Islamic contributions in mathematics means to speak about al-Khwārizmī (d 850) and his many followers, who revolutionized the way scientists process equations. Many Muslims mathematicians, whose works will not be discussed in this short article, further developed mathematics and algebra. Those mathematicians built upon al-Khwārizmī’s paradigm. To mention but a few: Abū Kāmil Shujā’ ibn Aslam (d 930), al-Karajī (d 1029), Omar Khayyam (d 1123), Al-Samawal (d 1180), Sharaf al-Dīn al-Ṭūsī (d 1213), Ibn al-Bannā’ al-Marrākushī (d 1321), Jamshīd al-Kāshī (d 1429) and many others. Al-Khwārizmī, in a nutshell, became the cornerstone of the creation of new chapters in mathematics, which were mostly mixable with the astronomical disciplines.

remarkable coincidence”.⁴ Recently, this approach was challenged by Dimitri Gutas, notably in his book *Greek Thought, Arabic Culture* where he suspected that these two movements, which occurred almost simultaneously and which were in many ways very similar, could have been entirely unrelated. Gutas brought all evidence which confirm that the Byzantines were familiar with the philosophical and scientific movement in Baghdad; since it was clear to him that the Byzantines were under Arabic influence (Gutas, 1999, p. 175-186; Sypianski, 2012, p. 188).

In fact, Gutas made a very spectacular comparison between the books that were copied or translated in the 9th century Byzantium on the one hand, and those that were translated during the Abbasid caliphate on the other hand. His systematic list contains the names of the books and dates of their ever first official entrance to the Byzantine systematic library and beside them he put the same details of the same books’ date of their translation into Arabic (Gutas, 1999, p. 180-184). The symmetry between them is striking.⁵ That is to say, the Byzantines seemed to translate or copy the ancient books into Greek after or at the same times in which Arabs translated the same books into Arabic at Baghdad. Gutas gave two possible explanations for such similarities (Gutas, 1999, p. 184-185). The first explanation is somehow ideological; the Greek manuscripts could have been copied at Byzantium in the ninth and tenth centuries through a kind of an imitation or as a response to the Arabic translation of these very same works. The Byzantines wanted to prove their superiority on Arabs in science and philosophy. However, the second explanation is somewhat financial; the manuscripts could have been copied in Byzantium because of a frequent Arabic demand for such works. Arabs were obsessed with Greek philosophy at that time. And many of the Abbasid caliphs captured every opportunity to get some Greek manuscripts⁶. Being aware of this, the Byzantines apparently anticipated the events and thus prepared the fresh copies of Greek learning to the Arabs. Therefore, each of the two proposed explanations bids us to give some credit to the Islamic Golden Age.

In fact, this is only the historical early roots of the impact. As we will see, the influence of the Islamic world will continue during the next centuries⁷, where it will make its highest astronomical manifestation in Europe with the effect of the Maraga Group which arrived to Byzantium and later travelled to Italy, following the conquering of Istanbul. The Maraga Group included many great figures, but this essay will hugely focus on the ones whose theories entirely changed the way of approaching astronomy, that is to say, Mu’ayyad al-Dīn al-‘Urdī (d 1266), Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī (d 1274) and Ibn al-Shāṭir (d 1350).

2. The Maragha School and Copernicus

Indeed, we cannot talk about the medieval astronomy without starting with Ptolemy (d about 170 AD). Ptolemy’s *Almagest* was very dominant that the works of his predecessors suddenly disappeared leaving this book, and his other works, as the basic of astronomy. Even Ptolemy’s original Greek books will later be lost, and they will mostly be revived through their Arabic translations. Ptolemy employed a kind of Aristotelian understanding of the universe where Aristotle claimed that earth is in the center of the existence. Nevertheless, Ptolemy recognized the contradictions produced by using such system. Moreover, Aristotle had stated that if a body

⁴ This view is of the famous French Byzantinist Paul Lemerle (d 1989) discussed in his *Byzantine Humanism: The First Phase* (Qtd in Sypianski, 2012, p. 188). In fact, Sypianski’s inspiring article explains the prospective aspect of Gutas’s book very well.

⁵ The list can be seen in the First Illustration at the end of the essay.

⁶ For example, “Al-Ma’mun had correspondences with the Byzantine emperor asking him to send him Greek books of lore” (Ibn al-Nadim, No year, p. 244, My translation).

⁷ Gutas mentioned in more details how in the 13th century “numerous Arabic and Persian scientific works were translated from Arabic into Byzantine Greek” (Gutas, 1999, p. 186). Furthermore, Bisaha reported more than one story regarding the Byzantine imitation of the Eastern clothing style, which explains the impact of the Islamic civilization at the time (Bisaha, 2004, p. 106).

moves uniformly around any point, it cannot do the same with another point, thus the epicyclic center must move in non-uniformly way around itself, which represented another problem to Ptolemy. Another of many mistakes caused by using the Aristotelian system is the Sun model which has its own problems. Ptolemy realized that since we have different changeable seasons through the year that simply means that earth is not at the very center and therefore, he took another imaginary point to be the center of the universe. The earth is very near to the center, yet the earth is not at the very center. Needless to say that such a system also had its own contradictions.

Muslim scientists were forced to create a theory regarding the movement of the planets and the reason behind the contradiction between the mathematical models and the physical reality presented by Ptolemy. So, Muslim scientists and from relative early times started criticizing Ptolemy's astronomical system. In fact, the very roots of challenging the Ptolemaic paradigm can be found in the works of early pathfinders such as al-Khwārizmī (d 850), Ḥabash al-Ḥāsib (d 874) who composed two non-Ptolemaic zijes, and Thābit ibn Qurrah (d 901). However, the works of these figures were yet to be continued by another generation of astronomers like: Abū al-Wafā Būzhjānī (d 998), Abū Sahl al-Qūhī (d 1000), Ibn Yunus (d 1009), Kūshyār ibn Labbān Gilani⁸ (d 1029), Mansur ibn Iraq (d 1036), and al-Bīrūnī (d 1050). At any rate, the open systematic refutation of Ptolemy occurred around that time. The most influential work is *Shukūk 'alā Baṭlamyūs (Doubts on Ptolemy)* by Ibn al-Haytham⁹ (d 1040), followed by *Tarkīb al-Aflak* by Abū 'Ubayd al-Jūzjānī (d 1070). Then a tradition of criticizing Ptolemy's system will further continue among the Maragha Group through the 13th and 14th centuries¹⁰. Thus, the likelihood of Copernicus coming up independently with the same complex models seen in the Islamic works—that were accumulated through several centuries of challenging the Ptolemaic theories—is extremely slim. In short, the Greek astronomical tradition was hugely examined before it was accepted. Indeed, Muslim scientists didn't only fix the old astronomical system, but they also created “an alternative astronomy” (Saliba, 2007, p. 150).

In his masterpiece *Kitab Al-Hay'a*, al-'Urdī fixed Ptolemy's system of the upper planets, by defining a new deferent¹¹ with a new center (Saliba, 2007, p. 153).¹² By this change al-'Urdī allowed that deferent to carry a small epicycle. Accordingly, the movement of the planets became more logical for the beholder as well as for the scientific mathematical calculations. In other words, al-'Urdī reconstructed the Ptolemaic system fundamentally. Moreover, he treated this issue with a quite strict mathematical method. This revolutionary notion is simply called “'Urdī Lemma”. Furthermore, with “Tusi Couple”¹³ the old astronomical paradigm is destroyed. Al-Ṭūsī's idea refuted the typical Aristotelian argument which claimed that a body could either move in a linear, or in a circular movement. Because this couple easily demonstrates the opposite. It simply includes two circles; the first is double sized of the second.

⁸ Kūshyār ibn Labbān was influential mathematician on the European thought, especially in terms of his elaboration on trigonometry. It was him, who continued the investigations of Abū al-Wafā Būzhjānī, which can be found in his *Az-Zij al-Jami wal-Baligh*. Also, his *Astrological Introduction* is of invaluable importance in connection with its effect on the Latin Europe. Moreover, his *Kitab fi-Usul Hisab al-Hind* is the second-oldest book extant in Arabic about Hindu arithmetic using Hindu-Arabic numerals.

⁹ Ibn al-Haytham's *on the Configuration of the World* influenced the quest of European astronomers for a physical interpretation of the celestial orbs (Ragep and Feldhay, 2017, p. 8).

¹⁰ And this approach continued later on by Ali al-Qushji (d 1474), Taqī al-Dīn (d 1585) and many other Ottoman astronomers.

¹¹ Deferent is the large circular orbit followed by the center of the small epicycle in which a planet was thought to move.

¹² And for further information regarding al-'Urdī's theory, the reader can see the photo in the Second Illustration at the end of the essay.

¹³ Al-Ṭūsī firstly presented his theorem in his 1247 *Tahrīr al-majisti (Commentary on the Almagest)* and later in his 1261 *Al-Tadhkira fi ilm al-Hay'a (Memoir on Astronomy)*. But the term “Tusi Couple” is a modern one, coined by Edward Stewart Kennedy in 1966.

Thus, the smaller moves in double-speed of the bigger, consequently the way the circle moves in a circular movement produces a linear movement.¹⁴ This simply solved many astronomical problems. The only area in which Tusi Couple failed is in Mercury whose movement is rather erratic since it was close to the Sun and hard to see. Al-Ṭūsī was aware of that. He said that elsewhere later on he would solve the problem of the equant¹⁵ of Mercury the way he solved the equant problem of the models of the Moon and the upper planets. But he didn't do. It was Ibn al-Shāṭir who did solve the Mercury model (Saliba, 2007, p. 161). Like many scientists¹⁶ Ibn al-Shāṭir took the opportunity to use the theories of the formers; al-ʿUrdī and al-Ṭūsī. It turned out that by using ʿUrdī Lemma and Tusi Couple one could solve any astronomical problem especially when the user applies them properly (Saliba, 2007, p. 155). Therefore, “it may not have been entirely accidental that Copernicus ended up relying so heavily on the works of Ibn al-Shāṭir when he used, among other things, a lunar model that was identical to that of Ibn al-Shāṭir, and used the same Tusi Couple, in the same fashion was done by Ibn al-Shāṭir, in order to account for the motion of Mercury” (Saliba, 2007, p. 164).

Copernicus used ʿUrdī Lemma in his calculation of the motions of Mercury and the motions of the latitude, “[a]nd since Copernicus had used the same models for the upper planets that was used by Ibn al-Shāṭir with the additional transposition of the center of the universe to the sun course, in that sense Copernicus too ended up using ʿUrdī’s Lemma, as Ibn al-Shāṭir had done before him” (Saliba, 2007, p. 204). In short, what Copernicus did was to take Ibn al-Shāṭir’s models, hold the sun fixed and then allow the earth’s sphere, together with all other planetary sphere that were centered on it, to revolve around the sun instead. He simply used the same geocentric models similar to those of Ibn al-Shāṭir and then translated them to heliocentric (Saliba, 2007, p. 193). “Indeed, it is now generally agreed that Copernicus’s great new conception of the order of the universe was not built on any stunning new observations or new mathematical techniques that were not available to the Arabs” (Huff, 2003, p. 326). “The Copernican revolution was then a purely metaphysical leap that the Arabs were either unwilling or unable to make – despite their having had nearly two centuries of previous experience with the observational problems which the planetary models posed” (Huff, 2003, p. 327). Actually, there are many mutual notions between Copernicus’s works and the Maragha Group’s. Mentioning the important resemblances could be fruitful to anyone who wants to have a speed review about this significant impact.

In fact, the very first acknowledgement of the connection between Copernicus and the Maragha astronomers was made in 1906 by the Danish astronomer J. L. E. Dreyer (d 1926). Dreyer just noted that the new device invented by al-Ṭūsī was also used by Copernicus in his *De revolutionibus* (Ragep, 2007, p. 65-66). In 1957 another mutuality between Copernicus and the Maragha works was noticed by Edward Kennedy (d 2009), who shared this discovery with Otto E. Neugebauer (d 1990) (Saliba, 2007, p. 196-198). It was discovered that Ibn al-Shāṭir’s¹⁷

¹⁴ For further information of Tusi Couple, the reader can see the photo in the Third Illustration at the end of the essay.

¹⁵ In the Ptolemaic system “Equant” is the imaginary circle introduced with the purpose of reconciling the planetary movements with the hypothesis of uniform circular motion.

¹⁶ For example, Qutb al-Din al-Shirazi (d 1311) made use of ʿUrdī Lemma twice (Saliba, 2007, p. 158). In fact, Al-Shirazi’s contributions as well as those of Shams Al-Din Al-Khafri (d 1550) were hugely important and relevant. Al-Khafri wrote *Al-Takmila fi Sharh al-Tadhkira (The Complement to the Explanation of the Memento)*, which as its name clearly shows, employs a typical Islamic method of completing the work of a previous scholar, which is done by editing some old book and fixing its mistakes based on the new updated knowledge.

¹⁷ The extent of the influence of Ibn al-Shāṭir’s planetary models on Copernicus has been discussed and debated over the years. Among the most important studies, listed chronologically from 1957 to 2007: Roberts, “Solar and Lunar Theory”; Kennedy and Roberts, “Planetary Theory”; Abbud, “Planetary Theory”; Roberts, “Planetary Theory”; Kennedy, “Late Medieval Planetary Theory”; Swerdlow, “Derivation and First Draft”; Swerdlow and Neugebauer, *Mathematical Astronomy*; F.J. Ragep, “Copernicus”; Saliba, “Theory and Observation,”

lunar model was identical in every respect to that of Copernicus.¹⁸ Ibn al-Shāṭir's model survived in the text *Nihāya Al-Sūl Fī Tashīh Al-'Usūl (Final Quest Regarding the Corrections of Astronomical Principles)*. Other important hint of Copernicus' borrowing from the Maragha Group can be implied by looking at the way Copernicus inserted al-Ṭūsī's theory, "al-Ṭūsī knew that he was introducing a new theorem in 1247 and again in 1260-61, which was nowhere to be found in any earlier Greek source, and said so, while Copernicus silently went ahead and described the same theorem and produced a very similar proof, without mentioning that he had invented the theorem or the proof himself, nor that he had seen it in any other source" (Saliba, 2007, p. 199).

In 1973 the Copernican Eurocentric supporters received another blow by another discovery made this time by Willy Hartner (d 1981). He discovered that Copernicus had used the same alphabetic designators for the essential geometric points used earlier by al-Ṭūsī at the same Tusi Couple. Where al-Ṭūsī's proof designated a specific point with the Arabic letter "Alif", Copernicus used an equivalent of Latin "A" and when al-Ṭūsī used Arabic "Ba", Copernicus used Latin "B" and so on. The pattern can be noticed with the other letters, except in one case where al-Ṭūsī had Arabic "Zain", Copernicus had Latin "F".¹⁹ In a nutshell, the letters used there by Copernicus didn't follow the typical Latin alphabet but the Arabic's. Accordingly, Hartner concluded that Copernicus must have known about al-Ṭūsī's work—be it directly or indirectly—while in Italy. It goes without saying that we are not sure whether Copernicus could read Arabic, nor whether al-Ṭūsī's text was translated into Latin at that time. But Hartner was of the opinion that Copernicus must have recruited someone who could explain to him the diagram, while he took notes and used those notes later when he came to write the *De Revolutionibus* (Saliba, 2007, p. 199).

Another attack on Copernicus' so-called revolution was made by Noel Swerdlow when Swerdlow (d 2021) studied Mercury's model in Copernicus' *Commentariolus* (written before 1514), he immediately realized that Copernicus was not aware of the full significance of mercury he was describing. As mentioned earlier this is the very specific model which was almost identical with Ibn al-Shāṭir's, Copernicus even copied the same mistake committed by Ibn al-Shāṭir regarding mercury model, the major difference is the shift from the geocentrism to heliocentrism. Consequently, Swerdlow concluded: "His misunderstanding must mean that Copernicus did not know the relation of the model to Mercury's apparent motion. Thus, it could hardly be his own invention for, if it were, he would certainly have described its fundamental purpose other than write the absurd statement... The only alternative, therefore, is that he copied it without fully understanding what it was about. Since it is Ibn al-Shāṭir's model, this is further evidence, and perhaps the best evidence that Copernicus was in fact copying without fully understanding from some other source, and this source would be a yet unknown transmission to the west of Ibn al-Shāṭir's planetary theory" (Saliba, 2007, p. 209).

All the same, Swerdlow's study ended up with the same conclusion, that is to say, Copernicus has used the same ideas of al-'Urdī, al-Ṭūsī and Ibn al-Shāṭir with one addition

---

"Astronomical Tradition," "Arabic Planetary Theories," and *Islamic Science* [which this essay largely depended on].

¹⁸ For further details of Ibn al-Shāṭir's lunar model, the reader can see the photo in the Fourth Illustration at the end of the essay.

¹⁹ For further details regarding the alphabetic similarities, the reader can see the photo in the Fifth Illustration at the end of the essay. However, according to Saliba's elaboration on this specific issue, even the copying of "Zain" into Latin "F" asserts that Copernicus was reading from al-Ṭūsī's work, since both the Arabic "Zain" and "Fa" are very similar, consequently, Copernicus, or the one who read for him, took the Arabic "Zain" as a "Fa" and therefore copied it into Latin "F". Saliba provided photos of medieval manuscripts where Arabic "Zain" is written like "Fa" which according to non-Arabic reader would be easily thought to be the same (Saliba, 2007, p. 201). So, the letters on the diagram of Copernicus and al-Ṭūsī were totally identical. Saliba's evidence can be seen in the Sixth Illustration at the end of the essay.

which is the heliocentric. And as Swerdlow asserted, we should ask, “not whether, but when, where, and in what form” Copernicus learned of the Maragha theories (Huff, 2003, p. 55). Knowing that Copernicus—who never mentioned any of the last three astronomers—had cited some of the older Islamic astronomers whose theories and observations he used in *De Revolutionibus*, namely Thābit ibn Qurrah (d 901), al-Battānī²⁰ (d 929), al-Zarqālī (d 1087), Ibn Rushd (d 1198), and Al-Bīrūjī (d 1204). Actually, the reason behind mentioning the first generation of Muslim scientists and keeping silence on the latest generation could be that the old generation belonged to an old, defeated enemy (Arabs) whereas the latest one belonged to a current rival (Ottomans). On the one hand, Celenza had analyzed some European historical documents just to realize that it was a typical thing at the time to borrow from other people’s ideas. On the other hand, Copernicus had openly referred to it in his *De revolutionibus orbium coelestium*, that is, in the dedication to Pope Paul III, he stressed that, dissatisfied with the uncertainty of the mathematics that had been handed down, “I took it as my task to reread whatsoever books I could get my hands on of all the philosophers...” (Celenza, 2017, p. 24). A thing which asserts the fact that Copernicus read whatever he could find and wherever it came from.

Swerdlow and Neugebauer succinctly summarized Copernicus’s use of the various devices invented by al-Ṭūsī.²¹ But instead of going into the technical details of the similarities, this paper will only establish a kind of a bird’s-eye view of the most interesting areas of the relevant studies. However, Copernicus himself mentioned “some people” who referred to the al-Ṭūsī device as producing “motion along the width of a circle,” but it was crossed out in his autograph, which indicates that the device was used by others, and almost certainly is not of his own making (Ragep, 2017, 185).

Another remarkable and relevant study that shed light on more resemblances is F. Jamil Ragep’s “Ibn al-Shāṭir and Copernicus on Mercury: The Uppsala Notes Revisited”. That essay is significant because it masterfully examines Ibn al-Shāṭir’s so-called geocentric system and explains how Ibn al-Shāṭir’s models in fact have a “heliocentric bias” that made them particularly suitable as a basis for the heliocentric and “quasi-homocentric” models found in Copernicus’ *Commentariolus*. Elsewhere Ragep referred to al-Ṭūsī’s argument where al-Ṭūsī maintained that there was no way for any astronomer, using mathematics and observation, to arrive at the “proof of the fact” that the Earth was either moving or at rest. This—according to Ragep—was contrary to Ptolemy’s position expressed in the *Almagest* (Ragep, 2007, p. 73). However, this uncertainty itself can be taken as an attempt towards weakening geocentrism.

Some of the famous skeptics of the Maragha effect on Copernicus are Ivan Nikolayevich Veselovsky (Copernicus and Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī); Di Bono (Copernicus, Amico, Fracastoro); Andre Goddu (*Copernicus*); Toby Huff (*Rise of Early Modern Science*). Those scholars often asked for more concrete evidence for the transmission, before passing judgment. Therefore, having mentioned some of the resemblances, it would be inevitable to answer the skeptics’ question: “and how could these Islamic books/ideas arrive to Copernicus at that time?” In fact, many possibilities were suggested by scholars through the last few decades. A strong possibility is the Byzantine astronomer Gregory Chioniades (d 1302) who had travelled to the Islamic lands in order to collect the latest developments in the Islamic astronomy and to report his findings back to his Greek fellowmen. “Today, it seems beyond doubt that Copernicus knew, somehow, about the achievements of the Maragha School; he probably became acquainted with it during his stay in Padua between 1501 and 1503 where he might have obtained, directly or indirectly, information from Byzantine manuscripts such as MS. Vat. Gr. 21 1, a translation

²⁰ Al-Battānī presented the most precise observations, so the Medieval Latin thinkers used to praise him more than anyone else.

²¹ Discussed in detail in (Ragep, 2017, p. 183).

from an unidentified Arabic source made by Gregory Chioniades, which contains al-Ṭūsī's lunar model as well as the famous Tusi Couple" (Samsó, 2001, p. 233-234).

Moreover, a speed glimpse at the terminology adopted by this scholar—and by his fellow citizens—is enough to realize that those Byzantine works are closer to the Islamic rather than to the Ptolemaic Greek ones. Furthermore, in the preface of *The Persian Syntaxis*, written about 1347, George Chrysococces relates that a person named Gregory Chioniades had decided to travel to Persia via Trebizond in order to learn astronomy. Having done so, he returned to Trebizond with Persian works that he translated into Greek. These translations came into the possession of a priest of Trebizond named Manuel, who was the teacher of Chrysococces, author of the mentioned account. The discussed book was based on a *zij* originally made by al-Ṭūsī (Tihon, 2013, no page number). However, those works that were accumulated through the years will be taken with the Byzantine scientists who immigrated to Europe after 1453 (Saliba, 2007, p. 194). All the same, another possible chain of contact is Leo the African (d about 1554), a contemporary of Copernicus, and a man of great Arabic knowledge who taught Arabic at Bologna [Italy]. Therefore, he might have come across people who knew Copernicus, "For Bologna fell along the famous corridor from Venice to Florence, along which many Renaissance intellectual activities took place" (Saliba, 2007, p. 226). Saliba provided other possibilities such as the members of the orientalist Jean-Albert Widmanstadt (d 1559), who knew Arabic and was an acquaintance with Leo (Saliba, 2007, p. 227).

Other possible links suggested by Saliba is the Venetian physician Andreas Alpagus (d 1525) who worked and died in Padua. And Guillaume Postel (d 1581) who was a traveller between Italy and the Islamic world and whose Arabic manuscripts had survived in many European collections, "Some of those manuscripts, for among its collections there is the famous Postel copy of al-Ṭūsī's *Tadhkira*, which is now kept under the shelf number MS Vat. arab. 319. This work of al-Ṭūsī includes the most mature version of the Tusi Couple, full of clear statement of the theorem and the detailed proof that was used by Hartner for the comparison with the Copernican proof" (Saliba, 2006, p. 370-372). Saliba wonders if Copernicus had met those two gentlemen or their Arabic teachers, or could he meet Leo the African, who worked at Bologna, the first Italian university visited by Copernicus, and who could have been one of his collaborators in deciphering Arabic texts.

Another interesting possibility regarding the transfer of the Maraghan astronomical theories into Greek was presented by Mavroudi. According to her, in 1265—six years after the foundation of the Maragha Observatory—Maria (daughter of emperor Michael VIII Palaiologos) was sent to marry Hülegü. But when she arrived Hülegü was dead. Thus, she married his son and successor, Abaqa, and when the latter died in 1282, Maria returned to Constantinople. "It is only reasonable to assume that news of the scientific activity in the realm of the Mongols must have reached Constantinople, if not through any other channel of commercial and diplomatic contact. At least through Maria's entourage" (Mavroudi, no year, p. 65).

Next to the Greek Byzantine impact as well as the Italian/Spanish/European translations, there is another medium which might have also affected this transmission. Michael H. Shank talked about the role of the Jews as scientific intermediaries in the European Renaissance. This link is further explained in the work of Tzvi Langermann and Robert Morrison²², as well as by İhsan Fazlıoğlu who pointed to something often overlooked, namely "the important role of the Ottoman courts of Mehmed II, who was the conqueror of Constantinople, and of his son and successor Bayazid II in promoting scientific and philosophical study, which included providing

²² Morrison compared the Judeo-Arabic Book *The Light of the World* with the works of European astronomers. He explained how this book transformed from al-Andalus to Istanbul and then arrived to Padua, where Copernicus studied medicine in 1501-1503. He also described other ways that Jews functioned as intermediaries for Renaissance astronomers' knowledge of astronomy such as their role as a medium between the Republic of Venice and the Ottoman Empire following 1453 (Morrison, 2017, p. 199-200).

patronage for Christian and Jewish, as well as Muslim, scholars” (Ragep, 2017, 194). This had occurred even before the other event in which Jews left Andalusia immigrating with their Arabic-origin books to Netherlands and Poland. Thus, some translators benefited from the diaspora of some Jewish scholars who had cultivated Islamic learning. Recent studies also demonstrate the existence of a more influence of the scientific enlightenment in the earlier mentioned Trabzon between the 13-15th centuries, which had likewise played a significant role in the discussed transmission.

Also, it has been suggested that the astronomical information from the observatory of Maragha²³ in the Mongol realms arrived at the Spanish court of Alfonso X of Castile (d 1284) (Burnett, 2013, no page number).²⁴ And such possibility corresponds with the historical events. In other words, such intellectual exchange became possible in the 13th century. Some intellectuals of the Jewish and the Islamic world shared their common knowledge with the Christendom where they transcended political and religious borders. Such closeness might have been resulted by the translation movement which pushed Europeans to consider “the others” based on their intellectual rather on their beliefs.

Not forget the contributions of Maimonides (d 1204) on the West. Also, Levi ben Gerson (d 1344) who lived in Southern France. He made different innovations in astronomy, including unique astronomical instruments. He proposed a realist theory of astronomy, which is to say “he believed that physical observation sought to correspond to mathematical models and worked toward that goal” (Huff, 2000, p. 191).²⁵ Another relevant and interesting book is *Puzzles of Wisdom*, a compendium of Renaissance knowledge composed by Moses ben Judah Galeano around the year 1500. The author was a physician, astronomer, and translator, active at the court of Bayazid II, who spent some time in Italy and Crete as well. This book included different areas of science but what concerns us here is the discussion of some astronomical models in which the author included the system of Ibn al-Shāṭir, which displays a strong resemblance to Copernicus’ models. *Puzzles of Wisdom* offers the first evidence that someone who knew Ibn al-Shāṭir well was present in Italy.

Another possible transformation relates to Cardinal Basilios Bessarion (d 1472). As a refugee from Constantinople and a cardinal in the service of several popes, he recognized the need to find an expert on astronomy like Regiomontanus to re-translate Ptolemy’s *Almagest* from Greek to Latin, while possibly also carrying translations of Islamic books of astronomy that found their way to his library in Rome. So, it has been posited that Bessarion’s teacher in Mistra, George Gemistos Pletho, was directly acquainted with the Ottoman learning (Bisaha, 2017, p. 57). In this context, we must dwell on the case of Qushji (d 1474) who showed how to transform the epicyclic models of Mercury and Venus into eccentric models, which may have affected Copernicus’s transformation of a geocentric system into a heliocentric one. This “proposition also appears in the 1496 printing of Regiomontanus’s *Epitome of the Almagest*, with a diagram quite close to that of the extant Turkish manuscripts” (Chen-Morris, 2017, p.

²³ During the Islamic ages, there were observatories in Damascus, Bagdad, Cairo, Samarqand, Istanbul, and other cities. The Maragha observatory, in particular, was pretty prestigious that it inspired the creation of other observatories, “[i]n his letters to his father, Jamshīd al-Kāshī implied that Sultan Ulugh Beg established the Samarqand Observatory mainly as a result of having visited the Maragha Observatory when he was a child” (Qtd in Fazlıoğlu, 2008, p. 13). Therefore, it is no wonder that the established observatories in Europe were under the impact of Muslim astronomers. “[C]ertain aspects of the Islamic observatory and its instrumentation were adopted by Europeans in later centuries” (Huff, 2003, p. 173).

²⁴ This diplomatic activity is also mentioned in: (Ragep, 2017, p. 189).

²⁵ Huff said that there were other scientists and notable intellectuals in the Jewish communities spread out as they were during that time, “but they were not able to make contributions to scientific progress equivalent to those mentioned [Bīrūnī, Ibn al-Haytham and Thābit ibn Qurrah, etc.]” (Huff, 2000, p. 191) “When the Iberian Jewish community revived in the Ottoman empire after being driven out of Spain at the end of the 15th century, it soon recovered and began teaching both the secular sciences and the traditional religious sciences” (Huff, 2000, p. 192).

156-157)²⁶, which is strongly suggestive of the close connections between Istanbul and Vienna circles.

In fact, historians have identified multiple sightings of the Tusi Couple in Latin Europe, starting in the fourteenth century. What follows is a chronological list, prepared by Ragep, showing the figures associated with these sightings. Avner de Burgos the Jewish philosopher (d 1340), Nicole Oresme (d 1382), Joseph Ibn Nahmias the author of *The Light of the World* (Ragep, 2017, p. 176-182). At any rate, other of Maragha impact—apart from Copernicus—can be seen in Georg Peurbach (d 1461), Johann Werner (d 1522), Giovanni Battista Amico (d 1538), and Girolamo Fracastoro (d 1553).

After tracing back, the most important theories adopted by Copernicus and after highlighting its origins in the Islamic world we arrive to Copernicus's main touch his heliocentric element. In his "Why Was Copernicus a Copernican?" Peter Barker considered the lack of a generally agreed and historically respectable answer to the question of why Nicholas Copernicus adopted heliocentrism, as a scandal. So, this sudden change in the European astronomy is ambiguous. Indeed, Muslim astronomers didn't mention the exact Copernican helio-theory but the discussion of the possibility of the Earth's motion can be found in Islam, Christendom and even India, prior to Copernicus. Some scholars would suspect the mentioned studies regarding Copernicus's Islamic roots and instead say that Copernicus has reached the same results by chance. But this claims itself contradicts the logical and the historical narration.

As it was mentioned so far, the important theories which were used by the Maragha Group, have their long historical development, reached by the significant accumulative efforts of many Muslim scientists—from whom we mentioned only the most important ones—who wrote several books through the centuries. Therefore, this longstanding tradition of Islamic criticism of Ptolemy and the proposal of alternative models have the history of more than five centuries of hard accumulative work. And the most important part is that we still have hundreds of manuscripts to examine this long tradition. And accepting such scientific development is more logical than to claim that Copernicus had arrived to these entire complex ideas by himself. Or as some scholar suggested that such knowledge was revealed to Copernicus on his deathbed! Especially when we know that the European Pre-Copernican astronomical tradition almost has little connection with Copernicus' theories. We know that pre-Copernican European scientists were familiar with Muslim astronomers; a relevant case is that of Johannes Regiomontanus who referred to al-Bitrūjī and to others (Shank, 2017, p. 108). Moreover, Celenza reconstructed the typical mindset of pre-Copernican European Renaissance where some astronomers believed in spirits, ghosts, and superstitions, moreover, some scholars including Copernicus's teacher and pupil practiced an astrology rather than astronomy, Celenza then asked how can this way of thinking just suddenly change into a full scientific opposite with one man? (Celenza, 2017, p. 21-22). How could Copernicus challenge Ptolemy when he lived in a context where there was no history of a sustained critique of Ptolemy? Based on Jerzy Dobrzycki and Richard Kremer's study (Peurbach and Maragha astronomy), even the non-Ptolemaic models developed by Peurbach (d 1461), and which may have arrived to Copernicus later, were created based on Islamic sources (Ragep, 2007, p. 69). Therefore, it is more logical to trace back the ideas used by Copernicus elsewhere, in a place where we still have their historical record, that is to say, in the Islamic world. It is where they needed numerous centuries before they mature, and likewise to find their final manifestation in the works of the Maraga School.

As mentioned before, Copernicus quoted several first-generation Muslim astronomers whose books were very widespread at that time. But when it came to the Maragha School he used them without giving them any credit. This could be so due to the complex relationship that prevailed between western Europeans, the Ottoman Empire, and the Byzantine refugees. The

---

²⁶ Furthermore, in p. 158, the author explains other similarities with a work of Jaghmīnī (d 1344).

prototypical European view at that critical time of Asia as “the other” could have caused Copernicus to use those ideas without acknowledging their sources. Other contributing factor was the dominant typical ideological idea of Europeans about Turks, at the time, as being interested in waging wars on knowledge. A conviction further strengthened by the sheer military might of the Ottoman Empire that often obscured other aspects of their creative and complex society, allowing contemporaries and later historians to view them as “better at war and less good at culture” (Bisaha, 2017, p. 34-41). Other arguments were suggested regarding such silence over the Maraghan astronomers. Maybe Copernicus never knew the authors of the ideas that were transmitted to him, their identities having been lost in the process (Bisaha, 2017, p. 31). Or maybe this lack of comment refers to a kind of transformation in the European state of mind. Those ideas travelled westward and were used, “but they were changed or cloaked, consciously or unconsciously, perhaps to make them fit with the growing belief among Europeans that their current scholarship had surpassed that of the East” (Bisaha, 2017, p. 40-41).

Conclusion

To sum up, after Muslims’ touch, mathematics became a new language, so to speak, an efficient tool of astronomy. The unintended consequences of these unified models produced the considerable development that allowed them to be transferred into heliocentric models. Furthermore, the abundance of various genres of criticism, employed by Muslims, was so influential in pushing the wheels of astronomy forward. For instance, the Islamic distinguished genre of Takmila (Complement) of another scientific book—as Saliba indefatigably asserts—was more than just a trivial “commentary upon commentary”, rather it was a revolutionary method of almost re-producing an entire new work. And as was seen in this article in the names of some Arabic astronomical books, there were numerous ways of approaching a work, such as: Sharh (Expounding), Takmila (Complement), Tahrir (Commentary), Islah (Correcting), Tafsir (Interpretation), and so on. It was such unique and colourful methods of approaching science practised by Muslim astronomers that facilitated the speed development of the astronomical knowledge at the time. Such commentaries were somewhat produced in the style of our modern time specialized scientific journals.

Thus, the reason behind Copernicus’ success in solving the old problems of the Greek astronomical tradition was attained by using the Islamic theories. Future studies will further explain with more strictness how Muslim astronomers’ manuscripts arrived to Copernicus. As we have seen, the gradual Byzantium effect lasted for many centuries, and most importantly it lacks concrete material to compare. As was mentioned before, there is no strong evidence that Copernicus read Arabic or that the mentioned books were translated in Latin at the time. In fact, Saliba gave a logical explanation behind the lack of translated books in the European Renaissance era, and by the means of which we can conclude this study: “[i]n the Middle Ages people relied more on the translations and waited for them to be produced before they could use them. That was how the Latin translations of Averroes made their impact on Latin thinkers. But by the Renaissance time, men of science themselves apparently became Arabists and no longer needed the translations” (Saliba, 2007, p. 231).²⁷

References

Al-Hassan, Y. A. (2001). Transmission of Islamic Science to the West. Y. A. Al-Hassan, M. Ahmed & A. Z. Iskandar (Ed.), *The Different Aspects of Islamic Culture* (Vol. 4):

²⁷ However, in the first chapter of *Islam in Europe*, Goody mentioned that when Europeans later went back to the Greek knowledge it was a reaction to their refusal of the Islamic culture which was very powerful, highly articulated by the dominant ideas of giants such as Ibn Sina, Ibn Rushd, etc.

- Science and technology in Islam (Part I): The Exact and Natural Sciences*. Beirut: UNESCO Publishing. Retrieved From: (13 October 2019): <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000134503>
- Bisaha, N. (2004). *Creating East and West*. Philadelphia: University Press of Pennsylvania.
- Bisaha, N. (2017). European cross-cultural contexts before Copernicus. R. Feldhay & F. J. Ragep (Ed.), *Before Copernicus: The Cultures and Contexts of Scientific Learning in the Fifteenth Century*. London & Chicago: McGill-Queen's UP.
- Boyer, C. B. & Merzbach, U. C. (2011). *A history of Mathematics* (Third Edition). New Jersey: John Wiley & Sons Inc.
- Burnett, C. (2013). Translation and transmission of Greek and Islamic Science to Latin Christendom. D. C. Lindberg & H. M. Shank (Ed.), *The Cambridge History of Science*, (Vol. 2): Medieval Science. New York: Cambridge UP.
- Celenza, C. S. (2017). What did it mean to live in the long Fifteenth Century?. R. Feldhay & F. J. Ragep (Ed.), *Before Copernicus: The Cultures and Contexts of Scientific Learning in the Fifteenth Century*. London & Chicago: McGill-Queen's UP.
- Chen-Morris, R. & Feldhay, R. (2017). Framing the appearances in the Fifteenth Century: Alberti, Cusa, Regiomontanus, and Copernicus. R. Feldhay & F. J. Ragep (Ed.), *Before Copernicus: The Cultures and Contexts of Scientific Learning in the Fifteenth Century*. London & Chicago: McGill-Queen's UP.
- Fazlıoğlu, İ. (2008). The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A basis for Ottoman Philosophy and Science. *Journal for the History of Arabic Science*, 14. Retrieved from: (29 November 2019): <https://islamsci.mcgill.ca/Fazlioglu.pdf>
- Goody, J. (2008). *Islam in Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Gutas, D. (1999). *Greek Thought, Arabic Culture*. London: Routledge.
- Huff, T. E. (2000). Science and metaphysics in the three religions of the book. Retrieved From: (12 November 2021): https://www.researchgate.net/publication/255635144_Science_and_Metaphysics_in_the_Three_Religions_of_the_Book
- Huff, T. E. (2003). *The rise of the early modern science: Islam, China, and the West* (Second Edition). Cambridge: Cambridge UP.
- Ibn al-Nadim (n.y.). *Al-Fihrist*. Retrieved from: (1 January 2020): <https://www.alarabimag.com/books/13601-%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%87%D8%B1%D8%B3%D8%AA.html>
- Mavroudi, M. (n.y.). Exchanges with Arabic Writers during the Late Byzantine Period. Retrieved from: (16 October 2021): https://www.academia.edu/5317770/Exchanges_with_Arabic_Writers_during_the_Late_Byzantine_Period
- Morrison, R. (2017). Jews as Scientific intermediaries in the European Renaissance. R. Feldhay & F. J. Ragep (Ed.), *Before Copernicus: The Cultures and Contexts of Scientific Learning in the Fifteenth Century*. London & Chicago: McGill-Queen's UP.
- Ragep, F. J. & Feldhay, R. (2017). Introduction. R. Feldhay & F. J. Ragep (Ed.), *Before Copernicus: The Cultures and contexts of scientific learning in the Fifteenth Century*. London & Chicago: McGill-Queen's UP.
- Ragep, F. J. (2007). Copernicus and his Islamic predecessors: Some historical remarks. *History of Science*, 45(1), 65-81.
- Ragep, F. J. (2017). From tun to torun: The twists and turns of the Tusi-Couple. R. Feldhay & F. J. Ragep (Ed.), *Before Copernicus: The Cultures and Contexts of Scientific Learning in the Fifteenth Century*. London & Chicago: McGill-Queen's UP.
- Sa'di, Lutfi M. (1934) A bio-bibliographical study of Hunayn Ibn Ishaq al-Ibadi (Johannitius). *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, 2(7), 409-446.

- Saliba, G. (2006). Revisiting the Astronomical contacts between the World of Islam and Renaissance Europe: The Byzantine connection. P. Magdalino & M. Mavroudi (Ed.), *The Occult Sciences in Byzantium*. Geneva: La Pomme d'or.
- Saliba, G. (2007). *Islamic science and the making of the European Renaissance*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press.
- Samso, J. (2001). Astronomical tables and theory. Y. Al-Hassan, M. Ahmed & A. Z. Iskandar (Ed.), *The Different Aspects of Islamic Culture (Vol. 4): Science and technology in Islam (Part I): The Exact and Natural Sciences*. Beirut: UNESCO Publishing. Retrieved from: (13 October 2019): <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000134503>
- Shank, M. H. (2017). Regiomontanus and astronomical controversy in the background of Copernicus. R. Feldhay & F. J. Ragep (Ed.), *Before Copernicus: The Cultures and Contexts of Scientific Learning in the Fifteenth Century*. London & Chicago: McGill-Queen's UP.
- Sypianski, J. (2012). *Arabo-Byzantine traffic of manuscripts and the connections between the Graeco-Arabic translation movement and the first Byzantine 'Renaissance' (9th-10th Centuries)*. Warsaw: Hal Archives Ouvertes.
- Tihon, A. (2013). Science in the Byzantine Empire. D. C. Lindberg & M. H. Shank (Ed.), *The Cambridge History of Science (Vol. 2): Medieval Science*. New York: Cambridge UP.
- Villey, E. (2021). Syriac astronomical texts (500-700 CE): Christian voices defending Ptolemaic astronomy. Retrieved From: (12 November 2021): <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03097712/document>

Appendix

First illustration. Gutas's list of the dates of books translated into Arabic during the Abbasid age as well as of their very first manuscripts that have gone through the process of transcription in the Byzantine scriptoria.

Date	U/M	Author	Work	Greek MS	Earliest attested Arabic transl. ⁵⁹
800–30	M	Theon	Comm. on Ptolemy's <i>Almagest</i>	Laurentianus 28, 18	"old transl." <i>F</i> 268.29; <i>GAS</i> V,186
800–30	M	Pappus	Comm. on Ptolemy's <i>Almagest</i>	Laurentianus 28, 18	* <i>GAS</i> V,175
800–30	U	Ptolemy	<i>Almagest</i>	Parisinus gr. 2389	transl. before 805; <i>GAS</i> VI,88
800–30	U	Dioscurides	<i>Materia Medica</i>	Parisinus gr. 2179	tr. Steph. b. Basil; <i>GAS</i> III,58
800–30	M	Paul Aegin.		Paris. suppl. gr. 1156,	before 814; <i>GAS</i> III,168
800–30	M	Paul Aegin.		Coislin. 8 and 123	before 814; <i>GAS</i> III,168
800–30	U	Aristotle	<i>Sophistici Elenchi</i>	Paris. suppl. gr. 1362	before 785; <i>DPA</i> I,527
813/20	U	Ptolemy	<i>Almagest</i>	Vaticanus gr. 1291	transl. before 805; <i>GAS</i> VI,88
813/20	U	Ptolemy	<i>Almagest</i>	Leidensis B.P.G. 78	transl. before 805; <i>GAS</i> VI,88
813/20	U	Theon	Comm. on <i>Almagest</i>	Leidensis B.P.G. 78	(see first entry above)
830–50	M	Ptolemy	<i>Almagest</i> and other works	Vaticanus gr. 1594	transl. before 805; <i>GAS</i> VI,88
830–50	M	Euclid	<i>Elements</i>	Vaticanus gr. 190	before 800; ch. 6.3 above
830–50	M	Euclid	<i>Data</i>	Vaticanus gr. 190	ca. 850; <i>GAS</i> V,116
830–50	M	Theon	Comm. on Ptolemy's <i>Canons</i>	Vaticanus gr. 190	before Ya'qūbi; <i>GAS</i> V,174, 185
830–50	M	Theodosius	<i>Sphaerica</i> , etc.	Vaticanus gr. 204	<i>GAS</i> V,154–6
830–50	M	Autolycus	<i>Sphaerica</i> , etc.	Vaticanus gr. 204	<i>GAS</i> V,82
830–50	M	Euclid		Vaticanus gr. 204	before 800; ch. 6.3 above
830–50	M	Aristarchus		Vaticanus gr. 204	<i>GAS</i> VI,75
830–50	M	Hypsiclus	<i>Anaphorica</i>	Vaticanus gr. 204	<i>GAS</i> V,144–5
830–50	M	Eutocius		Vaticanus gr. 204	<i>GAS</i> V,188
830–50	M	Marinus	Comm. on Euclid's <i>Data</i>	Vaticanus gr. 204	? but cf. Euclid
830–50 ⁶⁰	M	Aristotle	<i>PA. IA. GA. Long. vit., De Spir.</i>	Oxon. Corp. Chr. 108	ca. 800; <i>DPA</i> I,475
ca. 850	M	Aristotle	<i>Physics</i> , ff. 1r–55v	Vind. phil. gr. 100 ⁶¹	by 800 (ch. 3.2 above)
ca. 850	M	Aristotle	<i>De caelo</i> , ff. 56r–86r	Vind. phil. gr. 100	by 850 (ch. 6.3 above)
ca. 850	M	Aristotle	<i>De gen. et corr.</i> , ff. 86v–102r	Vind. phil. gr. 100	? but cf. <i>Physics</i>
ca. 850	M	Aristotle	<i>Meteorology</i> , f. 102v–133v	Vind. phil. gr. 100	by 850 (ch. 6.3 above)
ca. 850	M	Aristotle	<i>Metaphysics</i> , ff. 138–201	Vind. phil. gr. 100	by 842; <i>DPA</i> I,529
ca. 850	M	Theophrastus	<i>Metaphysics</i> , ff. 134r–137	Vind. phil. gr. 100	before 900 ⁶²
ca. 850	M	Aristotle	<i>Hist. anim.</i> VI,12–17; ff. 13–14	Paris. suppl. gr. 1156 ⁶³	ca. 800; <i>DPA</i> I,475
850–80	M	Ptolemy	[<i>Almagest</i> ?]	Vat. Urbina gr. 82	transl. before 805; <i>GAS</i> VI,88
850–80	M	Plato	<i>Tetralogies</i> VIII and IX	Paris. gr. 1807	never translated in full(?)
850–80	M	Maximus Tyr.		Paris. gr. 1962	?
850–80	M	Albinus		Paris. gr. 1962	never translated(?)
850–80	M	Proclus	Comm. on the <i>Timaeus</i>	Paris. suppl. gr. 921	*
850–80	M	Olympiodorus	Comm. on Plato	Marcianus gr. 196	never translated(?)
850–80	M	Simplicius	Comm. on the <i>Physics</i> V–VIII	Marcianus gr. 226	*
850–80	M	Philoponus	<i>Contra Proclum</i>	Marcianus gr. 236	<i>GAP</i> III,32, note 52
850–80	M	Damascius	Comm. on <i>Parm.</i> = <i>De principiis</i>	Marcianus gr. 246	never translated(?)
850–80	M	Alex. Aphrod.	<i>Quaest.; De an.; De fato</i>	Marcianus gr. 258	<i>DPA</i> I,132–3
850–80	M	Proclus	Comm. on the <i>Republic</i>	Laurentianus 80,9	*
850–80	M	Proclus	Comm. on the <i>Republic</i>	Vaticanus gr. 2197	*
850–80	M	Varii	geographics, doxographies	Palat. Heidelb. gr. 398	various translations
IX cent.		Aristotle	<i>De interpr.</i> 17a35–18a16	Damascus ⁶⁴	9th c.; <i>DPA</i> I,514

59 An asterisk (*) in this column means that though this particular book by an author is not mentioned in Arabic bibliographies and does not survive in independent ms tradition, other books by the same author on the same or related subjects were translated into Arabic.

60 Most scholars, though, date this ms significantly later; see *DPA* I,479.

61 Irigoin "L'Aristote de Vienne," 8 top.

62 The extant manuscript ascribes the translation to Ishāq ibn-Ḥunayn (d. 298/910); I. Alon, "The Arabic Version of Theophrastus' *Metaphysica*," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 1985, vol. 6, p. 164.

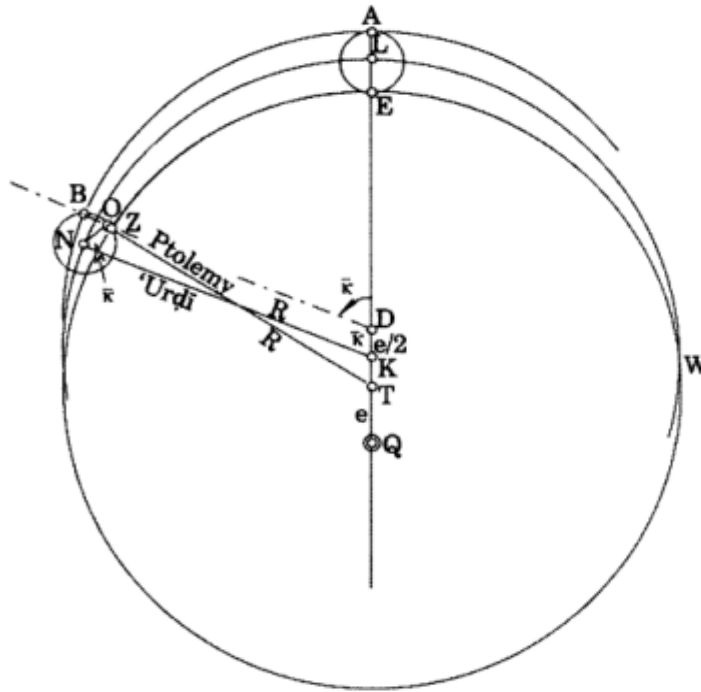
63 Irigoin "L'Aristote de Vienne," 9 top.

64 Palimpsest discovered in the Umayyad mosque in Damascus; see Harlfinger, *Griechische Kodikologie*, p. 452.

Second illustration. Al-'Urdī's new model.

The Critical Innovations

153

Figure 4.6

'Urdī's model for the upper planets. By defining a new deferent with a center at K , halfway between the center of the Ptolemaic deferent T and the equant D , 'Urdī allowed that deferent to carry a small epicycle whose radius was equal to $TK = KD$. He made the small epicycle move at the same speed as the new deferent, and in the same direction. By applying his own lemma, 'Urdī could demonstrate that line ZD , which joined the tip of the radius of the small epicycle to the equant, would always be parallel to line KN , which joined the center of the new deferent to the center of the small epicycle. He could also show that point Z , the tip of the radius of the small epicycle, came so close to the point O , which was the center of the Ptolemaic epicycle, that the two points could not be distinguished. Then it was easy to see that the uniform motion of O that Ptolemy thought took place around point D was indeed a uniform motion around point N which in turn moved uniformly around K , thus making Z appear to be moving uniformly around D and satisfying the Ptolemaic observations.

Third illustration. Tusi Couple.

Fourth illustration. The lunar model of Ibn Ibn al-Shāṭir and Copernicus.

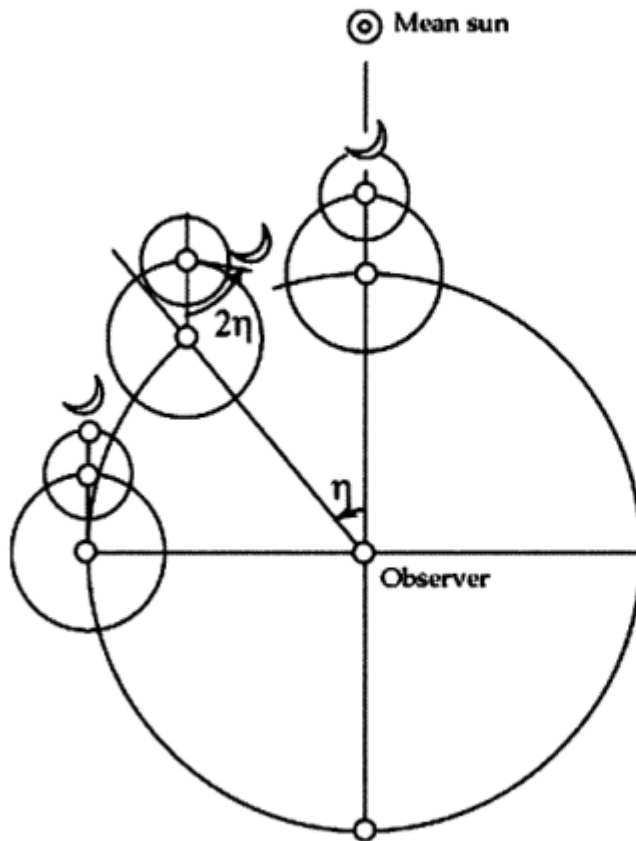

Figure 6.1
The lunar model of Ibn al-Shāṭir and Copernicus.

Fifth illustration. The alphabetic similarities in Tusi Couple as seen in the work of al-Ṭūsī (on the left) and Copernicus (on the right).

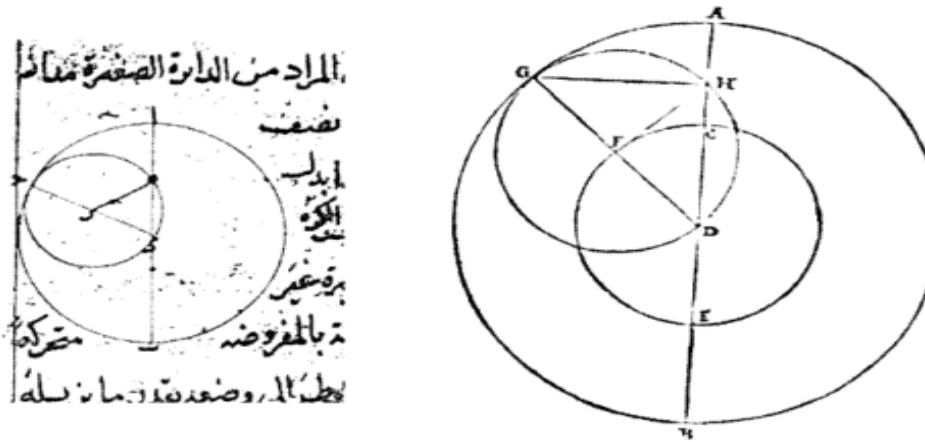

Figure 6.2 Proofs of the Ṭūsī Couple from the works of Ṭūsī (left) and Copernicus (right), showing the identity of the lettering of the diagrams. Wherever Ṭūsī had *alif* Copernicus had A, and wherever Ṭūsī had *bā* Copernicus had B, and so on, except that where Ṭūsī had *zain* for the center of the smaller sphere Copernicus had F. See figure 6.3.

Sixth illustration. The similarity of letter zain (z) and fa' (f) in some Arabic manuscript.

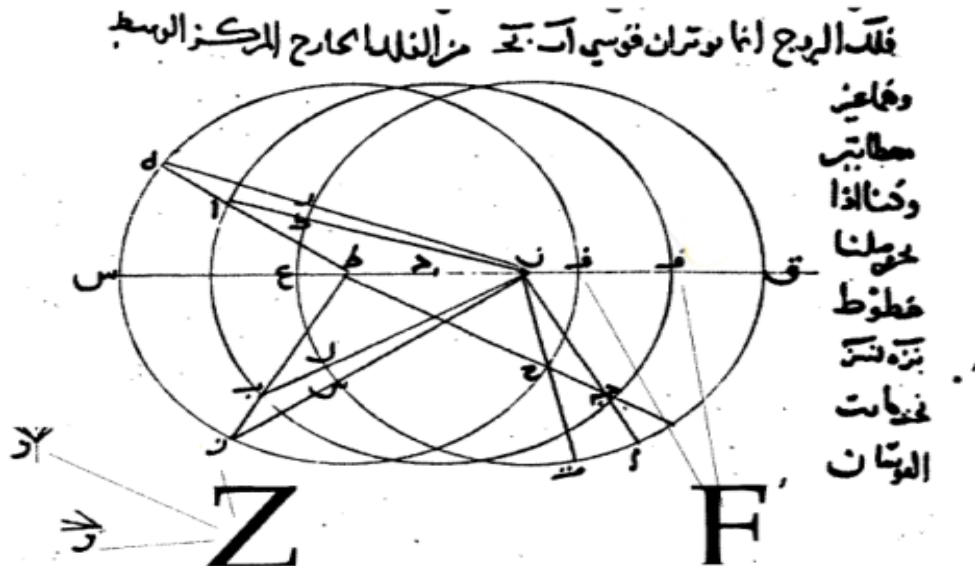

Figure 6.3 A medieval Arabic manuscript exhibiting the similarities between the letters *zain* = Z and *fā'* = F.